

Державний вищий навчальний заклад
«Національний гірничий університет»

ЕКОНОМІЧНИЙ ВІСНИК

Національного
гірничого
університету

Науковий журнал

№ 3 (55) • 2016

Виходить 4 рази на рік • Заснований у березні 2003 р.

Економічна теорія
Економіка регіонів
Економіка промисловості
Економіка підприємства
Фінансовий ринок
Фінанси галузі та підприємства
Економіка природокористування
Економіко-математичні методи прийняття управлінських рішень
Менеджмент
Маркетинг
Розвиток економічної освіти

Дніпро
2016

Головний редактор	Г. М. Пилипенко
Заступники головного редактора	О. Г. Вагонова, О. І. Амоша
Голова редакційної ради	В. Я. Швець
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ (УКРАЇНА):	В. М. Шаповал, А. В. Бардась, І. П. Булеєв, В. П. Вишневецький, О. С. Галушко, А. О. Задоя, О. В. Єрмошкіна, С. І. Кострицька, Є. В. Кочура, О. Ф. Новикова, Ю. Є. Петруня, В. І. Прокопенко, Ю. І. Пилипенко, Т. Б. Решетілова
ЗАКОРДОННІ ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:	О. Ю. Архіпов (Південний федеральний університет, м. Ростов-на-Дону, Росія), Г. К. Кошебасєва (Карагандинський державний університет, м. Караганда, Казахстан), С. М. Левін (Кемеровський державний університет, м. Кемерово, Росія), В. Тарас (Університет Північної Кароліни, м. Грінсборо, США), М. Шефер (Науково-освітня асоціація «SERIKE», м. Мюнхен, Німеччина), Ш. Форліч (Вища банківська школа, м. Вроцлав, Польща)
	Журнал включено до Переліку фахових видань України, в яких можуть друкуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата економічних наук (Постанова президії ВАК України від 06.03.2015 № 261).
	Журнал індексується в: Google Scholar, Index Copernicus, ResearchBib з 2013 року.
Провідний редактор	Н. А. Черченко
Літературний редактор	М. Л. Ісакова
Комп'ютерна верстка	О. В. Казимиренко
	Журнал підписано до друку за рекомендацією вченої ради Державного вищого навчального закладу «Національний гірничий університет» (протокол №11 від 06.09.2016 р.) Наклад 300 прим. Зам. № Підписано до друку 13.09.2016 р. формат 60x90/8. Ум. друк. арк. 15. Папір офсетний.
Журнал зареєстровано	у Державному комітеті інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України. Свідоцтво про державну реєстрацію: КВ № 7070 від 18.03.2003 р.
Засновник та видавець	Державний вищий навчальний заклад «Національний гірничий університет», м. Дніпро. Інститут економіки промисловості Національної академії наук України, м. Київ. Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №1842 від 11.06.2004 р.
Адреса видавця та редакції	49027, м. Дніпро, пр. К. Маркса, 19, корп. 1 Тел.: +380 (56) 47-15-66, +380 (97) 115-75-45 e-mail: PilipenkoA@nmu.org.ua , web: ev.nmu.org.ua

State higher educational institution
«National Mining University»

ECONOMICS BULLETIN

of the National
Mining University

Scholarly Journal

№ 3 (55) • 2016

Quarterly statement • Founded in March 2003

Economic theory
Regional economics
Industrial economics
Economics of enterprise
Financial market
Branch and business finance
Environmental management
Econometrics in management decision making
Management
Marketing
Development of economic education and training

Dnipro
2016

Chief Editor	H. M. Pylypenko
Deputy Chief Editors	O. G. Vagonova, O. I. Amosha
Head of editorial board	V. Ya. Shvets
EDITORIAL BOARD (UKRAINE)	V. M. Shapoval, A. V. Bardas, I. P. Bulieiev, V. P. Vishnevski, O. S. Galushko, A. O. Zadoia, O. V. Iermoshkina, S. I. Kostrytska, Ye. V. Kochura, O. F. Novikova, Yu. Ye. Petrunia, V. I. Prokopenko, Yu. I. Pylypenko, T. B. Reshetilova
FOREIGN MEMBERS OF EDITORIAL BOARD	O. Yu. Arkhipov (Southern Federal University, Rostov-on-Don, Russia) S. M. Levin (Kemerovo State University, Kemerovo, Russia) V. Taras (University of Northern Carolina, Greensboro, USA) M. Shefer (Scientific and educational association «SEPIKE», Magdeburg, Germany) S. Forlich (Wroclaw School of Banking, Wroclaw, Poland)
	The journal is included in the list of specialized publications of Ukraine and is qualified for publishing results of dissertation papers for the degree of Doctor of Philosophy and PhD Candidate (Resolution of the Presidium of State Commission for Academic Degrees and Titles of Ukraine of 06.03.2015 # 261).
	The journal is indexed in: Google Scholar, Index Copernicus, ResearchBib since 2013.
Senior editor	N. A. Cherchenko
Language editor	M. L. Isakova
Technical editor	O. V. Kazymyrenko
	Passed for printing under recommendation of Academic Council of State Higher Education Institution «National Mining University» (transaction №11 dated 06.09.2016). Number of copies printed 300. Order No. Passed for printing 13.09.2016. Sheet size 60x90 / 8. Presswork 15. Offset paper.
Journal was registered	at the State Committee for Informational Policy, Television and Radiobroadcasting of Ukraine on 18th March 2003. Certificate of state registration: KB # 7070.
Founder and editor	State higher educational institution «National Mining University», Dnipro, Certificate of Publisher ДК №1842 dated 11.06.2004 Institute of Industrial Economics of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv
Address of editor and editorial office	19, K.Marks Ave., building 1, Dnipro, 49027 Tel.: +380 (56) 47-15-66, +380 (97) 115-75-45 e-mail: PilipenkoA@nmu.org.ua , web: ev.nmu.org.ua

ЗМІСТ

Стор.

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

Федорова Н. Є., Пилипенко Г. М. Теоретико-методологічний аналіз розвитку соціально-економічних систем у контексті прогресу.....	9
Пилипенко Ю. І., Чернобаєв В. В. Довгохвильові коливання як закономірність розвитку світової економіки.....	21
Кузнецов О. А. Соціальна економіка у працях М. Д. Кондратьєва.....	31
Баранник Л. Б., Черкавська Т. М. Модернізація соціальної функції бюджету України в умовах посилення глобалізаційних викликів.....	39
Вознюк О. В. Оптимізація системи фінансового забезпечення соціальних гарантій громадян.....	46
Горняк О. В., Салюк-Кравченко О. О. Шляхи вдосконалення корпоративної безпеки суб'єктів господарювання.....	55

ЕКОНОМІКА РЕГІОНІВ

Хом'як М. С. Методичні підходи до визначення детермінант та оцінки розмірів фіскального простору регіонів.....	60
Буряк В. В. Еволюція поглядів щодо трактування поняття «місто».....	70

ЕКОНОМІКА ПІДПРИЄМСТВА

Шаповал В. М., Герасименко Т. В. Фактори та принципи підвищення ефективності діяльності підприємств туристичного комплексу.....	79
Горняк О. В. Мотивація як форма узгодження інтересів персоналу та власників сучасного підприємства.....	86
Книшек О. О. Аналіз абсолютної та відносної ефективності зовнішньоекономічної діяльності підприємства.....	91
Топоркова О. А., Савчук Л. М., Сокиринська І. Г. Управління запасами та організація їх обліку на залізничному транспорті.....	100
Кириленко О. М. Особливості діяльності операторів рухомого складу залізничного транспорту з урахуванням функціонування малодіяльних ділянок.....	108

ФІНАНСИ ГАЛУЗІ ТА ПІДПРИЄМСТВА

Хоменко М. М. Сучасні тенденції розвитку аудиторської діяльності в Україні.....	113
Шишкова Н. Л. Засоби підвищення керованості безпекою облікової інформації.....	119

Кратт О. А. Теоретичні та методичні засади формування комбінованої фінансової звітності групи підприємств.....	127
Бандоріна Л. М., Савчук Р. В., Сокиринська І. Г. Інформаційно-аналітична система розпізнавання фінансового стану підприємства.....	136

ЕКОНОМІКА ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

Пилипенко Г. М. , Прушківська Е. В., Кусакова Ю. О. Корпоративний аналіз розвитку зеленого туризму в Україні та світі.....	145
Курильців Р. М. Концептуальні засади формування системи адміністрування землекористування в Україні.....	154
Dudnyk A. V. Sustainable development of urban systems: theoretical aspects.....	162
Тимошенко Л. В., Дементьєва Н. В. Еколого-економічне обґрунтування використання відновлюваних джерел енергії на муніципальних об'єктах.....	171

CONTENTS

Pages

ECONOMIC THEORY

Fedorova N. E., Pylypenko H. M. Theoretical and methodological analysis of development of sosio-economic systems in the context of progress.....	9
Pylypenko Yu. I., Chornobaev V. V. Long-wave fluctuations as a trend of the world economy's development.....	21
Kuznetsov O. A. Social economy in the works of N. D. Kondratieff.....	31
Cherkavska T. M., Barannik L. B. Modernization of social budget in the increasing globalization challenges.....	39
Voznyuk O. V. Optimization of financial security social guarantees of citizens.....	46
Gornyak O. V., Saliuk-Kravchenko O. O. Ways of improving corporate security of entities.....	55

REGIONAL ECONOMICS

Khomyak M. S. Methodological approaches to definition of determinants and estimation the size of regional fiscal space.....	60
Buryak V. V. Evolution of interpretation of «city» concept.....	70

ECONOMICS OF ENTERPRISE

Shapoval V. A., Herasymenko T. V. Factors and principles of increasing efficiency of tourism complex companies.....	79
Gornyak O. V. Motivation as a form of coordination of interests of modern companies staff and owners.....	86
Knyshek O. O. Analysis of absolute and relative effectiveness of enterprise foreign economic activity.....	91
Toporkova O. A., Savchuk L. M., Sokyrynska I. G. Inventory management and organization of its accounting for railway transport.....	100
Kirilenko O. M. Features of the railway transport rolling stock operators' activities with the functioning of weak sectors of the railway taken into account.....	108

BRANCH AND BUSINESS FINANCE

Khomenko N. M. Modern trends of development of audit activity in Ukraine.....	113
Shishkova N. L. Means to improve the controllability of accounting information security....	119

Kratt O. A. Theoretical and methodical bases of formation combined financial statements group companies.....	127
Bandorina L. M., Savchuk R. V., Sokyrynska I. G. Information-analytical system of enterprise financial state recognition.....	136

ENVIRONMENTAL MANAGEMENT

Pylypenko H. M., Prushkivska E. V., Kusakova Yu. A. Comparative analysis of the development of green tourism in Ukraine and abroad.....	145
Kuryltsiv R. M. Formation of conceptual framework of land administration systems in Ukraine.....	154
Dudnyk A. V. Sustainable development of urban systems: theoretical aspects.....	162
Tymoshenko L. V., Dementieva N. V. Environmental and economic substantiation of usage of removable sources of energy for municipal facilities.....	171

УДК 330.111.4:001

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ У КОНТЕКСТІ ПРОГРЕСУ

Н. Є. Федорова, викладач, ДВНЗ «Український державний хіміко-технологічний університет», sandetskaya777ukr.net,

Г. М. Пилипенко, д. е. н., професор, ДВНЗ «Національний гірничий університет», PilipenkoA@nmu.org.ua

У статті аналізується еволюція поняття «розвиток» як філософської та економічної категорії, дається її інтерпретація в сучасних економічних теоріях та досліджується її місце серед споріднених категорій – прогрес, еволюція, зростання. Визначаються головні сутнісні характеристики прогресивного економічного розвитку та його найважливіші компоненти.

Ключові слова: прогресивний економічний розвиток, прогрес, еволюція, економічне зростання, сфери прогресивного розвитку.

Постановка проблеми. З давніх часів людство задавалося питанням про механізми, джерела та рушійні сили розвитку цивілізації. Вчені-філософи, математики, соціологи, економісти, історики намагалися дослідити джерела та фактори поступального руху суспільства до кращого стану. Проте, поняття «економічний розвиток» завжди наповнювалося різним змістом залежно від конкретних суспільно-історичних умов. У працях вчених-економістів ми зустрічаємо розуміння розвитку і з точки зору функціонування системи, її економічного зростання, прогресу, модернізації та еволюції.

Таке розмаїття категорій, що відображають рух системи, ускладнює дослідження чинників власне розвитку і досягнення його кінцевої мети. В цьому зв'язку дуже важливим є з'ясування сутності соціально-економічного розвитку, виокремлення сукупності глибинних зв'язків, відносин та внутрішніх законів, що визначають основні характерні риси цього явища та виокремлення факторів, що впливають на його перебіг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема розвитку соціально-економічних систем завжди перебувала у центрі уваги дослідників. Сучасні зарубіжні та вітчизняні економісти намагалися знайти ефективні інструменти його прискорення в межах національних економічних систем. Однак, розглядаючи різні аспекти розвитку і зосереджуючи увагу на його рушійних силах, дослідники, як не парадоксально, опе-

рують доволі різними поняттями, які відображають сутнісний бік даного явища. Так, зокрема, часто поняття «розвиток» отожднюється вченими з категоріями «зростання», «прогрес», «еволюція», «модернізація», «трансформація». Таким чином, аналіз проблем соціально-економічного розвитку співіснує з відсутністю єдиного розуміння даного поняття в науковій літературі.

Слід зазначити, що у вітчизняному науковому середовищі періодично виникають спроби розмежування даних категорій, однак, вести мову про остаточне вирішення проблеми категоріального оформлення поняття «розвиток» ми ще не можемо.

Якщо звернутися до найбільш відомої українським дослідникам спроби розмежування даних категорій, здійсненої А. Філіпенком на основі аналізу існуючих в науковій літературі дефініцій вказаних понять [1, 2], то стає очевидним, що дослідник, по суті, отожднює розвиток з модернізацією і трансформацією економічної системи, вважає його одночасно і стадією еволюції, і фазою економічних змін. Ось що пише вчений з даного приводу: розвиток є «процес удосконалення тих або інших елементів суспільних відносин, матеріально-речових складових суспільства або соціально-економічних і матеріальних систем у цілому, досягнення ними принципово нових якісних характеристик».

Розвиток являє собою багатовимірний процес глибокої *модернізації та трансформації* (курсив авторів) економічної і соці-

альної систем. Він передбачає поряд із зростанням доходів і виробництва здійснення радикальних змін в інституційній, соціальній і адміністративній структурах... Розвиток є визначальною фазою в процесі невинних економічних змін, господарської еволюції цивілізації» [1, с.70]. Із цього визначення слідує, що розвиток – це процес удосконалення системи через її модернізацію та трансформацію.

Звертаючись до визначень останніх у довідковій літературі, знаходимо, що «модернізація (від. *moderne* – новітній) – це процес удосконалення, покращення, оновлення об'єкта, приведення його до нових вимог» [3, с.198], у той час як «трансформація (від лат. *transformatio* – змінювати) – перетворення структур, форм і способів економічної діяльності, зміна її цільової спрямованості» [там само, с.352].

Отже, розкриваючи зміст поняття «розвиток» через процеси модернізації та трансформації А. Філіпенко, тим самим, акцентує увагу на тому, що у стані розвитку система оновлюється, покращується і здійснює цей процес у поступі до певної нової мети. Як уявляється, за такого підходу увага акцентується виключно на позитивній стороні даного процесу, сутність якого відображає поняття прогресу. Однак, як показано фундаторами системного підходу, розвиток може відбуватися і в оберненому напрямку, коли система потрапляє в точки біфуркації і може вийти на такі траєкторії розвитку, які вже не будуть прогресом.

Виключно прогресивні риси розвитку втілюються також і в тлумаченні останнього як фази еволюції цивілізації – «процесу, що закономірно відбувається сам по собі, шляхом саморозвитку системи» [3, с.73]. За такою логікою цілеспрямований рух системи до нового кращого стану пов'язується виключно з дією її внутрішніх механізмів, що суперечить реаліям. Як відомо, у процесі розвитку сучасних економічних систем мають місце як спонтанні, так і свідомо керовані процеси (самоорганізація й організація). Тому акцентувати увагу тільки на процесах самоорганізації як джерела розвитку не можна вважати правомірним.

Аналізуючи вищенаведені підходи до дослідження процесів, які тим чи іншим чи-

ном співвідносяться з розвитком, приходимо висновку про необхідність подальших досліджень у площині конструювання категоріального апарату даних соціально-економічних явищ.

Формулювання мети статті. Метою даного дослідження є визначення сутності поняття «прогресивний соціально-економічний розвиток» та встановлення його місця серед споріднених категорій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Процес історичного розвитку суспільства довгий час трактувався науковцями спрощено – як безперервне сходження по шляху до досконалості. У давні часи та в період Середньовіччя розвиток суспільства розглядався мислителями в широкому сенсі, без поділу на окремі сфери – економічну, соціальну, політичну тощо. Дослідження охоплювало переважно неекономічну, зокрема, духовну, сферу. При цьому розум, знання та наука визначаються як головні рушійні сили гармонійного розвитку особистості та суспільства.

Епоха Просвітництва вивела ідею суспільного розвитку в сферу самостійних філософських досліджень. Цей процес ототожнювався мислителями з суспільним прогресом, головними рушійними силами та критеріями якого вважалися здебільшого нематеріальні фактори – свобода, гуманізм, справедливість, моральність. Так, на думку Вольтера як видного представника зазначеної епохи, головними рушійними силами історії виступають ідеї, думки і погляди. У своїй роботі «Досвід про вдачі та дух народів» (1756 р.) вчений досліджує історичний процес як поступальний рух, який здійснюється під впливом розуму, але не божественного, а людського: «рушійною силою прогресу є людський розум, котрий з необхідністю зазнає просвітництва і, в кінці кінців, приходять до відкриття істини» [4, с. 47–56].

Більше того, Вольтер вважає, що прогрес – не що інше, як успіхи розуму в пізнанні природи, суспільства і людини. Виходячи з цього, прогрес проявляється у практичному перетворенні всіх галузей людського життя – від розвитку ремесла і мануфактур, піднесення ефективності праці та добробуту народу в цілому і окремих лю-

дей до розквіту духовної культури і перемоги розуму над забобонами [5].

Незважаючи на доволі широке розповсюдження у дослідженнях різних суспільних сфер, ідея суспільного прогресу (з яким отожднювався власне розвиток) до кінця XVIII ст. існувала як загальнонаукова доктрина і не прикладалася ні до якої спеціальної галузі знань. Лише за А. Сміта його стали пов'язувати з економічною діяльністю, тобто використовувати набуте попередниками знання стосовно мети та механізмів розвитку в економічному контексті. При цьому розвиток розглядався вченими-класиками виключно в термінах економічного зростання, тобто суспільний прогрес пов'язувався ними, на відміну від мислителів епохи Просвітництва, з поліпшенням матеріального становища населення, або суспільним добробутом.

Так, в «Дослідженні про природу і причини багатства народів» (1776 р.) А. Сміт аналізує процес зростання суспільного добробуту, пов'язуючи його з розвитком обміну, поділу праці та нагромадженням капіталу за умов економічної свободи. Особистий інтерес егоїстичної «економічної людини» А. Сміт вважає могутнім стимулом прогресивного розвитку. На думку вченого, головна роль у зростанні добробуту народу належить поділу праці, приватній ініціативі та конкуренції в умовах справедливості, тобто рівності всіх перед законом.

При цьому основною метою суспільного розвитку А. Сміт вважає відсутність бідності, поліпшення матеріальних умов існування більшості членів суспільства, тобто оптимальний розподіл багатства. «Те, що веде до поліпшення умов існування більшості, – стверджує вчений, – аж ніяк не можна визнати шкідливим для цілого. Жодне суспільство, поза сумнівом, не може процвітати і бути щасливим, якщо значна частина його членів бідна й нещасна» [6, с.54]. Таким чином, досліджуючи поділ праці та ринок як вирішальну умову економічної динаміки, А. Сміт вперше в систематизованому вигляді виклав основи теорії економічного розвитку під призмою економічного зростання на основі дії природних механізмів ринку.

Дана концепція розвивалася й удосконалювалася протягом всього XX ст. Неокла-

сики та неокейнсіанці У. Ростоу, Р. Харрод, Е. Домар, Р. Солоу, аналізуючи розвитку, абстрагувалися від соціальної сторони даного процесу і зосередилися на дослідженні темпів економічного зростання як джерела останнього. За такого підходу вчені намагалися визначити та дослідити головні фактори його прискорення через створення економіко-математичних моделей і дійшли висновку, що найважливішими факторами зростання в цих моделях є заощадження, інвестиції, рівень капіталоозброєності, нові технології тощо.

Дещо пізніше в межах неокласичного напряму економічної теорії виникла концепція структурних трансформацій (А. Льюїс, Х. Чернері, П. Розенштейн-Родан та ін.), згідно з якою джерелом розвитку вважаються ефективні структурні трансформації економіки, а фактори та обмеження економічного зростання національної економіки розділяються на зовнішні та внутрішні. Але, як і раніше, у центрі уваги прихильників вказаної економічної концепції пріоритетною залишалася техніко-економічна сфера.

Кардинально новим підходом у дослідженні суспільного розвитку стала концепція економічної динаміки, яку в перших десятиліттях XX ст. започаткував Й. Шумпетер з низкою праць по проблемам економічного розвитку в умовах капіталізму. В роботі «Теорія економічного розвитку» (1912 р.) дослідник вперше в економічній науці виявив відмінності між зростанням і розвитком економіки, які пояснив так: «Поставте в ряд стільки поштових карет, скільки забажаєте – залізниці у вас при цьому не вийде» [7, с.19]. Цим самим дослідник підкреслив вирішальну роль нововведень у процесі суспільного розвитку.

Аналізуючи ринкову економіку як систему, засновану на приватній власності, поділі праці та вільній конкуренції, Й. Шумпетер, подібно Дж. Б. Кларку, ввів чітке розмежування двох рівнів дослідження: статичного і динамічного. Динаміка капіталізму, згідно з поглядами Й. Шумпетера, пов'язана з технічним прогресом, а основним чинником економічного зростання виступають інновації. Взагалі нововведення, підприємництво, інновації в теорії Й. Шумпе-

тера відіграють таку саму провідну роль, як ціна і вільна конкуренція у А. Маршалла.

На думку Й. Шумпетера, внаслідок використання відкриттів, винаходів і новинок система віддаляється від рівноважного стану, щоб у подальшому знову спрямуватися до рівноваги на іншому рівні технічної бази. Старі продукти і попередні форми організації витісняються, провокуючи процес «творчого руйнування». Формується новий стан економічної системи, до якого пристосовуються фірми, а розвиток економіки в цілому набуває циклічного характеру.

Ідеї Й. Шумпетера про внутрішню стимулюючу роль інновацій, технічного прогресу послугували свого роду відправною точкою для подальшого розвитку техніко-економічної парадигми, теорії економіки знань та інноваційної економіки, а також теорій трансформації.

Наступним важливим етапом у дослідженні економічного розвитку витупила інституційна теорія. Її представники показали, що розвиток здійснюється не тільки завдяки економічним чинникам, але й за рахунок неекономічних складових – інститутів, політики, культури. Інституціоналісти довели, що економічний розвиток неможливий без глибоких змін всієї системи економічних інститутів, соціальних та політичних відносин.

У якості критеріїв розвитку національної економіки представники інституціонального напрямку запропонували використовувати не тільки темпи приросту ВВП та ВВП на душу населення, але й динаміку соціально-економічних показників: рівня безробіття, якості життя, коефіцієнту розподілу доходів у суспільстві.

Так, Д. Сірс у доповіді «Сенс розвитку», представленій на XI конференції Спільноти з проблем міжнародного розвитку (1969 р.) зазначив: «Для того, щоб з'ясувати, чи розвивається країна, слід задати питання: Що сталося із злиденністю? Як змінився рівень безробіття? Який ступінь нерівності? Якщо всі три показники скоротилися у порівнянні з високим початковим рівнем, то країна, поза всяким сумнівом, переживає період розвитку. Якщо один чи два з них, та особливо всі три, погіршилися, то дивно говорити про розвиток навіть при подвійному

зростанні доходу на душу населення» [8, с.3].

Відомий представник шведської школи інституціоналізму Г. Мюрдаль, піддавши критиці основні положення неокласичних та неокейнсіанських теорій зростання за їх кількісний характер та неможливість їх використання в умовах країн «третього світу», доводить, що для розвитку країни необхідно, перш за все, послаблення нерівності.

У праці «Сучасні проблеми «третього світу» (1972 р.) він зазначає, що зростання, яке не супроводжується поліпшенням становища більшості населення, не може розглядатися як розвиток, оскільки залишає в стороні більшу частину населення [9, с.51]. Тим самим Г. Мюрдаль здійснив більш глибоке розмежування між теоріями зростання та розвитку, поставивши в центр уваги прогрес особистості як головну міру розвитку суспільства.

Зазначені ідеї стосовно неприпустимості вимірювання економічного розвитку лише показниками економічного зростання були підтримані й розвинені у 80-х рр. ХХ ст. Так, колишній ректор Університету ООН Токіо Соеджатмоко (Soedjatmoko) пише: «Озираючись на минулі роки, ми зараз ясно бачимо, що надмірне захоплення зростанням та його стадіями, роллю капіталу та кваліфікованих кадрів послабили увагу теоретиків до інституційних і структурних проблем, до впливу на процес розвитку історичних, культурних та релігійних факторів» [10, с.11].

Подібні доводи наводить і Е. Оуенс у своїй праці «Майбутнє свободи у країнах, що розвиваються» (1987 р.), наголошуючи на вирішальній ролі людини в суспільному розвитку: «Економісти підходять до розвитку всього лише як до вправи у прикладній економіці, не пов'язаній з політичними ідеями, формою державного управління та роллю людей в суспільному житті. Настав час з'єднати політичну й економічну теорію з тим, щоб розглядати не тільки шляхи підвищення продуктивної сили суспільства, але й його якісні характеристики у міру досягнення ним все більш високого ступеня продуктивності, тобто віддавати перевагу розвитку людей, а не речей» [11, с.15].

У подальшому ідеї інституціоналістів

стосовно місця та ролі людини в процесі соціально-економічного розвитку знайшли своє відображення в теорії людського капіталу. Дана теорія була започаткована ще класиками У. Петті, А. Смітом та К. Марксом, які цінили людський капітал вище за речовий. Наприклад, К. Маркс в «Економічно-філософських рукописах» 1844 р. розвиває ідею про те, що всебічний розвиток кожного стає умовою розвитку всіх [12, с. 560–582].

Засновником сучасної теорії людського капіталу виступив Г. Беккер (60–70-ті рр. ХХ ст.), а в подальшому її розвинули Т. Шульц, Й. Бен-Порат, М. Блауг, Е. Денісон та інші. Головна ідея теорії полягає в тому, що інвестиції в людський капітал виступають важливим фактором економічного зростання. Людський капітал тут розглядається, з одного боку, як запас природних та набутих здібностей та індивідуального досвіду, а з іншого – як потік доходів, оскільки вкладення в нього приносять відповідну винагороду.

У межах цієї концепції було проаналізовано вплив людського капіталу на приріст ВВП (моделі Р. Лукаса, Г. Менкью, Д. Ромера, Д. Уейла) та доведено, що останній виступає найбільш вагомим фактором макроекономічного зростання, а інвестицій в людський капітал, зокрема, в освіту, витіснили за вагомістю такі фактори, як заощадження-інвестиції та зростання чисельності населення.

У ході науково-технічної революції, коли наука перетворюється у безпосередню продуктивну силу, а головними факторами, що лімітують суспільний розвиток, виступають інформація та знання, на відміну від землі й капіталу в попередні епохи, дуже важливим стає сприяння всебічному розвитку людини як носія знань, реалізації її індивідуальності.

Сучасною тенденцією розвитку ринку праці розвинених країн виступає все більше звуження матеріального виробництва з одночасним стрімким розвитком «індустрії знань», в якій на даний час зайнято до 50% працюючих. При цьому вільний розвиток особистості, вільної індивідуальності, стає запорукою підвищення інтелектуального потенціалу суспільства – особистість перет-

ворюється в самоту загальнолюдського розвитку та, одночасно, головне знаряддя прогресу. На думку сучасного російського вченого Р. Нуреєва, «розвиток економіки створює онтологічні передумови для формування концепції людського капіталу як складової світової цивілізації» [13, с.130].

Ще більшої уваги особистості у контексті розвитку надав А. Сен, який довів той факт, що економічний розвиток є процесом розширення реальних свобод, якими користуються люди. Свобода у А. Сена означає вибір життя у відповідності до тих цінностей, які для людей є головними. Отже, розвиток залежить від факторів, що надають людині правові й політичні свободи [14, с. 139–140].

Підводячи підсумок розгляду підходів до розуміння соціально-економічного розвитку, приходимо висновку, що спочатку останній ототожнювався з прогресом розуму, знань та науки. У класичній парадигмі він набуває змісту економічного зростання і через неокласику, частково марксизм та кейнсіанство постає як процес, що детермінується ресурсними та технологічними факторами. Подальші дослідження пов'язали розвиток з інвестиціями в людський капітал. Фундатори теорії людського капіталу привернули увагу до людини як економічного ресурсу, яка володіє природними здібностями, загальною культурою, знаннями, навичками, досвідом, майстерністю та мотивацією, що сприяє зростанню продуктивності праці й доходів працівників. Інституціональна теорія пов'язала розвиток із соціальними, політичними та соціокультурними чинниками, що остаточно закріпило в економічній науці уявлення про розвиток як економічний, соціальний і політичний прогрес, у центрі якого знаходиться людина.

Таким чином, розвиток почав пов'язуватися не тільки з матеріально-технічними факторами, але й відображати якісні зміни в життєдіяльності людини, ступінь її свободи й добробуту, стан соціального самопочуття та власної безпеки, цілісності особистості, а також рівня її індивідуалізації та політичної активності. Таке розуміння розвитку знайшло своє відображення в концепції людського розвитку, кінцевою метою якої стала людина, зростання її мож-

ливостей та розширення їх використання.

Розглядаючи розвиток як прогрес, науковці зосереджують увагу виключно на його позитивних моментах, тим самим фактично ототожнюючи дані поняття. У філософській довідковій літературі «прогрес» визначається як «тип, напрям розвитку, що характеризується переходом від нижчого до вищого, від менш досконалого до досконалішого... Поняття прогресу співвідносне з поняттям регресу» [15, с.499]. Отже, говорячи про розвиток у контексті прогресу абсолютизується тільки одна його сторона, хоча між ними існує тісний взаємозв'язок. Останній проявляється в тому, що, з одного боку, окремі регресивні зміни можуть відбуватися в рамках загального прогресивного розвитку системи; з іншого – при наростанні регресивних змін системи в цілому окремі її складові можуть зберігати прогресивний напрямок розвитку» [там само, с.537].

Таким чином, з філософської точки зору, «прогрес та регрес суспільного розвитку – це протилежні його форми. Розвиток означає або поступальний рух по висхідній лінії, розквіт, або повернення до старих форм, таких, що зжили себе, як то застій чи деградація [12, с.364].

Прикладаючи дані поняття до економічної системи, отримуємо, що економічний прогрес – це поступовий розвиток економічної системи та її елементів: продуктивних сил, виробничих відносин та господарського механізму. Український економіст В. Єременко визначає економічний прогрес таким чином: «Про економічний прогрес можна вести мову тоді, коли ми з відносно меншими ресурсами досягаємо відносно більшого результату, відносно більшої продуктивності». [16]. Економічний прогрес часто розглядають як основу суспільного прогресу, складовими елементами якого (крім економічної) є соціальна, правова, політична, національна, культурна, духовна та інші [17, с. 49–51].

Таким чином, прогрес та регрес можна визначити як форми прояву розвитку, вектори його динаміки або по висхідній, або по низхідній траєкторії, тому не можна ототожнювати ці близькі за змістом категорії. Термін «прогрес» використовується найчастіше для характеристики короткотермінових

процесів, що полягають у поліпшенні та вдосконаленні об'єкта, а «розвиток» – це якісна зміна у довготерміновій перспективі, категорія, у якій підкреслена динаміка.

Звичайно, найчастіше ми маємо справу з прогресивним розвитком, враховуючи довготривалий загально цивілізаційний тренд, але з позиції точної термінології, на нашу думку, слід розрізняти більш ширше поняття розвитку й вужче поняття прогресу.

Термін «еволюція» у філософських словниках визначається як «незворотні зміни, що протікають в живій і неживій природі, а також в соціальних системах. Еволюція може вести до ускладнення, диференціації, підвищення рівня організації системи (прогресивна еволюція, прогрес) або ж, навпаки, до зниження цього рівня (регрес); можлива також еволюція при збереженні загального рівня або висоти організації. У застосуванні до соціальних систем еволюція розглядається як аспект історії, пов'язаний з виділенням тих чи інших цілісних соціальних комплексів (товариств, інститутів, ідеології, культури і т. д.). У вузькому сенсі в поняття еволюції включає лише поступові кількісні зміни, у протиставленні до якісних зрушень, тобто революції. У реальних процесах розвитку революція і еволюція (у вузькому сенсі «плавне накопичення змін») служать в рівній мірі необхідними компонентами і утворюють суперечливу єдність» [15, с.735].

Таким чином, еволюція з точки зору форм її прояву (прогресивна чи регресивна) може бути ототожнена з розвитком, але, на відміну від розвитку, вона найчастіше розглядається як саморозвиток, та має риси випадковості та непостійності. Еволюція вказує лише на напрям руху процесу, результат якого залежить від великої кількості чинників.

Іншою відмінністю еволюції від розвитку виступає те, що еволюція – це лише один з етапів розвитку, поряд з революцією; це нерозривно пов'язані процеси, що відповідають нарощуванню кількісних змін в розвитку явища (еволюція) та більш-менш швидкій якісній зміні (революція).

Економічне зростання, як найвужча у філософському сенсі з перелічених категорій, означає лише кількісне збільшення макроекономічних показників – ВВП, ВНД, НД,

у тому числі й на душу населення. С. Кузнець визначає економічне зростання як «постійне збільшення виробництва благ, призначених для задоволення людських потреб» [18]. Інші науковці стосовно визначення терміну «економічне зростання» мислять в тому ж ключі: «економічне зростання – це довгострокова динаміка збільшення реального випуску в економіці» [19, с.232]; «економічне зростання – це розширене відтворення (екстенсивного або інтенсивного типу)» [20, с.305].

Відмінність економічного зростання та розвитку М. Шніцер подає так: «термін «економічне зростання» означає здатність країни розширювати свої можливості щодо виробництва потрібних людям товарів і послуг, ...а економічний розвиток – це не тільки збільшення реального обсягу виробництва, а й урізноманітнення різновидів продукції, порівняно з тими, що випускалися раніше». [21, с.322]. Але, на нашу думку, цим відмінності цих двох категорій не вичерпуються.

По-перше, економічне зростання лежить лише в економічній площині, а розвиток – це складний багатofакторний процес, що, як зазначалося, полягає не тільки в економічній, а й у соціальній, політичній, культурній, екологічній сфері тощо.

Якщо ж звузити поняття розвитку та порівняти економічне зростання саме з економічним розвитком, то можна дійти висновку, що перше – це поняття кількісне, а друге – якісне. Окрім того, важливо зазначити, що зростання може супроводжуватися як розвитком, так і занепадом. Більше того, у складних, відкритих системах, до яких відносяться соціально-економічні системи і структури, одночасно існують як зростання, спричинене занепадом, так і зростання, що є похідним від розвитку. Як слушно зазначає А. С. Філіпенко: «Економічне зростання – це просте збільшення реального ВВП, органічна складова економічного розвитку... Економічне зростання – це кількісний економічний розвиток, а економічний розвиток – це якісне економічне зростання [1, с.82]. Таким чином, економічне зростання можна розглядати як складову економічного розвитку, як його форму прояву, або частковий випадок розвитку.

Категорія «розвиток», на думку науковців-філософів, дуже складна для дослідження з причини своєї багатогранності. Вона визначається в філософських словниках як «необоротна, спрямована, закономірна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів. У результаті розвитку виникає новий якісний стан об'єкта, який виступає як зміна його складу або структури (тобто виникнення, трансформація або зникнення його елементів і зв'язків). Здатність до розвитку складає одну з загальних властивостей матерії і свідомості» [15, с.524]. В інших джерелах розвиток визначається як «процес саморуку від нижчого (простого) до вищого (складного), який розкриває та реалізує внутрішні тенденції і сутності явищ, що призводить до виникнення нового» [22, с.380].

В економічній літературі категорія «розвиток» визначається як:

– «якісні зміни під впливом боротьби протилежностей» [23, с.37];

– «якісна зміна об'єктів, поява нових загальних форм, інновацій та нововведень, а також трансформація внутрішніх та зовнішніх зв'язків цих об'єктів» [1, с.38];

– «суспільно-історичний прогрес людства через технологічні революції (якісні стрибки у розвитку суспільно-продуктивної сили праці людини, способів її взаємодії з природою» [20, с. 37–40];

– «багатовимірний процес, що включає глибокі зміни в технічній, економічній, соціальній і політичній сферах» [10, с.367];

– «необоротна, спрямована, якісна, закономірна зміна об'єктів будь-якої природи, рух, який приводить не лише до кількісних змін, а й породжує нову якість» [25, с.75];

– «процес удосконалення тих або інших елементів суспільних відносин, матеріально-речових складових суспільного устрою, соціально-економічних і матеріальних систем в цілому; перехід до принципово нових якісних характеристик» [1, с.66];

– «багатоплановий процес, що призводить до радикальних змін в соціальних структурах, поведінці людей, суспільних інститутах, а також до прискорення економічного зростання, скорочення нерівності та викорінення безробіття» [22, с.30];

– «особливий тип руху, що характери-

зує прогресивний характер взаємодії речей» [26, с.35].

Як бачимо, при визначенні поняття розвитку наголошується на необернених якісних змінах об'єкту, що носять незворотний та об'єктивний характер, на відміну від еволюції.

Однак, на нашу думку, важливо зауважити, що у вищезазначених визначеннях науковців-економістів розвиток помилково отожднюється з прогресом, оскільки пов'язується тільки з удосконаленням суспільної системи, підвищенням ефективності її функціонування. В них категорія розвитку розкрита не повністю – зокрема, не враховані його характеристики як складного суперечного нелінійного процесу, що може проявлятися не лише як прогрес, а і як регрес. У випадку, коли розвиток визначається як «вдосконалення суспільної системи та підвищення її ефективності», мова йде саме про прогресивний розвиток, про що не слід забувати у намаганні більш точно визначити цю категорію.

Аналізуючи економічний розвиток як складову суспільного розвитку, вчені також розглядають його здебільшого як прогрес та вдосконалення суспільно-економічної системи. При цьому в економічній літературі існує багато тлумачень цього поняття, що, на нашу думку, свідчить про надзвичайно складний характер зазначеної категорії.

Так, одна група вчених концентрує свою увагу лише на зовнішніх проявах економічного розвитку з позиції вдосконалення економічної системи, не беручи до уваги його кінцевої мети.

Під економічним розвитком представниками цієї групи розуміється:

– здатність економіки динамічно перебудовуватися, переходячи на більш високий рівень збалансування з найменшими втратами ресурсів і продукції» [27, с.341];

– «багатофакторний процес, що відображає як еволюцію господарського механізму, так і зміну на цій основі економічних систем» [28, с.354];

– «перехід від одного стану економіки до іншого, який характеризує розширення виробництва нових товарів і послуг з використанням нових технологій», «багатофакторний процес, який відображає зміни в усіх

сферах господарського життя» [24, с.175];

– «не просто розширення виробництва, а його ускладнення, диференціація, утвердження новітніх технологій; що базується на досконалій освіті, інфраструктурі та інституціях [1, с.82];

Інша група вчених акцентує увагу на найбільш суттєвих закономірностях розвитку та для більш глибокого філософського розуміння цієї категорії аналізує її зв'язки з категоріями зростання, прогресу, еволюції та експансії. До них відносять Б. Габовича, Г. Кларке, Д. Лук'яненко, А. Филипенко та ін.

Третя група вчених, до яких слід віднести деяких представників неінституціоналізму (Р. Нурєв, С. Енке, Г. Арндт, М. Тодаро та ін.) наголошує на необхідності комплексного дослідження цієї складної багатомірної категорії у тісному сполученні економічної, політичної, соціальної та інституційної сфер суспільного розвитку.

Четверта група вчених пов'язує економічний розвиток із зростанням добробуту населення, підвищенням якості життя та збільшенням ступеню задоволення головних потреб членів суспільства (Л. Бальцеревич, Л. Безчасний, Г. Мюрдаль, А. Кругер, Х. Томас та ін.).

Насамкінець, існує група вчених, яка розглядає економічний розвиток у контексті забезпечення його сталості. Сталий розвиток тут розглядається як модель господарювання, що спрямована на «задоволення потреб нинішнього покоління без шкоди для можливості майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби». [26].

Концепція сталого розвитку стала логічним результатом загострення проблем обмеженості природних ресурсів, а також забруднення природного середовища у кінці ХХ ст. Реакцією на цю заклопотаність стало створення міжнародних наукових організацій з вивчення глобальних процесів на Землі, різноманітних міжнародних програми захисту природного середовища та розробка Світовим банком та іншими міжнародними організаціями макроекономічних показників та індикаторів сталості національної економіки. В результаті була розроблена нова триєдина концепція сталого (еколого-соціально-економічного) розвитку, заснов-

ником якої можна вважати В. І. Вернадського. Розвитку цієї концепції сприяли Г. Х. Брундтланд, Д. Н. Медоус, Ж. Рандерс, В. Беренс, Г. Тернер, Г. Дейлі, П. Віктор та інші науковці.

На нашу думку, у процесі дослідження категорії «економічний розвиток» слід врахувати всі перелічені позиції та зробити спробу комплексно представити її характеристики, особливості та кінцеву мету. При цьому при визначенні сутності економічного розвитку найголовніше, на чому слід зробити акцент – це основна його мета, що може слугувати відправною точкою при визначенні його змісту.

Стосовно мети прогресивного економічного розвитку – в економічній літературі існують такі її визначення:

– «особистість – самотета загальнолюдського розвитку, одночасно й головне знаряддя прогресу» [16, с.130];

– «розвиток – це загальноцивілізаційний прогрес як процес розвитку людської особистості, реалізації її сил та можливостей» [20, с.37];

– «економічний розвиток – це систематичне, довготривале й масове поліпшення матеріальних й духовних умов життя людей на основі зростання продуктивності праці та капіталу» [1, с.41];

– «розвиток – комплекс змін, за допомогою яких орієнтована на задоволення загальних потреб соціальна система рухається від стану всезагального незадоволення до більш сприятливих матеріальних та духовних умов життя» [22, с.30];

– критерій прогресу – людина, рівень її свободи та добробуту, соціальне самопочуття, безпеки, цілісності особистості та ступеню її індивідуалізації [1, с.40].

Таким чином, оскільки, беззаперечно, людська особистість як головний елемент соціально-економічної системи виступає головним критерієм суспільного розвитку, цільовою спрямованістю цього процесу повинен бути систематичний та довготривалий прогресивний розвиток людини та суспільства в цілому, що проявляється в підвищенні ступеня задоволення матеріальних та нематеріальних потреб людини, а також ступеню реалізації її сил, можливостей та індивідуальності.

Відповідно, з позиції точної термінології слід розрізняти більш ширше поняття розвитку й вужче поняття прогресу. Однак, оскільки кінцевою метою розвитку є людина, зростання її можливостей та розширення їх використання, то цілком логічним є представлення розвитку саме через його прогресивну сторону. Тому, на нашу думку, для зняття термінологічної плутанини при розгляді соціально-економічного розвитку слід використовувати термін «прогресивний соціально-економічний розвиток». Це поняття на відміну від категорії «розвиток», актуалізує останній у якості довготривалого загальноцивілізаційного тренду, спрямованого на покращення стану людини та суспільства в цілому.

До цього, на наше переконання, слід додати, що прогресивний розвиток повинен бути направленим на покращення не тільки людського життя, а й всієї біосфери, оскільки людина – не єдина жива істота на планеті, вона виступає складовою частиною цілісної екосистеми, залежить від неї. Тому порушення механізмів функціонування біосфери внаслідок не добродійного людського втручання негативно позначається й на добробуті людини, і на її системі цінностей, оскільки призводить до духовної деградації суспільства. Також, враховуючи сучасні реалії, дуже важливо зазначити, що прогресивний розвиток повинен бути націлений на задоволення не тільки сьогоденних потреб, а й потреб майбутніх поколінь.

Враховуючи все вищевикладене вважаємо за необхідне визначити поняття «прогресивний економічний розвиток» як необоротну, цілеспрямовану, якісну, закономірну та багатofакторну прогресивну зміну в усіх сферах господарського життя, що проявляється у підвищенні ступеню задоволення матеріальних та духовних потреб суспільства в цілому та окремої людини, майбутніх поколінь, а також ступеню реалізації сил, можливостей та індивідуальності людини, гармонізації відносин людина – природа – суспільство.

Більш точно сутність поняття прогресивного розвитку та його специфіки, на відміну від еволюції, прогресу, модернізації або зростання, можна з'ясувати, проаналізувавши його головні характеристики.

До характерних властивостей прогресивного розвитку можна віднести:

- незворотність (на відміну від циклічного відтворення постійної системи функцій);
- закономірність, систематичність (на відміну від випадкових процесів катастрофічного типу);
- спрямованість (тільки в цьому випадку зміни можуть накопичуватися, що призводить до формування єдиної внутрішньо взаємопов'язаної лінії);
- суперечливість: можливість руху як вперед (прогрес), так і назад (регрес);
- нерівномірність: містить діалектично поєднані фази еволюції (поступова кількісна зміна) та революції (швидка якісна зміна);
- загальноцивілізаційний, об'єктивний характер (рушійна сила – діалектичне протиріччя);
- розвиток відбувається під впливом як зовнішніх чинників (змін), так і внутрішніх (загострення протиріч всередині системи);
- комплексний характер (охоплює всі сфери суспільного життя);
- масовість (охоплює всі верстви населення);
- перманентна та прогресуюча соціалізація (націлений на задоволення суспільних потреб, розвиток особистості).

Слід зазначити, що прогресивний економічний розвиток, що охоплює зміни в господарському комплексі, призводить до радикальних змін в інших складових суспільної системи – соціальних структурах, суспільних інститутах, екосистемі тощо, оскільки створює матеріальні умови для її вдосконалення. Тому економічний розвиток можна вважати основою суспільного розвитку, його фундаментом. Оскільки економічний розвиток знаходиться у тісному сполученні з соціальною, політичною, науковою, екологічною і т.д. складовими суспільного розвитку, його неможливо розглядати у відриві від інших сфер, на чому вперше наголосили неоінституціоналісти. Тому, з метою більш повного та глибокого аналізу процесу розвитку, доцільно більш докладно проаналізувати його найважливіші складові та їх взаємообумовленість.

У науковій літературі складові розвит-

ку розмежовують наступним чином:

– А. С. Філіпенко виділяє в ньому соціально-економічну й матеріальну підсистеми; розмежовує економічну, інституціональну, соціальну й адміністративну структури [1, с. 41–46];

– Р. Нуреев розмежовує технічну, економічну, соціальну й політичну сфери [10, с.6];

– С. В. Мочерний виділяє економічну, соціальну, правову, політичну, національну, культурну, духовну та інші сторони [17, с.49];

– М. П. Тодаро вважає, що економічна система повинна розглядатися в тісному взаємозв'язку з неекономічними факторами, такими як: ставлення до життя, роботи та влади, приватні та державні бюрократичні структури, релігія, культура, родинні зв'язки, система землекористування, демократія, соціальні класи; в цілому вчений виділяє три основних складових розвитку: якість життя, самоповага, свобода [25, с.27].

Таким чином, досліджуючи економічні форми прояву прогресивного розвитку (з позиції поліпшення можливостей забезпечення основних потреб людей та гармонізації відносин «людина-суспільство-природа»), можна виділити в ньому такі основні сфери:

– економічну (головними якісними характеристиками якої виступає ступінь розвитку продуктивних сил, ефективність виробничих відносин, оптимальність економічної структури, структури та динаміки витрат виробництва та, зокрема, робочого часу, рівень життя населення, динаміка макроекономічних показників результативності національної економіки);

– соціальну (рівень розвитку людського потенціалу та його складові, якість життя та її показники, рівень розвитку особистості, ступінь задоволення різноманітних суспільних потреб);

– науково-інформаційну (рівень розвитку техніки та технологій, наукомісткість суспільного виробництва, питома вага наукомістких виробництв у ВВП та експорті, кількість підприємств, що здійснюють інновації, кількість наукових установ та кількість науковців, їх динаміка, рівень розвитку ІКТ);

- інфраструктурну (ступінь розвиненості ринкової інфраструктури, різноманітних комунікацій, у тому числі інформаційних);
- політичну (рівень демократизації суспільства, ефективність економічної політики, активність громадянського суспільства);
- правову (ступінь захисту прав і економічних свобод);
- біосферну (рівень екологізації виробництва, його безвідходності, стан біосфери, питома вага відновлюваних природних ресурсів у загальній кількості чи вартості використаних ресурсів);
- інституційну (розвиток і ефективне функціонування демократичних інститутів – конкуренції, приватної власності, системи громадянського суспільства);
- культурну (духовну) – (стан суспільної свідомості, моральності, національної психології, ступінь гуманізації суспільного життя).

Висновки. У якості узагальнення результатів здійсненого дослідження зауважимо, що категорії «прогрес», «еволюція», «зростання», з якими часто ототожнюється поняття «розвиток», розрізняються як за змістом, так і за суттю. Не розмежовуючи дані категорії, економісти досить часто упускають важливі складові розвитку як процесу, у центрі якого знаходиться людина, зростання її можливостей та розширення їх використання.

У ході дослідження концептуальних підходів до конструювання категорії «розвиток» визначено необхідність актуалізації прогресивної сторони даного процесу, для чого до наукового вжитку запропоновано поняття «прогресивний соціально-економічний розвиток». У ньому підкреслено процес необоротних, цілеспрямованих, якісних, закономірних та багатofакторних прогресивних змін в усіх сферах господарського життя, що проявляється у підвищенні ступеню задоволення матеріальних та духовних потреб суспільства в цілому та окремої людини, майбутніх поколінь, а також ступеню реалізації сил, можливостей та індивідуальності людини, гармонізації відносин «людина – природа – суспільство».

Виходячи із багатовекторності, суперечливості та комплексності процесу про-

гресивного розвитку, багатогранності форм його прояву, важливим завданням держави та громадянського суспільства виступає гармонізація основних сфер прогресивного розвитку – економічної, соціальної, політичної, екологічної тощо для забезпечення підвищення ступеню задоволення матеріальних та духовних потреб суспільства в цілому та окремої людини, майбутніх поколінь.

Література

1. Филипенко А. С. Экономическое развитие: цивилизационный подход / А. С. Филипенко. – М. : Экономика, 2001. – 260 с.
2. Філіпенко, А. С. Економічний розвиток сучасної цивілізації: навч. пос. / А. С. Філіпенко. – 3-є вид., перероб. і доп. – К. : Знання України, 2006. – 316 с.
3. Райзберг, Б. А. Современный экономический словарь: словарь / Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцева. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 479 с.
4. Кузнецов В. Н. Вольтер и философия французского просвещения XVIII века / В. Н. Кузнецов. – М. : МГУ, 1965. – 278 с.
5. Кузнецов В. Н. Франсуа Мари Вольтер / В. Н. Кузнецов. – М. : Мысль, 1978. – 223 с.
6. Сміт А. Добробут націй: Дослідження про природу та причини добробуту націй / А. Сміт. – К. : Port-Royal, 2001. – 596 с.
7. Шумпетер Й. Теория экономического развития / Й. Шумпетер. – М. : Прогресс, 1992. – 231 с.
8. Seers D. The meaning of development / D. Seers. – New Delhi, 1969. – 162 с.
9. Мюрдаль Г. Современные проблемы «третьего мира» / Г. Мюрдаль. – М. : Прогресс, 1972 – 768 с.
10. Soedjamoko. The Primacy of Freedom in Development / Soedjamoko. – Lanham. Md. : University Press of America, 1985 – 144 с.
11. Owens E. The Future of Freedom in the Developing World: Economic Development as Political Reform / E. Owens. – New York : Pergamon Press, 1987 – 228 с.
12. Маркс К., Энгельс Ф. Из ранних произведений / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Политиздат, 1956. – 690 с.
13. Нуреев Р. М. Экономика развития: модели становления и модернизации рыночной экономики: учебник / Р. М. Нуреев. – М. : Норма, 2008. – 640 с.
14. А. Сен. Развитие как свобода / А. Сен. – М. : Фонд «Либеральная инициатива», 2003. – 432 с.
15. Философский энциклопедический словарь / под ред. Л. Ф. Ильичева, П. Н. Федосеева и др. – М. : Советская энциклопедия, 1983. – 836 с.
16. Єременко В. Г. Основи соціальної економіки. Популярний курс / В. Г. Єременко. – К. : МА-УП, 1997. – 168 с.
17. Основи економічної теорії: посібник / за ред. д.е.н., проф. С. В. Мочерного. – К. : Академія, 1998. – 463 с.

18. Кузнец С. Экономический рост наций. Со-вокупный продукт и структура производства / С. Кузнец // Новые книги за рубежом по общественным наукам. – № 7. – 1972. – С. 22–48.
19. Агапова Т. А. Макроэкономика: учебник / Т. А. Агапова, С. Ф. Серегина; под общей ред. А. В. Сидоровича. – М. : Дело и Сервис, 2002. – 447 с.
20. Гальчинський А. С. Основи економічної теорії: підручник / А. С. Гальчинський, П. С. Єщенко, Ю. І. Палкін. – К. : Вища шк., 1995. – 472 с.
21. Шніцер М. Порівняння економічних систем / М. Шніцер; пер. з англ. – К. : Основи, 1997. – 519 с.
22. Философский словарь / под ред. М. М. Розенталя и П. Ф. Юдина. – М. : изд-во политической литературы, 1963. – 544 с.
23. Суслов И. П. Методология экономического исследования / И. П. Суслов. – М. : Мысль, 1974. – 337 с.
24. Національна економіка: підручник / за ред. П. В. Круша. – К. : Каравелла, 2008 – 416 с.
25. Тодаро М. П. Экономическое развитие: учебник / М. П. Тодаро; пер с англ. под ред. С. М. Яковлева, Л. З. Зевина. – М. : ЮНИТИ, 1997. – 671 с.
26. Єрохін С. А. Структурна трансформація національної економіки (теоретико-методологічний аспект): наукова монографія / С. А. Єрохін. – К. : Світ знань, 2002. – 528 с.
27. Экономическая теория: политэкономия: учебник / под общей ред. акад. В. И. Видяпина, акад. Г. П. Журавлевой. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 560 с.
28. Экономика: учебник / под ред. А. С. Булатова. – М. : БЕК, 1997. – 816 с.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ СИСТЕМ В КОНТЕКСТЕ ПРОГРЕССА

Н. Е. Федорова, преподаватель ГВУЗ «Украинский государственный химико-технологический университет»,

А. Н. Пилипенко, д. э. н., профессор, ГВУЗ «Национальный горный университет»

В статье анализируется эволюция понятия «развитие» как философской и экономической категории, дается ее интерпретация в современных экономических теориях и исследуется ее место среди родственных категорий – прогресс, эволюция, рост. Определяются главные существенные характеристики прогрессивного экономического развития и его важнейшие компоненты.

Ключевые слова: прогрессивное экономическое развитие, прогресс, эволюция, экономический рост, сферы прогрессивного развития.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ANALYSIS OF DEVELOPMENT OF SOCIO-ECONOMIC SYSTEMS IN THE CONTEXT OF PROGRESS

N. E. Fedorova, lecturer, SHEI «Ukrainian State University of Chemical Technology»,

H. M. Pylypenko, D.E., Prof., SHEI «National Mining University»

The article analyzes the evolution of the concept of «development» as a philosophical and economic category, its interpretation of modern economic theories is given, and its place among related categories – progress, evolution, growth – is examined. The main essential characteristics of progressive economic development and its key components is identified.

Keywords: progressive economic development, progress, evolution, growth, spheres of progressive development.

Рекомендовано до друку д. е. н., проф. Завгородньою О. О.

Надійшла до редакції 27.06.16 р.

**ДОВГОХВИЛЬОВІ КОЛИВАННЯ ЯК ЗАКОНОМІРНІСТЬ РОЗВИТКУ
СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ**

*Ю. І. Пилипенко, д. е. н., професор, pelepenkoyi@mail.ru,
В. В. Чернобаев, к. е. н., доцент, ДВНЗ «Національний гірничий університет»*

У статті довгохвильові коливання розглядаються як закономірність динаміки світової економіки. Аналізується сутність та механізми розгортання «довгих хвиль» в економіці. Виокремлюються фактори, які модифікують механізм довгохвильових коливань. Розглядаються сучасні форми прояву довгострокових циклів.

Ключові слова: «довгі хвилі» в економіці, технологічний спосіб виробництва, технологічні уклади, технологічні зміни, структурні зміни, світова економіка.

Постановка проблеми. Реалії сьогодення свідчать, що якість та динамізм подальшої еволюції окремих національних економік і світового господарства у цілому багато у чому будуть залежати від здатності теоретичної науки точно оцінювати поточний стан економічних процесів, давати адекватний прогноз щодо перспектив їх розвитку. Відтак, об'єктивно зростає потреба в економічних дослідженнях, спрямованих на з'ясування рушійних сил існуючого способу виробництва, виявленні суперечностей його розвитку та формулюванні відповідних форм їх вирішення. Економічна наука на основі знання загальних закономірностей соціально-економічного розвитку повинна знайти відповіді на питання щодо специфіки еволюції сучасних економічних систем, особливостей новітнього технологічного способу виробництва, тенденцій відносин власності тощо.

Одним із визначальних факторів, який зумовлює особливості пізнання економічною наукою причинно-наслідкових зв'язків у сучасному світі, є процеси глобалізації. У цих умовах національні економіки стають невід'ємними взаємопов'язаними елементами більш складної світової економічної системи, а закономірності виробництва, розподілу, обміну та споживання благ на національному рівні багато у чому визначаються специфікою функціонування глобальної світової економіки.

Згідно синергетичному підходу, динаміка якісного розвитку складних соціальних систем, у тому числі і світової економіки, визначається великою кількістю різнорівневих, різнопорядкових явищ. Тут періодичне

наростання нової якості приводить до виникнення особливого ритму, що проявляється в циклічному характері господарського розвитку.

Незважаючи на існуючу дискусійність та багатоаспектність при вивченні циклічної динаміки, все ж таки теорія циклів дозволяє розкрити механізми, які приводять до економічних змін, усвідомити характер тих факторів, які відповідають за розвиток суспільства, організованого за системою ринкової економіки – сил, які стабілізують виробництво або, навпаки, виводять із стану стабільності; посилювачів процесів економічних підйомів та спадів; зміни фаз в розвитку кризових переходів. В результаті створюється узагальнююча картина розвитку соціально-економічних систем, в процесі якого сполучаються та складаються різноспрямовані тенденції висхідної та спадної траєкторії суспільної еволюції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відкриття довгохвильових циклів економічної динаміки, в основі яких лежать технологічні зміни революційного характеру, належить М. Д. Кондратьєву. Зосередивши увагу на вивченні характеру руху ряду вартісних і натуральних показників (середнього рівня цін, відсотків на капітал, видобутку і споживання вугілля тощо) за сорок років економічного розвитку, вчений виявив три хвилі у 50-60 років, які включали у себе спадаючу та зростаючу стадії [1].

Дана теорія отримала розвиток у працях таких вітчизняних та зарубіжних вчених, як: Ю. Бажал [2], Г. Досі [3], Г. Менш [4], С. Меншиков [5], К. Перес-Перес [6], Л. Федуллова [7], К. Фрімен [8], Ю. Яковець [9]

та інші. Проте, якщо проаналізувати позиції названих та інших авторів, то ми не зустрінемо однозначності у їх поглядах. Подібне розмаїття думок щодо природи довгострокових коливань суттєво ускладнює розуміння особливостей впливу цього феномену на характер соціально-економічного розвитку як окремих національних економік, так і світової економіки у цілому.

Формулювання мети статті. Метою статті є аналіз сутності та механізмів розгортання «довгих хвиль» в економіці, факторів модифікації довгохвильових коливань у сучасних умовах та форм їх впливу на світові економічні процеси.

Виклад основного матеріалу дослідження. Циклічність світового економічного розвитку є відображенням загальної закономірності ринкової економіки, періодичності змін високої та низької економічної активності, підйомів та спадів. Так, зміна домінуючих технологічних укладів відбувається у наш час приблизно раз у півстоліття і є матеріальною основою переходу до чергового довгострокового циклу Кондратьєва. Подібній зміні передують технологічна криза, яка значно підсилює глибину та тривалість економічної кризи.

Якщо узагальнити існуючі теоретичні напрацювання з проблематики природи «довгих хвиль» в економіці та їх впливу на світогосподарські економічні процеси, то можна виділити як ряд позицій, погляди по яким дослідників довгохвильових коливань в основному співпадають, так і деякі дискусійні проблеми.

Щодо спільних поглядів представників світової економічної науки на проблему довгохвильової динаміки, то вони можуть бути зведені до наступних позицій:

1. Цикли Кондратьєва існують, це доведено емпіричним шляхом. Починаючи з 1785 року відбулося 4 Кондратьєвські хвилі.

2. Дані цикли не є чітко періодичними, вони відрізняються за тривалістю.

3. «Довгі хвилі» відрізняються за типами домінуючих технологій і галузей виробництва.

4. Також вони відрізняються за типами домінуючих форм використання енергії.

5. Послідовна реалізація даних циклів зумовлює формування нових геополітичних

і національних центрів.

6. Цикли структурно характеризуються наявністю послідовності наступних кількісно і якісно відмінних між собою фаз: пожвавлення, розквіту (підйому), рецесії (кризи) і депресії.

7. Кондратьєвські цикли є елементом системи циклічної динаміки, починаючи із короткострокових циклів і закінчуючи історичними циклами.

8. Чотири стадії даного циклу можуть бути описані за допомогою логістичної кривої і функції спадної віддачі.

9. Різні стадії циклу відрізняються різною макропсихологічною поведінкою (новаторство та консерватизм, схильність до військового вирішення проблем та схильність до компромісу тощо).

10. Проміжок між двома циклами характеризується зростаючою економіко-політичною нестабільністю.

Одночасно існують принаймні два принципових моменти в теорії «довгих хвиль», з яких серед дослідників до сьогодні немає єдності і з приводу яких постійно виникають наукові дискусії. Ці розбіжності пов'язані з проблемами періодизації довгохвильових коливань і механізму їх протікання.

Різні позиції щодо періодизації «довгих хвиль» об'єктивно викликані наступними обставинами: по-перше, не чіткою періодичністю довгих хвиль, по-друге, недосконалістю існуючих методик аналізу техніко-економічних процесів і, по-третє, різними об'єктами аналізу. У сукупності названі причини приводять до певних відмінностей у трактуванні термінів початку та закінчення довгострокових циклів, що існували в історії ринкової економіки.

Найбільш дискусійним і спірним залишається питання щодо самого механізму та безпосередніх причин розгортання довгохвильових коливань ринкової економіки. На нашу думку, реалістично і достатньо повно описати механізм довгої хвилі можна лише базуючись на визнанні мультикаузальності даного виду економічного циклу. Визнаючи, що довга хвиля є циклом оновлення технологічного способу виробництва (техніко-економічної парадигми), потрібно відмітити, що кожен із структурних елементів цього

способу виробництва (кожна із підсистем парадигми) має свої закономірності розвитку. Звідси витікає, що виникнення довгих циклічних коливань економіки породжується дією як ендегенних, так і екзогенних (зовнішніх по відношенню до неї) факторів. При цьому, якщо дія ендегенних факторів зумовлює наявність досить чітко визначених часових рамок періодичності циклу в цілому і окремих його фаз, то дія екзогенних факторів здатна суттєво впливати на тривалість кожної фази в межах окремого циклу.

В економічній літературі в класифікації причин економічних криз з давніх часів панує їх розподіл на ендегенні та екзогенні. При цьому під першими розуміють, як правило, причини суто економічні, тобто ті, що визначаються процесами виробництва, обміну, розподілу та споживання життєвих благ, а під другими – причини, що породжуються впливом неекономічних факторів – політичних, природних, демографічних тощо. Але, як тільки справа доходить до аналізу впливу на економічний розвиток тих чи інших факторів, представники різних напрямів економічної теорії одні й ті самі причини економічних криз відносять або до ендегенних, або до екзогенних. Наприклад, послідовники класичної школи – від неокласиків до монетаристів, втручання держави в економіку розглядають як екзогенний фактор. В той же час, послідовники Кейнса – некейнсіанці, маржиналісти і навіть, певною мірою, представники неокласичного синтезу, розглядаючи державу як економічного суб'єкта, визначають це втручання в якості ендегенного фактору розвитку економічної системи. І подібних прикладів змішування екзогенних та ендегенних причин можна навести безліч.

Щоб уникнути непорозумінь в даному питанні ми вважаємо за необхідне досить чітко визначити ці категорії. На нашу думку, прийнятним критерієм визначення факторів економічного розвитку ендегенними чи екзогенними не може бути розподіл їх на економічні і неекономічні. Ми пропонуємо до ендегенних процесів економічних систем відносити всю сукупність внутрішніх факторів, що визначає цілеспрямовану господарчу діяльність економічних суб'єктів, тобто таких, що знаходяться під їх контро-

лем і впливом. Екзогенними слід вважати такі фактори, що впливають на діяльність економічних суб'єктів зовні, знаходяться поза межами їх контролю і впливу. Тоді, скажімо, для такої мікроекономічної системи як окреме підприємство, обсяги та асортимент продукції що виробляється, методи організації праці і виробництва, рівень кваліфікації персоналу, пріоритети його господарської політики – будуть виступати ендегенними факторами розвитку даного підприємства. А, наприклад, рівень інфляції, курс національної валюти, співвідношення попиту і пропозиції на відповідному ринку тощо – екзогенними. Для такої макроекономічної системи як національна економіка, всі перелічені фактори будуть ендегенними, а екзогенними – такі, як кон'юнктура світових ринків, економічна політика інших країн і різноманітних міжнародних об'єднань та організацій, природні умови суспільного виробництва тощо.

На наш погляд, на сьогодні серед численних варіантів пояснення природи «довгих хвиль» в економіці найбільш системно описується механізм довгострокових коливань в концепціях Г. Менша [4] та К. Перес-Перес [6]. Причому, незважаючи на явні розбіжності в трактуванні самих причин «довгих хвиль» дані концепції взаємодоповнюють та збагачують одна одну.

Так, концепція довгострокових циклів у викладі Г. Менша містить у собі принаймні три революційні положення, які стимулювали у подальшому нові напрями економічного аналізу не тільки в даній теорії, але й у економічній науці взагалі. По-перше, це виділення видів інновації за ознакою рівня новизни (базисних, поліпшуючих і псевдоінновацій) та аналіз їх взаємодії в економічному процесі. На думку Г. Менша поліпшуючі інновації з необхідністю йдуть за базисними, тому що дозволяють розкривати всі можливості останніх. Обидва види знаходяться в постійній конкуренції, яка призводить до періодичності S-подібного руху – довгим хвилям Кондратьєва. Більш цікаві та менш ризикові для підприємців поліпшуючі інновації, проте коли економічна ситуація стає критичною і поліпшуючі інновації не мотивують економічний підйом, виникає необхідність введення базисних інновацій.

Базисні інновації розподілені у часі не рівномірно, а утворюють дискретні пучки або кластери. Динаміка потоків, приливів та відливів базисних інновацій визначає зміни у економіці, що відображаються в зміні періодів зростання та стагнації.

По-друге, концепція Г. Менша включає в якості елемента довгохвильового коливання структурну кризу («технологічний пат») як момент злиття двох послідовних життєвих циклів технологічних парадигм. В історії економіки періодично настають кризові ситуації – технологічні пати (перерви у поступальному еволюційному розвитку), вихід з яких неможливий в рамках існуючої техніки та даного світового поділу праці. Причина подібних патів – недостатній запас або навіть відсутність революційних або базисних інновацій.

По-третє, Г. Менш запропонував принципово нову методологію аналізу «довгих хвиль». На відміну від Конратьєва, у якого еволюційна або рівноважна траєкторія розвитку гладка, а цикл – хвилеподібний, та Шумпетера – у якого траєкторія ступінчаста, у Менша інша модель – «модель метаморфоз». Кожний довгий цикл має форму не частини хвилі, а S-подібної або логістичної кривої, яка описує траєкторію життєвого циклу даного технологічного способу виробництва. На завершальній стадії попереднього технологічного базису виникає новий і момент їх злиття характеризується «технологічним патом». Накладання двох S-кривих відбувається не плавно, тому це породжує нестабільність і навіть турбулентність. Отже, «модель метаморфоз» є нелінійною. Перевага нелінійної моделі перед лінійною в тому, що вона краще пристосована для аналізу якісних стрибків та революційних зрушень.

Нарешті, Менш, на відміну від своїх попередників, пояснив сутність нижньої поворотної точки життєвого циклу інновації, зв'язуючи її із закономірностями кластерного характеру розповсюдження нововведень у період «технологічного пату». Характер верхньої поворотної точки Менш пояснює межами у попиті та пропозиції, на які наштовхується серія поліпшуючих інновацій в рамках базисної технології, що застосовується. З одного боку, попит на товар по-

ступово зменшується у зв'язку із зменшенням для покупця його граничної корисності. З іншого, через деякий час поліпшуючі інновації дають все менший корисний ефект, через закономірність зменшення віддачі від капіталовкладень. Таким чином, інноваційна теорія Г. Менша вперше відобразила ендогенну схему довгої хвилі на базі технічних нововведень, ініціаторами яких стають підприємці, що діють або по нахненню, або в силу обставин, що визначаються об'єктивним законами психологічного характеру (гранична корисність товару) чи технологічного характеру (зменшення ефекту від наступних покращень базисних інновацій).

На відміну від Г. Менша відома дослідниця «довгих хвиль» К. Перес-Перес досліджує закономірності довгохвильових коливань у рамках так званої концепції техніко-економічної парадигми. Необхідно зауважити, що вона значно розширила дане поняття, відійшовши від його вузькотехнологічної трактовки, що, на нашу думку, дало можливість більш системно розглянути закономірності технологічного розвитку суспільства.

Так, наприклад, відомий дослідник проблематики техніко-економічної (технологічної) парадигми Дж. Досі дає наступне визначення даної категорії: «... це – модель та вірець вирішення окремих технологічних проблем, що базуються на певних принципах, зумовлених науковими знаннями і відповідними матеріальними технологіями. Технічний прогрес є реалізацією потенціалу технологічної парадигми, а технологічна революція визначається як зміна пануючих технологічних та техніко-економічних парадигм, яка впливає майже на всі найважливіші господарські рішення в багатьох галузях економіки. Поняття технологічної парадигми у Дж. Досі розглядається через категорію технологічної траєкторії, яка, на його погляд, представляє собою реалізацію потенціалу технологічної парадигми [10].

Він характеризує економічний механізм руху вздовж технологічної траєкторії наступним чином. Кількість технічних проблем, які досліджуються, є значно меншою від усіх можливих і меншою від кількості теоретичних ідей. Вздовж лінії «наука – те-

хнологія – виробництво» діють економічні, інституційні та соціальні фактори, які визначають шлях розвитку технології серед існуючих альтернатив. У міру наближення до виробництва вибірковість зростає, залишаючи в підсумку реалізований варіант інновації. Ця інновація переможець тепер має власну інерцію, що й визначає природну траєкторію технологічних змін.

Не заперечуючи об'єктивні, внутрішні закономірності технологічного розвитку, які є основою еволюції техніко-економічної парадигми та визначають технологічну траєкторію суспільства, К. Перес-Перес дещо по-іншому трактує як механізми технологічного оновлення економіки, так і саму категорію «техніко-економічна парадигма». Під нею вона розуміє комплекс промислових секторів, відповідну їм інституціональну структуру, інфраструктуру, фінансову структуру, а також соціально-політичний клімат та специфічну систему відносин між працею і капіталом, яка сформувалася на основі впровадженого на фазі депресії пучка базисних технологічних інновацій. Тобто, дане поняття фактично поєднує у собі елементи техніко-економічної та інституційної структури суспільства, які, з одного боку, органічно взаємодіють та взаємодоповнюють одна одну, а, з іншого – мають власні, відмінні та суперечливі механізми розвитку.

Відтак, на переконання К. Перес-Перес, механізмом періодичних довгохвильових коливань та перетворень суспільної системи є взаємодія техніко-економічної та інституційної сфер. На її думку технологічні зміни відбуваються відносно швидко і випереджають зміни в інституційній структурі, яка має значний інертний потенціал. Період, за який відбуваються кардинальні зміни в соціально-економічній структурі, і є періодом становлення техніко-економічної парадигми, яка відповідає новим принципам управління в різних сферах, що стають загальноновизнаними для чергової фази розвитку. Це становлення має лаг 48–68 років, що відповідає довгостроковому коливанню «довгої хвилі Кондратьєва». Такий період можна розглядати як загальну техніко-управлінську революцію, котра встановлює ефективнішу систему суспільно-економічного устрою.

Досягаючи межі економічного зростання, господарська система набуває стану, коли взаємодія технічної та економічної сфер започатковує утворення нової парадигми, яка знову революційно змінює виробничу систему. Старі соціальні та інституційні механізми, що пристосувалися до старої парадигми, не в змозі бути адекватними новій структурі інвестицій, ринковій поведінці тощо. Вони витискуються процесом дифузії (поширення) нової техніко-економічної парадигми. Зміна парадигми зумовлює радикальну зміну звичного типу інженерного та управлінського мислення відносно ефективної господарської практики.

К. Перес-Перес вважає, що початок кожної довгої хвилі – фаза кризи. Фаза депресії довгострокового циклу представляє собою структурну кризу, що є не просто затримкою у економічному розвитку, а синдромом серйозних протиріч між техніко-економічною підсистемою та інституціональним каркасом. На відміну від техніко-економічної системи, яка розвивається більш динамічно під впливом постійного намагання підприємців до максимізації прибутку, інституціональні зрушення відбуваються більш повільно і навіть стримуються політичною владою [6].

Тобто, К. Перес-Перес пов'язує причини та характер довгохвильових коливань не лише з ендегенними, але й екзогенними факторами, які криються у невідповідності структурних елементів всієї соціальної системи і, насамперед, її технологічної та інституціональної підсистем. Як вбачається, саме поєднання ендегенного механізму довгохвильових коливань, викладеному у теорії Г. Менша із аналізом екзогенного впливу на технологічний розвиток інших складових суспільної системи, який міститься у концепції К. Перес-Перес, може дати більш системний погляд на закономірності еволюції технологічних систем в межах загальної теорії «довгих хвиль».

На нашу думку, періодичне оновлення технологічного способу виробництва («техніко-економічної парадигми»), що являє собою зміст довгострокових коливань економічних систем, відбувається в результаті постійної взаємодії та взаємовпливу структурних елементів технологічної системи

суспільства – технологічної культури, інституціонального середовища технологічної діяльності, технологічного ядра, кваліфікаційно-трудова, виробничо-майнова та управлінська підсистемам. Оскільки кожна з цих підсистем має власні закономірності розвитку та різні часові рамки власного «життєвого циклу», то їхня взаємодія та взаємовплив відбувається на основі постійного відтворення протиріч.

Так, визначальним фактором розвитку технологічного ядра є науково-технічний прогрес, який у виробничих процесах реалізується за рахунок інвестиційної та інноваційної діяльності. Інституціональна підсистема розвивається під впливом змін у соціально-економічних відносинах: розвитку методів і способів самоорганізації і саморегулювання виробництва (на даному етапі – ринкових механізмів); розробки та реалізації шляхів свідомого, цілеспрямованого регулювання економіки (перш за все – державної політики по формуванню економічного середовища); об'єктивно-необхідної координації економічної поведінки між господарюючими суб'єктами різних країн під впливом розгортання процесів глобалізації. Таким чином, можна стверджувати, що сьогодні довгострокові економічні коливання обумовлює (визначає дію їх внутрішнього механізму) існування 3-х груп факторів:

- науково-технічний прогрес;
- державна економічна політика;
- глобалізація економіки.

Визначальну роль в періодичному оновленні технологічного способу виробництва відіграє зміна співвідношення між економічною ефективністю старої (тієї, що заміщується) і нової (тієї, що заміщує) технологічної структури. Радикальні технологічні нововведення забезпечують підприємцям додаткові прибутки. Останні стимулюють збільшення капіталовкладень у нові технології, які, з урахуванням певного часового лагу, спричиняють зростання маси додаткового прибутку. Він знову капіталізується з метою розширення нового вискоєфективного виробництва. Одночасно з запровадженням нових технологій за рахунок застосування покращуючих та доповнюючих нововведень і економії на масштабах виробництва відбувається подальше зростання еко-

номічної ефективності і відповідне збільшення прибутків. Таким чином позитивні зворотні зв'язки обумовлюють лавиноподібне розповсюдження нового виробництва одночасно із збільшенням його ефективності в межах чергового довгострокового підйому в результаті встановлення нового технологічного способу виробництва.

Перші елементи нової техніко-економічної парадигми виникають ще в попередній довгій хвилі і тривалий час можуть функціонувати в умовах неадекватного оточення. Погіршення економічної кон'юнктури в фазі спаду домінуючої техніко-економічної парадигми негативно впливає і на розповсюдження нової. Криза охоплює не тільки традиційні галузі, але й нове виробництво. Лише після відновлення відповідності між елементами технологічної і інституціональної структур економіки утворюються можливості для швидкого розповсюдження нової техніко-економічної парадигми в усій економічній системі. Існування такого механізму підтверджується багатьма емпіричними спостереженнями. Так, історія розвитку автомобільної і хімічної промисловості дає підстави для висновку, що ці ключові фактори четвертої довгої хвилі вперше були використані у виробництві третьої хвилі. В свою чергу, провідні елементи п'ятої хвилі (наприклад, ядерна енергетика, лазери, обчислювальна техніка) використовувалися задовго до структурної кризи четвертої хвилі.

Передумовою розповсюдження технологій такого нового етапу стають створення нової виробничої інфраструктури, відповідної енергетичної бази, нових видів знарядь праці й конструктивних матеріалів тощо. Всі ці умови виникають в межах попереднього етапу у вигляді нових поколінь НДДКР, дослідного виробництва, технологій. На той час, коли традиційні технологічні можливості економічного росту вичерпують себе через насичення відповідних потреб і досягнення краю в рості ефективності, вказані умови перетворюються з потенційних в реальні напрямки й способи використання суспільного капіталу. Але цей процес перерозподілу виробничих ресурсів у відповідності з новими напрямками техніко-економічного розвитку в умовах товарного

виробництва закономірно приймає вигляд тривалої структурної кризи в силу об'єктивно обумовленого прагнення приватних та інституційних власників захистити та окупити свої вкладення в існуючі технології. Ці прагнення через внутрішню суперечливість економічних інтересів їх власників, у свою чергу, утворюють соціальні, організаційні, політичні фактори, які модифікують – посилюють або, навпаки, нівелюють – економічні коливання, що сприяє розгортанню чи розв'язанню структурних криз.

Відзначимо, що кількість технічних ідей та теоретично можливих технологій значно більша за кількість, яка розповсюджується у виробництві. Уздовж лінії «наука-технологія-виробництво» діють організаційні, соціальні і політичні фактори, які з усіх технічно можливих обирають економічно доцільні технології, відповідні досягнутому рівню розвитку суспільства, структурі його реальних потреб. В цьому процесі значну роль відіграють соціально-економічні інтереси суспільства, його технічний досвід, організаційна структура економіки, інші інституціональні змінні (політична структурованість, середній рівень освіти населення, кваліфікаційна структура робочої сили, спрямованість промислових, політичних, військових рішень тощо). Визначені в результаті дії усіх вищезазначених чинників технології (ключові фактори) діють не ізольовано, а через механізм позитивних зворотних зв'язків активно впливають на зміни інституціональної структури економіки, одночасно заміщуючи ключові фактори попередньої довгої хвилі, які поступово втрачають свою здатність до подальшого зменшення виробничих витрат, збільшення обсягів виробництва і росту його ефективності.

Таким чином, поряд з оновленням матеріальної бази виробництва, кожний новий технологічний спосіб виробництва характеризується новими:

- структурами суспільного продукту і інвестицій;
- нововведеннями, спрямованими на більш інтенсивне використання ключових факторів і на поступове заміщення ними технологій, що дісталися краю своєї продуктивності і економічної ефективності;

– формами організації праці і виробництва на окремих підприємствах, галузях і в економіці в цілому;

– навичками та вміннями, що змінюють якість і структуру робочої сили та впливають на її величину і розподіл доходів;

– пропорціями виробничої інфраструктури, що забезпечують необхідні умови розвитку виробництва і концентрації капіталу в галузях, де найбільш ефективно використовується ключовий фактор, що веде до прискорення їх розвитку і обумовлює черговий довгостроковий підйом;

– змінами в інституціональній структурі, включаючи фінансово-кредитну систему співвідношення державного і приватного секторів економіки, обсяги і умови формування функціональних і вертикальних доходів, систему освіти, співвідношення сил різних соціальних груп тощо.

Так, ключовий фактор четвертої довгої хвилі був представлений комплексом технологій, що базувались на використанні дешевої нафти та енергоємних матеріалів, включаючи нафтопереробку, автомобільну, хімічну промисловість та інші галузі масового виробництва. Незважаючи на те, що масове виробництво з'явилося ще під час третьої хвилі, розповсюдження воно отримало в четвертій, в умовах застосування кейнсіанської системи економічного регулювання. В організації праці і виробництва визначальну роль почав відігравати конвеєр. Провідною формою підприємства стала корпорація з функціонально розподіленою багаторівневою ієрархічною внутрішньою структурою. Домінуючою моделлю ринку (галузі) – олігополія. Отримали розвиток відповідні елементи виробничої інфраструктури – енергетичні, транспортні, інформаційні. Змінилася кваліфікаційна структура та спеціалізація робочої сили. Швидко зростав вплив держави на соціальні процеси і формування вертикальних доходів.

Ключовим фактором п'ятої довгої хвилі виступає комплекс технологій, заснований на використанні дешевої мікроелектроніки. Однак, самі по собі високі темпи росту галузей, пов'язаних з виробництвом комп'ютерної та напівпровідникової техніки, створенням інформаційних мереж і телекомунікацій, ще не свідчать про домінуван-

ня нового технологічного способу виробництва. Ці галузі займають відносно мале місце в сучасній техніко-економічній структурі виробництва і їх швидке зростання незначною мірою впливає на загальні темпи економічного зростання. Вказані технології стануть визначати новий технологічний спосіб виробництва лише за умов вирішення цілої низки складних інституціональних проблем.

Особливістю протікання та взаємодії довгих хвиль у сучасних умовах є посилення відмінностей у життєвих циклах окремих технологій. З однієї сторони, спостерігається поступове скорочення життєвого циклу нововведень. Так, в останні десятиліття період дифузії інновацій становить близько 25–30 років до моменту досягнення ринку даних продуктів стану зрілості. Разом з тим, відмічається, що тут існує певна нижня межа і навряд у найближчій перспективі вдасться зменшити життєвий період інновацій менше 20 років.

З іншої сторони, окремі інновації розповсюджуються поза межі одного циклу Кондратьєва, формуючи більш довгу траєкторію свого розвитку, яку М. Хіроока назвав інфратраєкторією (наприклад, комп'ютери, автомобілебудування, авіабудування тощо). Вказані інновації називаються магістральними, тому що вони спочатку формують принципово нові ринки товарів, а потім їх потенціал розширюється, створюючи нову інфраструктуру в економічній системі. Наприклад, однією із магістральних інновацій п'ятої хвилі є комп'ютерні технології. Подібного роду інновації, у свою чергу, провокують створення інших нововведень та інституціональні зміни, які сприяють значному розширенню ринків у наступному циклі довгої хвилі.

Необхідною умовою для перетворення нових знань у кластер нововведень є наявність попиту на подібні знання з боку інвесторів, здатних забезпечити їх комерціалізацію. Очевидно, що критична маса таких інвесторів з'явиться тільки при достатньо песимістичній їх оцінці перспектив вкладень своїх коштів у вже існуючі технології і виробництва, а також при спроможності фі-

нансової системи країни забезпечити подібні масштабні вкладення. У свою чергу, можливість для кластерного оновлення технологічної бази виробництва залежить від загальноекономічної кон'юнктури та відносно низьких ступенів ризику для нововведень у великій кількості галузей економіки.

Ще одним важливим фактором існуючої тенденції зменшення амплітуди даних хвиль є співіснування та взаємодія галузей, які функціонують на технологічній базі різних «довгих хвиль» (тобто технологічна багатокладність економіки). По мірі розширення кількості технологій, які «переходять» із однієї «довгої хвилі» в іншу, буде зменшуватися загальний час протікання чергового довготермінового циклу. З урахуванням співіснування та взаємовпливу виробництв, які відносяться до різних «довгих хвиль», їх зміна може бути представлена графічно наступним чином (рис. 1).

Таким чином, характер довготермінової динаміки залежить від достатньо великої множини різноякісних факторів, що формують умови попиту та пропозиції у межах національної економіки. Серед цих факторів, що здатні як стимулювати, так і стримувати технологічні зміни, насамперед звернемо увагу на наступні:

- рівень розвитку існуючої технологічної бази національної економіки, оскільки саме її достатня ефективність дозволяє як сформулювати потужний інвестиційний потенціал для технологічної модернізації національного виробництва, так і забезпечити нові технологічні сукупності відповідними матеріальними ресурсами та попитом на нову продукцію. Одночасно, можлива конкуренція за економічні ресурси між старим та новими технологічними ланцюгами національної економіки може стримувати поширення нового технологічного укладу;

- рівень розвитку фінансових інститутів, стратегія їх інвестування (розподіл між «старими» та «новими» активами, оцінка перспектив вкладень у ризикові проекти);

- характер очікувань підприємницьких структур щодо перспектив розвитку власного бізнесу;

Рис.1. Фази двох довгих хвиль, що перетинаються

– ступінь поінформованості економічних суб'єктів щодо результатів НДДКР та ефективності їх дифузії;

– характер державної науково-технічної, науково-технологічної, структурної, стабілізаційної політика, рівень державних гарантій щодо захисту прав інтелектуальної власності;

– умови зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів національної економіки, рівень їх конкурентоспроможності на світовому ринку;

– рівень готовності трудових ресурсів до сприйняття та впровадження нових технологічних принципів у повсякденній діяльності тощо.

Зрозуміло, що характеристики перелічених факторів досить суттєво відрізняються по країнам світу, що зумовлює різну ступінь технологічного розвитку національних економік, а, отже, і технологічну неоднорідність світової економіки. Одночасно, що досить важливо з методологічної точки зору, множинність (мультикаузальність) факторів, які визначають характер довготермінової динаміки, свідчить про те, що їх різні комбінації на певних історичних часових інтервалах здатні як зменшувати («стягувати»), так і збільшувати («розтягувати») протяжність «довгих хвиль» в економіці.

На наш погляд, на сучасному етапі світового економічного розвитку існує цілий ряд тенденцій, які модифікують характер

протікання «довгих хвиль». Така модифікація пов'язана як з новими умовами міжнародної конкуренції в контексті глобалізації світогосподарських зв'язків, так і з суттєвою трансформацією якісних характеристик економічного розвитку національних економік під впливом інформаційної революції, посилення впливу НТП на умови та результати господарської діяльності, розширенням нових форм організації економічних відносин тощо.

Найбільш суттєві модифікуючі ознаки довгохвильових циклів у сучасних умовах, на наш погляд, можуть бути зведені до наступних:

1. Змінюється матеріальна основа «довгих хвиль», оскільки у сучасних умовах в структурі інвестиційних та інноваційних ресурсів все більшу питому вагу займають вкладення в об'єкти нематеріального типу (інформаційні технології, людський капітал, системи управління фінансами, менеджмент тощо).

2. У новітній час значно розширилося «середовище» існування довготермінових циклів та його відносна «однорідність» через включення у світовий ринковий простір економік бувших соціалістичних республік. Як результат, відбулося відносно зниження бар'єрів на шляху вільного переливу економічних ресурсів світової економіки та значно збільшилась кількість об'єктів вкладення для транснаціонального капіталу (у тому

числі спекулятивного характеру).

3. Скорочення періоду «довгих хвиль» пов'язано не тільки з пришвидшенням темпів НТП (гіпотеза Ю. Яковця), але й іншими факторами:

– новою роллю знань та інформації як сучасних видів економічних ресурсів, що за своїми характеристиками відрізняються від традиційних обмежених ресурсів;

– збільшенням ролі психологічних та культурологічних причин в процесі прийняття рішення про інноваційний характер інвестицій. Прагнення не програти в умовах глобальної конкуренції зумовлює вкладення у інновації ще до завершення повної віддачі від попередніх інвестицій або навіть до повного повернення коштів (тобто скорочення життєвого циклу продукту). Цьому «сприяє» розвинута кредитно-фінансова сфера, яка полегшує процес залучення фінансових ресурсів на цілі інноваційної діяльності.

4. Зменшується амплітуда (форми прояву) довгохвильових коливань за рахунок різних форм державного регулювання циклічності економіки, у тому числі на глобальному рівні.

5. Зміна економічних умов довгих хвиль пов'язана не тільки із посиленням глобальної конкуренції, але й тенденціями, що мають зворотній характер – посиленням коопераційних зв'язків у рамках світової економіки через новітні організаційні форми – сітьову та віртуальну економіку.

Перераховані властивості сучасних форм прояву довгострокових циклів є ще одним відображенням посилення впливу на умови економічної діяльності всіх складових суспільної системи, інтегративного характеру протікання всіх її процесів, у тому числі економічних та технологічних. Тому технологічне оновлення економіки на основі сучасних інновацій одночасно потребує і якісної трансформації всіх інших елементів суспільства.

Висновки. Таким чином, кумулятивний ріст з насиченням, чергування періодів більш менш плавного розвитку із різкими скачками тощо – це відбиття загальної властивості розвитку світової економіки (як, власне, й інших складних динамічних систем), характеристика сутності закону переходу кількісних змін у якісні. Система, за

цим законом, протягом деякого часу розвивається кількісно в межах якісно однорідного стану. Ці кількісні зміни, поступово нагромаджуючись, на певному етапі розвитку переходять у якісні і викликають кардинальні зрушення в рамках даної системи. Нова якість системи, у свою чергу, відкриває подальші перспективи для її кількісного розвитку, результатом яких стає новий якісний стрибок і все повторюється знову. Іншими словами, у міру нагромадження певних кількісних змін відбуваються стрибки, що представляють собою не що інше, як заперечення старої якості й перехід у новий якісний стан.

Кількісні і якісні зміни відрізняються одна від одної за характером свого протікання. Кількісні зміни відбуваються поступово й безупинно, якісні – у вигляді стрибка, що перериває поступовість кількісних змін. Це переривання не є загальним для розвитку системи, припиняються тільки безперервні кількісні зміни в межах старої якості, через стрибок виникає нова якість і стара система докорінно перебудовується, перетворюючись у нову. Відповідно виникає й нова міра системи, новий тип кількісних змін і кількісних характеристик.

Література.

1. Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения / Николай Дмитриевич Кондратьев. – М. : Экономика, 2002. – 767 с.
2. Бажал Ю. М. Економічна теорія технологічних змін: Навчальний посібник / Ю. М. Бажал. – К. : Заповіт, 1996. – 240 с.
3. Dosi G. Technological Trajectories // Long Wave in the World Economy. – L., 1984/ – P. 78 – 101.
4. Mensch G. Technological Stalemate. – L., 1978. – 234 p.
5. Меньшиков С. М. Длинные волны в экономике / С. М. Меньшиков, Л. А. Клименко. – М. : «Международные отношения», 1989. – 272 с.
6. Perez-Perez C. Toward a Comprehensive Theory of Long Waves // Long Waves, Depression, and Innovation, – Siena-Florence, 1985.
7. Федуллова Л. І. Технологічний розвиток економіки України: моногр. / Л. І. Федуллова. – К. : Ін-т економіки та прогнозування, 2006. – 627 с.
8. Freeman C. Technology Policy and Economic Performance. London, Pinter Publishers, 1987
9. Яковец Ю. В. Эпохальные инновации XXI века / Ю. В. Яковец. – М. : ЗАО «Издательство «Экономика», 2004. – 444 с.
10. Dosi G. Technological Trajectories // Long Wave in the World Economy. – L., 1984. – P. 78 – 101.

ДЛИННОВОЛНОВЫЕ КОЛЕБАНИЯ КАК ЗАКОНОМЕРНОСТЬ РАЗВИТИЯ МИРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

*Ю. И. Пилипенко, д. э. н., профессор, В. В. Чернобаев, к. э. н., доцент,
ГВУЗ «Национальный горный университет»*

В статье длинноволновые колебания рассматриваются как закономерность динамики мировой экономики. Анализируется сущность и механизмы разворачивания «длинных волн» в экономике. Выделяются факторы, которые модифицируют механизм длинноволновых колебаний. Рассматриваются современные формы проявления долгосрочных циклов.

Ключевые слова: «длинные волны» в экономике, технологический способ производства, технологические уклады, технологические изменения, структурные изменения, мировая экономика.

LONG-WAVE FLUCTUATIONS AS A TREND OF THE WORLD ECONOMY'S DEVELOPMENT

*Yu. I. Pylypenko, D.E., Prof., V. V. Chernobaev, Ph. D (Econ.), Ass. Prof.,
SHEI «National Mining University»*

The long-wave fluctuations are viewed as a trend of the global economy's dynamics. The nature and mechanisms of the «long waves» deployment in the economy are analyzed. The factors that modify the mechanism of long-wave fluctuations are highlighted. The modern forms of long-term cycles manifestation are considered.

Keywords: «long waves» in the economy, technological way of production, technological modes, technological changes, structural changes, the world economy.

Рекомендовано до друку д. е. н., проф. Задоею А.О.

Надійшла до редакції 04.09.16 р.

УДК 330.83.

СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА У ПРАЦЯХ М. Д. КОНДРАТЬЄВА

*О. А. Кузнецов, к. і. н., доцент, Національна металургійна академія України,
Інститут інтегрованих форм навчання, alexandr.kuznetsov1956@mail.ru*

У статті розглянуто актуальні проблеми наукової спадщини видатного представника економічної думки кінця XIX – поч. XX ст. М. Д. Кондратьєва, з ім'ям якого пов'язані концептуальні положення соціальної економіки. Визначено, що методологічна особливість концепції соціальної економіки М. Кондратьєва полягає в тому, що він, розробляючи визначення господарського життя суспільства, розглядає його як реальну сукупність, яка володіє своєю конкретною системною якістю, є органічною частиною соціального цілого, взятого лише в спеціальному розрізі.

Ключові слова: соціальна економіка, соціально-економічний устрій, економічна теорія, економічна кон'юнктура, суспільний добробут, наукове прогнозування, інституціоналізація.

Постановка проблеми. Історичні реалії останньої чверті XX – початку XXI століть актуалізували значну кількість наукових проблем, пов'язаних з вивченням історії економіки та економічної думки. Сучасна соціально-економічна ситуація в Україні,

яка зазнала істотних втрат, насамперед накопичених упродовж тривалого часу системних деформацій, практично не має базових умов сталого економічного розвитку.

Така ситуація потребує адекватного науково-теоретичного осмислення не лише

для її подолання, але й задля використання у ході масштабної реструктуризації економіки і, насамперед, через встановлення цивілізованого середовища для функціонування бізнесу. Це сприятиме припливу інвестицій, виходу із тіні та активізації підприємницької діяльності і зростання інновацій, а отже, сприятиме створенню нових робочих місць і зростанню суспільного добробуту [1].

У зв'язку з цим досить актуальним вбачається застосування та використання соціально-економічних концепцій, методологія яких дозволяє системно оцінити фактори соціального розвитку на різних етапах і фазах еволюційного процесу. Вбачається, що цьому відповідає циклово-хвильова теорія М. Д. Кондратьєва, яку він розробив у межах своєї концепції соціальної економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концептуальні положення соціальної економіки М. Д. Кондратьєва, які були розроблені в межах його теоретичних і прикладних досліджень, знайшли свою подальшу розробку та деталізацію в напрацюваннях класиків сучасної економічної теорії. В них відображені і теоретично досліджені проблеми та протиріччя циклічно-хвильового розвитку. Насамперед це стосується економічних розвідок Дж. Кейнса [2], Й. Шумпетера [3], У. Мітчелла, Л. Мізеса [4].

Викликає інтерес історичний підхід в інтерпретації довгих хвиль представниками французької історичної школи «Анналів» [5].

Процеси, через які досліджувалися різні аспекти довгохвильової проблематики М. Кондратьєва, продовжувалися у 60–80-ті роки ХХ століття цілою низкою вчених-економістів західноєвропейської та американської школи. Наприклад, в цей період досить популярною була концепція стадій економічного зростання У. Ростоу, який синхронізував стадії, які були пов'язані із зміною лідируючих секторів економіки, з довгими хвилями М. Кондратьєва [6].

Проблеми вивчення, популяризації і поглибленого аналізу наукових поглядів М. Кондратьєва перебували у центрі уваги дослідників історії економічної думки. Більшість з цих узагальнень розвивали традиційні положення теоретичних поглядів М. Кондратьєва, використовуючи окремі його

положення у своїх роботах. До їх числа можна віднести такі дослідження вчених, як Л. Абалкін [7], Ю. Давидова [8], Н. Макашева [9], С. Меншикова, О. Клименка [10], А. Полетаєва, І. Савельєвої [11], С. Яковця [12] та інші.

Стаття Л. Абалкіна «Наукове надбання М. Д. Кондратьєва та сучасність» присвячена поновленню викреслених із історії імен видатних вчених-економістів, в тому числі і М. Кондратьєва. Віддаючи данину М. Кондратьєву, вчений підкреслює світове значення розробленої ним концепції соціальної економіки. Визначає, що «з його ім'ям... були пов'язані фундаментальні дослідження в області теорії кон'юнктури, закономірностей та показників її динаміки, теорії економічних циклів та обґрунтування довгих хвиль економічного розвитку» [7, с.15].

В монографії С. М. Меншикова та Л. А. Клименка «Довгі хвилі в економіці. Коли суспільство змінює шкіру», яка вийшла у 1989 році, і є одним із перших в радянській науковій літературі досліджень про «великі цикли», автори аналізують стан марксистських досліджень про великі хвилі, досліджують немарксистські концепції, підіймають дискусійні питання щодо існування великих хвиль в соціалістичному господарстві.

Разом з тим, економічні теорії М. Кондратьєва в цілому були та залишаються дотепер предметом широкої дискусії між вченими. Це зрозуміло, якщо розглядати їх не як деяку задану догму, а як реальний об'єкт наукового аналізу.

Формулювання мети статті. Метою даної статті є визначення методологічних особливостей концепції соціальної економіки М. Кондратьєва та окреслення напрямів її застосування в сучасних умовах економічного розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Актуальність теоретичного аналізу соціальної економіки М. Кондратьєва можна пояснити наступним. Система його поглядів, теоретичних і емпіричних досліджень, які, до речі, не були завершені, виглядають як своєрідний синтез радянської та світової економічної й соціальної наукової думки першої чверті ХХ століття. М. Кондратьєв належав до вузької групи спеціалістів, які

намагалися вийти із рамок розділення суспільних наук, які намагалися піддати аналізу економічне життя, сучасником якого він був, намагаючись побудувати єдину концептуальну схему міждисциплінарного синтезу.

Характерні особливості наукової творчості М. Кондратьєва пов'язані із наступним. По-перше, це об'єктивний підхід до аналізу соціально-економічних подій свого часу; по-друге, при інтерпретації соціально-економічних явищ потреба уникати всякого роду соціальних міфів і легенд; по-третє, бажання впевнено стояти на ґрунті фактів при оцінці і прогнозі майбутніх подій; по-четверте, з одного боку, віра у можливість наукового прогнозу, з іншого – тверезий скептицизм в оцінці можливостей наукового знання.

Починаючи аналізувати економічне вчення М. Кондратьєва, слід зосередити свою увагу на специфіці, пізнавальних принципах і функціях соціальної економіки.

У найбільш загальному вигляді «соціальна економіка» – це наука про сучасне цивілізоване громадянське суспільство. Це наука про той соціально-економічний устрій (за німецькою термінологією «порядок»), який виявився не тільки вдалою теоретичною конструкцією, але й був підтверджений практикою, життям численних цивілізованих країн світу.

Видатний мислитель – енциклопедист (економіст, соціолог, психолог, антрополог, історик) ХХ століття Ф. ф. Хайек, вивчаючи «соціально-економічні порядки» різних країн і різних народів, узагальнив їх у формулі «розширеного порядку людського співробітництва». Базуючись на цій формулі можна сформулювати «соціальну економіку» як науку про закони й закономірності «громадянського співробітництва», досягнення «соціального консенсусу», пошук «соціального компромісу» з метою створення загального добробуту в нашому складному й суперечливому світі.

М. Кондратьєв не був прихильником якоїсь окремої економічної теорії у «вузькому розумінні». Представники цього підходу виділяли широкий круг соціальних факторів і явищ, які обумовлювали господарське життя сучасного суспільства, і в кінцевому підсумку, визначаючих ті інсти-

туційальні та соціально-економічні умови, в межах яких реалізуються різні моделі економічної поведінки. Це відрізняє його та деяких інших видатних вчених-економістів від більшості представників сучасної економічної думки.

Останні орієнтувалися на більш лаконічні визначення предмету економіки, які засновуються на абстрактній моделі раціонального максимізатора, з метою побудови чистої дедуктивної системи, що нагадує теорію природних наук. Зрозуміло, що вимагати від моделі економічної людини обліку всіх головних, сутнісних людських рис, означає, вимагати відмови від поділу праці між науками, що здається неприйнятним. Але з іншого боку, існує загроза «зворотного знаку», коли висновки, одержані за допомогою абстрактної моделі економічної людини, без необхідних наступних ланок і застережень застосовуються до оцінки реальної поведінки людини.

Означені положення цілком можна використовувати для сучасного визначення предмету економічної теорії, яке домінує в межах так званої основної течії і концентровано відображені у визначенні Л. Роббінсона. Економічна наука – це наука, яка вивчає людську поведінку з точки зору відношення між цілями і обмеженими засобами, які можуть мати різне використання [13].

Приведене визначення предмета економічної теорії базується на проблемах раціонального вибору, порівняння цілей і обмежених ресурсів для їх досягнення, в якій би сфері діяльності цей вибір не здійснювався. Це визначення, яке називається «формальним» акцентує увагу на постулатах і принципах раціонального вибору і тих теоремах максимізації, які лежать в основі економічного аналізу.

Очевидно, що принцип максимізації, який знайшов своє застосування в граничному аналізі, не може служити універсальним засобом пояснення поведінки конкретних людей, включених в разі потреби в господарське життя суспільства і діючих, в тому числі методом проб та помилок. Крім того, самі процедури максимізаційної поведінки, відображені в економічному аналізі, конкретні технології оптимізації корисності, продуктивності, компетентність конкретних

людей, які орієнтовані на реалізацію своїх господарських переваг і ті соціально-економічні, соціально-культурні та інституціональні умови, в рамках яких реалізуються ці дії. Важливо відмітити, що це не одне і теж. Останнє положення підтверджується чисельними фактами критики сучасної економічної теорії з боку фахівців-економістів. Наприклад, В. Баумоль вважає, що використання математичного апарату зайшло занадто далеко, тоді як інші напрямки і методи дослідження практично ігноруються. В. Леонт'єв підкреслював, що кількісні методи неадекватні тим реальним економічним проблемам, які намагаються вирішити [14].

В кінцевому підсумку мова йде не про структуру і апарат конкретної економічної теорії, в якості передумови якої домінує модель максимізації, а про те, чи може ця модель виступати універсальним пояснювальним засобом реальної людської поведінки в сфері економіки? Очевидно, що ні. Тому, в зв'язку з цією обставиною, неокласична модель раціонального вибору піддавалася і піддається нині критиці за свою абстрактність і спрощеність, в також доповнюється і спростовується безліччю способів.

М. Кондратьєва треба віднести до категорії економістів-методологів, які, розробляючи конкретну проблематику в межах економічної науки, тісно пов'язували її з передумовними проблемами самої економічної теорії. З тих небагатьох фрагментів його робіт, які дійшли до нас, можна зробити певний висновок про ті методологічні підстави, на яких базуються його економічні концепції.

Можна погодитися із судженням, що сучасні моделі економічної людини та їх модифікації, які ті чи інші теоретики включали (явно або неявно) в підстави економічної науки, можна доповнити його оригінальними теоретичними розробками. На жаль, останні, залишилися без наукової уваги, хоча вони, без сумніву, за оригінальністю і широтою наукових узагальнень не поступаються розробкам визнаних теоретиків європейської економічної науки.

Слід зазначити, що М. Кондратьєв володів оригінальним цілісним теоретичним баченням економічного життя суспільства, і будь-які приватні проблеми він інтерпрету-

вав у відповідності зі своїм розумінням системної детермінації соціальних і економічних явищ суспільного життя. Інша справа, що він, з відомих причин, не зміг викласти повністю свою концепцію соціальної економіки, яку сучасники можуть відтворити на основі аналізу незначних фрагментів, відновлених і опублікованих на початку 90-х років ХХ століття.

Розробляючи визначення економіки або господарського життя суспільства, М. Кондратьєв детально досліджує ту соціальну основу, на базі якої відтворюється вся структура економічних відносин і виникає такий відносно самостійний сегмент суспільного життя як економіка.

Спробуємо це показати, давши короткий аналіз його соціально-філософських і соціологічних поглядів, з яких послідовно виводиться його концепція соціальної економіки, що базується на стохастичному методі соціально-економічного аналізу. Це спеціально підкреслюється деякими дослідниками, які вважають, що визначення суспільства М. Кондратьєв дає, відштовхуючись від понять, що мають яскраво виражений «статистичний» підтекст, який чим далі, тим більше акцентується автором. Категорія «соціальна сукупність, популяція», яку використовує М. Кондратьєв, це статистично фіксована реальність масових соціальних економічних явищ. Вона дозволяє шляхом застосування методів статистики, фіксувати закономірності суспільного життя, що виникають як стійкі і довгострокові тенденції її функціонування і організації.

Достатньо привабливими є судження М. Кондратьєва про предмет економічної теорії. Розробка цієї проблематики здійснюється Кондратьєвим на базі його концепції соціальної економіки, а саме, тієї його частини, де він намагається дати обґрунтування і пояснення реалізації соціально-економічних законів в рамках соціальних систем. З точки зору М. Кондратьєва, такі соціально-економічні явища як акти обміну, купівлі, продажу, виробництва і т.п. проявляються в одиничних актах поведінки людей. Тобто в цьому випадку вони постають перед нами у їх приватному, особливому прояві, яке злито з елементарними одиничними явищами і не можуть виявити свої законо-

мірності. Останні починають проявлятися як масові акти в рамках певної сукупності (системи) даних одиничних явищ.

Кожна громадська сукупність, має об'єктивні межі тієї часової довготривалості, в рамках якої вона зберігає свою соціальну якість, і може розглядатися як відносно однорідне і стійке явище, що триває в часі. У зв'язку з цим соціально-економічні закономірності даного суспільства мають свої межі прояву, як в просторі, так і в часі, а всяка екстраполяція цих закономірностей за ці межі і практично і теоретично малопродуктивні. У той же час, соціально-економічні явища виникають на «перетині» кількох соціальних сукупностей і є продуктом взаємодії безлічі елементарних одиничних явищ, що вказує на складність виокремлення специфічних соціальних якостей, які характеризуються особливістю тих областей соціальної реальності, які ми вивчаємо. Одна з особливостей соціальної економіки М. Кондратьєва полягає в наступному. Вона як система цілісних соціально-економічних знань є методологічним фундаментом його економічної теорії. Соціальна економіка виконує функцію не тільки передумовних постулатів і гіпотез, які в сучасній економічній теорії носять короткий і часто не обов'язковий характер, а й пояснюючого каркасу розуміння того реального соціального змісту, яке ховається за чисто абстрактними економічними побудовами, категоріями, поняттями і концепціями.

Методологічна особливість концепції соціальної економіки М. Кондратьєва полягає також в тому, що він, розробляючи визначення господарського життя суспільства, розглядає її як реальну сукупність. Остання, володіючи своєю конкретною системною якістю, є органічною частиною соціального цілого, взятого лише в спеціальному розрізі. Це, здавалося б, очевидне положення, є фундаментальною основою його соціо-економічної теорії, оскільки воно не є лише загальним твердженням, а конкретизується в соціально-філософському і загально-соціологічному вступі, що передує його економічній концепції.

Очевидно всі категорії економічної теорії, які розробляв М. Кондратьєв надалі, незважаючи на їх абстрактний характер, не

існують «автономно», а є «перетвореним елементом» діяльності людей і їх поведінкових сукупностей, що спеціалізуються в різних секторах господарського життя. Таким чином, системна якість господарського життя, відбите в комплексі спеціальних категорій і понять економічної теорії, є похідним масової поведінки людей, персонального ряду господарського життя. Цей персональний ряд відповідає рисам того соціального ладу, в якому вони мешкають. Отже, можна говорити про те, що кожен персональний ряд соціальної поведінки, який реалізується в межах господарської сфери, відображає поведінку людей з певним колом потреб, з певним розумовим рівнем, технічними навичками, моральними, правовими та господарськими можливостями.

Зазначені акти поведінки за своєю формою і змістом впливають з умов суспільного життя. Саме вони складають акційний ряд соціального господарства. Соціальні дії, володіючи загальними особливостями, в той же час відповідним чином спеціалізовані, так як є похідним продуктом, відображають спеціалізацію тих різноманітних факторів, які забезпечують дію господарського життя суспільства. З цього положення випливають важливі змістовні (онтологічні) положення концепції соціальної економіки М. Кондратьєва.

По-перше, господарське життя суспільства – це система спеціалізованих соціальних дій людей, яким, з одного боку, властиві загальні особливості і характеристики соціальної поведінки в усьому їх багатстві та розмаїтті. З іншого боку – ці соціальні дії в своєму масовому вираженні «оформляються» під впливом матеріальних, технологічних, інституційних та інших системних факторів, які конституюються в рамках господарського (економічного) сектора суспільного життя.

По-друге, система господарських дій людей не є автономним компонентом економіки, вона виступає реальним активним чинником динаміки економічної сфери і знаходиться в стані взаємної детермінації з кореспондуючою їй системою суспільно-господарських відносин.

По-третє, система суспільно-господарських відносин і система соціальних дій,

яка їх матеріалізує, еволюціонують, розвиваються і знаходяться в стані «постійного пошуку» динамічної рівноваги. Відтворюючи одна одну, і зберігаючи цілісність і відносну стабільність тієї реальної сукупності, яка є «живим» господарським життям, вони можуть (при певних умовах і деформуючих обставинах що виникають або всередині цієї цілісної системи взаємної детермінації, або поза нею) бути розбалансовані.

Світовій економічній науці М. Д. Кондратьєв відомий, перш за все, як автор теорії великих циклів господарської кон'юнктури. В ряді своїх робіт, серед яких виділяються монографія «Світове господарство та його кон'юнктура під час та після війни» (1922 р.) і доповідь «Великі цикли економічної кон'юнктури» (1925 р.), вчений розвивав ідею множинності циклів, виділив різні моделі циклічних коливань: сезонні (довготривалість менш року), короткі (довготривалість 3–3,5 роки), торгово-промислові (середні) цикли (7–11 років), і, нарешті, великі цикли (48–55 років)

Основними постулатами теорії кон'юнктури М. Кондратьєва є наступні теоретико-прогностичні положення. Конкретна соціально-економічна дійсність, як вона нам дана в досвіді, мінлива, різноманітна і складна. Ці властивості економічної дійсності є основними причинами труднощів її наукового пізнання. Якщо, проте, наукове пізнання дійсності все ж можливе і виявляє певні успіхи, то лише тому, що наука аналітично розкладає конкретну дійсність на більш прості і однорідні елементи і лише потім дає їх синтез.

М. Кондратьєв, як це було розглянуто раніше, стояв на принципово реалістичних позиціях наукового пізнання як такого, що має своїм предметом світ об'єктивної реальності. Вона дається дослідникові в досвіді, який представлений, в тому числі дискретному полі різних концептуальних схем і інструментальних процедур наукового аналізу, виділяють і аналізують певний зріз соціальної реальності. Зазначені концептуальні схеми є підставою наукового синтезу, який є результатом наукових узагальнень, і відображають рівень наукового знання в даних конкретно-історичних умовах.

Для всіх його наукових узагальнень і

висновків, з одного боку, властива гранична обережність прогностичних висловлювань, з іншого боку – бажання чітко визначити межі істинності кожного наукового судження, в системі яких формується той чи інший прогноз або та чи інша наукова гіпотеза. Свою теорію соціально-економічної динаміки Кондратьєв послідовно застосовував у багатьох випадках: при аналізі економіки сільського господарства до і після революційної Росії, і при аналізі кон'юнктури світового господарства під час і після війни, і при дослідженні інших проблем. В теорії економічної кон'юнктури М. Кондратьєва послідовно розглядалися наступні проблеми: проблема економічної рівноваги економічних систем; проблема співвідношення економічної статистики, динаміки і генетики; проблема дослідження динамічних закономірностей і співіснування двох, якісно відмінних кон'юнктурних процесів – оборотних, хвилеподібних і необоротних, еволюційних.

Комплекс теоретичного вирішення цих проблем, сформульований М. Кондратьєвим, становить той багаж теорії кон'юнктури, яка сприяла появі його концепції довгих кон'юнктурних циклів. Остання стала, по-перше, одним з фундаментальних компонентів сучасної економічної теорії, яка породила цілий комплекс теоретичних гіпотез і прогнозів; по-друге, стимулюючим фактором розвитку сучасної економічної науки, в тому числі вітчизняної, де теорія Кондратьєва постійно виступає в якості об'єкта плідних дискусій і наукових суперечок. Чотири емпіричні «правильності», регулярності, які М. Кондратьєв виявив в системі довгих циклічних коливань, на думку деяких авторів, містять передумови для виникнення основних теоретичних напрямків сучасних досліджень довгих хвиль економічної кон'юнктури.

Концепція економічної кон'юнктури М. Кондратьєва, базується на розмежуванні і субординації таких категорій як економічна статика, економічна динаміка і визначені поняття – еволюційні і хвилеподібні процеси. Характеризуючи категорію статистики, М. Кондратьєв відмічав, що вона має значення для економічної теорії як евристичний елемент наукового знання, що дозволяє будувати різні гіпотетичні моделі поведінки

економіки, абстрагуючись від реальних стохастичних процесів економічної динаміки.

Якщо і можна протиставляти статику і динаміку відносно одна одної, то тільки в теорії, як динамічну і статичну точки зору. Це необхідний методологічний прийом, за допомогою якого формується певна статична модель економічної системи, яка дозволяє розглядати стаціонарний стан економічної системи з метою пошуку закономірних і відносно стійких зв'язків між її елементами. Відкриття цих зв'язків дає вельми багато для розуміння дійсності. Особливо, якщо взяти до уваги, що при всій мінливості економічного життя її елементи, не перебуваючи ніколи в статичному стані, все ж виявляють відому стійкість.

М. Кондратьєв попереджав, що екстраполяція статичної моделі на реальну дійсність малопродуктивна, так як починає заміщати реальність економічного життя тими уявленнями про неї, які склалися в свідомості окремих вчених.

Отже, на думку М. Кондратьєва, єдиним способом розгляду статики є перехід в методологічних цілях від дійсності до уявного статистичного її стану. Таким чином, слід повторити важливе положення М. Кондратьєва – моделі статичного стану економіки є допоміжним аналітичним засобом, яке дозволяє побудувати ідеальну конструкцію варіацій економічних елементів. Але вона може оперувати цими варіаціями не для того, щоб досліджувати реально діючі динамічні процеси і її закономірності по суті, а лише для того, щоб показати, що ці варіації і коливання елементів, при взятих вхідних передумовах, неминуче ведуть до стану рівноваги, яке фактично тільки і досліджується. Будь-яка ж пряма екстраполяція моделей статики на реальні процеси економічного життя призводить до «заміщення» цими моделями економічної реальності.

Висновки. М. Д. Кондратьєв стоїть в числі тих вчених, які зуміли зайняти почесне місце в галереї великих економістів. Його слід віднести до представників одного з складних напрямів – «методологічного синтезу». Метою вченого стала розробка єдиної системи наукових поглядів (філософських, соціологічних, економічних), які за структу-

рою та принципами побудови представляють собою систему передумовних знань, ґрунтом його соціально-економічних теорій.

Соціальна економіка М. Кондратьєва, з одного боку, є одним з продуктивних прикладів побудови міждисциплінарного синтезу соціальних наук, які вивчали економічне життя суспільства, а з іншого боку, вона представляє собою сукупність принципів та методів пізнання, які можуть орієнтувати дослідника в його наукових доробках. Він рекомендує до використання такі методи моделювання соціально-економічних процесів, які розглядають економічне життя як «незамкнуту систему», включену в процес соціокультурної динаміки всього суспільства в цілому.

Вперше у світовій економічній науці М. Кондратьєв зумів довести, що час є самостійною і важливою категорією, з якою треба рахуватися при регулюванні господарства будь-якої країни. Великі цикли, на думку вченого, народжуються після або разом із серйозними нововведеннями в економічному житті суспільства (упровадження значних винаходів і відкриттів учених, поява на світовому ринку нових груп країн і т.д.). Дослідження і висновки М. Д. Кондратьєва ґрунтуються на емпіричному аналізі великого числа економічних показників різних країн на досить довготривалій проміжок часу, який охоплює 100–150 років.

Основні принципи та положення теорії кон'юнктури, розроблені М. Кондратьєвим, можуть служити теоретичним та методологічним фундаментом сучасної концепції соціально-економічного пізнання.

Література

1. Україна-2014: соціально-економічна криза та пошук шляхів реформування. Експерти про стан і перспективи економіки. Громадяни про ситуацію в країні, про владу, її підтримку, відповідальність. – К.: Центр Розумкова, видав. «Заповіт», 2014.
2. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. Избранное. / Пер. с англ. – М.: ЭКСМО, 2008.
3. Шумпетер Й. Теория экономического развития / Й. Шумпетер. – М., 1982.
4. Митчелл У. Экономические циклы. – М., 1930; Мизес Л. фон. Человеческая деятельность: трактат по экономической теории. – Челябинск: Социум, 2005.
5. Бродель Ф. Время мира. Материальная цивилизация, экономика и капитализм / Ф. Бродель. –

Т.3. – М., 1992.

6. Rostow W. W. The stages of Economic Growth. N. Y. 1960. (Ростоу В. В. Стадии экономического роста. – Нью-Йорк, 1981.

7. Абалкин Л. Научное наследие Н. Д. Кондратьева и современность / Л. Абалкин // Вопросы экономики. – 1992. – №10. – С. 4–17.

8. Давыдов Ю. Н. Д. Кондратьев и вероятностно-статистическая философия социальных наук / Ю. Давыдов // Кондратьев Н. Д. Основные проблемы экономической статистики и динамики. – М., 1991. – С. 453–524.

9. Макашева Н. Н. Д. Кондратьев и экономическая мысль первой четверти XX в.: проблемы методологии // Экономика и математические методы. – 1992. – Т.28. – вып.2. – С. 165–173.

10. Меньшиков С. М. Длинные волны в эконо-

номике. Как общество меняет кожу. – / С. М. Меньшиков, А. А. Клименко. – М., 1989.

11. Полетаев А. Концепция «длинных волн» в историко-социальных исследованиях (Исторические обзоры) / А. Полетаев, И. Савельева // Рабочий класс и современный мир. – 1988. – №5. – С. 219–227.

12. Яковец Ю. Наследие Н. Д. Кондратьева: взгляд из XXI века / Ю. Яковец // Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. – М., 2002. – С. 708–736.

13. Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Экономикс: Принципы. Проблемы и политика: в 2 т.: пер. с англ. – М., 1996. – С. 66–67.

14. Леонтьев В. Экономическое эссе. Теории, исследования, факты, политика / В. Леонтьев. – М., 1990.

СОЦИАЛЬНАЯ ЭКОНОМИКА В РАБОТАХ Н. Д. КОНДРАТЬЕВА

А. А. Кузнецов, к. и. н., доцент, Национальная металлургическая академия Украины, Институт интегрированных форм обучения

В статье рассмотрены актуальные проблемы научного наследия выдающегося представителя экономической мысли конца XIX – начала XX ст. Н. Д. Кондратьева, с именем которого связаны концептуальные положения социальной экономики. Определено, что методологическая особенность концепции социальной экономики Н. Кондратьева состоит в том, что он, разрабатывая определение хозяйственной жизни общества, рассматривает его как реальную совокупность, которая имеет свое конкретное системное качество, есть органичной частью социального целого, взятого лишь в специальном разрезе.

Ключевые слова: социальная экономика, социально-экономический строй, экономическая теория, экономическая конъюнктура, общественное благосостояние, научное прогнозирование, институционализация.

SOCIAL ECONOMY IN THE WORKS OF N. D. KONDRATIEFF

O. A. Kuznetsov, Ph. D (Historical), Ass. Prof., National Metallurgical Academy of Ukraine, Institute of Integrated Forms of Education

The important issues of scientific heritage of an outstanding representative of the economic thought of the late 19th – early 20th century, N. D. Kondratieff, whose name is associated with conceptual provisions of the social economy, are considered. It is determined that methodological features of Kondratieff's concept of social economy consist in developing the definition of the economic life of society: he regarded it as a real set having its own specific quality system and being an organic part of the social whole, only taken in a special section.

Keywords: social economy, social and economic structure, economic theory, economic conditions, social welfare, scientific forecasting, institutionalization.

Рекомендовано до друку д. е. н., проф. Пилипенко Ю. І. Надійшла до редакції 08.09.16 р.

МОДЕРНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ БЮДЖЕТУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПОСИЛЕННЯ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ

*Л. Б. Баранник, д. е. н., професор, Університет митної справи та фінансів,
Barannik LB@mail.ru*

*Т. М. Черкавська, к. е. н., доцент, ДВНЗ «Національний гірничий університет»
t.cherkav@gmail.com*

Стаття присвячена дослідженню напрямів реформування бюджетної системи та визначенню наслідків її впливу на соціально-економічну ситуації в Україні. Виокремлено елементи бюджетного механізму та шляхів його модернізації з метою покращення стану бюджету країни та підвищення добробуту громадян. Окреслено шляхи досягнення соціальної безпеки в Україні, які ґрунтуються на засадах мотивації громадян працювати й покращувати своє життя власними зусиллями.

Ключові слова: бюджет, бюджетна безпека, соціальна політика, соціальна безпека, видатки соціального спрямування, модернізація, реформа.

Постановка проблеми. Участь України в процесах фінансової глобалізації та її трансформація до інноваційного типу економіки конче потребують модернізації й використання нових концептуальних підходів до управління державними фінансами, оскільки ефективна та надійна бюджетна система є важливою умовою розвитку економіки та суспільства. У багатьох країнах світу активно проводяться реформи системи державних фінансів, які спрямовані на підвищення результативності та прозорості бюджетної системи, посилення відповідальності органів влади за наслідки прийняття ними управлінських рішень. У цьому ж напрямі мають відбуватися й реформи в Україні. Проте останні події в українському суспільстві, в економіці не свідчать про реформування бюджетного механізму. Дії, які спрямовані на наповнення державного бюджету будь-якою ціною, нагадують скоріше політику військового комунізму, що проводилася в роки громадянської війни (1918–1922). Тільки нинішня «продрозкладка» має не форму насильницького вилучення надлишків продовольства у населення, а такі, як інфляція, здороження тарифів на житлово-комунальні послуги тощо. У результаті цієї політики економіка балансує на грані дефолту, наростає безробіття та зберігається соціальна напруженість. Бюджет країни не в змозі здолати велику купу соціальних проблем, що накопичувались роками й не вирішувались, точніше, вирішувались формаль-

но. Тому питання модернізації бюджетного механізму наразі є нагальною потребою. Воно тісно пов'язане з реалізацією соціальної політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Бюджетній проблематиці присвячені праці багатьох вітчизняних науковців. Дослідницька діяльність С. Буковинського, С. Булгакової присвячена питанням управління бюджетними коштами, бюджетному впливу на гармонізацію інтересів суспільства [1–5]. Такі вчені, як О. Кириленко, Л. Лисяк, В. Опарін, В. Федосов, І. Чугунов активно працюють над проблемами вдосконалення бюджетної політики, бюджетного регулювання [6–11]. Державні фінанси й проблему реформування міжбюджетних відносин досліджує І. Луніна. Бюджетній безпеці присвячені роботи З. Варналія і С. Онищенко. [12, 13].

Проблема, не дивлячись на велику увагу до неї з боку вчених, постійно потребує аналізу. В світі відбуваються швидкі глобалізаційні економічні та геополітичні зміни, й Україна знаходиться в вирії цих подій. Крім того, Україна має намір реалізувати ідею європейської інтеграції, що вимагає від неї вирішення такого стратегічного завдання бюджетної політики на найближчі 15–20 років, як забезпечення збалансованості бюджету та підвищення рівня життя населення до європейських стандартів.

Формулювання мети статті. Мета статті полягає в з'ясуванні питань, яким чином має відбуватися реформування бюджет-

ної системи і що це дасть для покращення соціально-економічної ситуації в країні. Серед завдань, які необхідно вирішити в процесі дослідження означеної проблеми, – визначення елементів бюджетного механізму та шляхів їх модернізації з метою покращення стану бюджету країни та добробуту громадян.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «модернізація» означає дію, спрямовану на оновлення, удосконалення, надання будь-чому сучасного вигляду, переробка відповідно до сучасних вимог. Спорідненим є поняття «реформування». Реформа (лат. – «перетворення», «поліпшення») – це також дія, зміна, що не знищує основ існуючої соціальної структури. Зазвичай реформа розуміється як нововведення прогресивного характеру [14].

Зазначимо також, що під бюджетним механізмом ми розуміємо сукупність засобів, які застосовує держава з метою організації бюджетних відносин та забезпечення належних умов для вирішення соціально-економічних проблем розвитку країни. Він передбачає застосування спеціальних методів, форм, способів, важелів мобілізації, розподілу та використання бюджетних коштів.

Реформування бюджетного механізму розпочалось ще на початку 90-х років з прийняттям Закону України «Про бюджетну систему України» (1991). Цей закон був чинним до прийняття Бюджетного кодексу України (2001). До 2001 р. зберігалася практика централізованих адміністративних форм і ме-

тодів управління бюджетними ресурсами та організації бюджетного процесу. З прийняттям Бюджетного кодексу бюджетний процес набув чітко організованого порядку складання, розгляду, затвердження бюджетів та їх виконання. Було визначено бюджетну систему України, деталізовано складові бюджетів різного рівня [15]. Бюджетний кодекс у редакції 2010 р. втілює у собі бачення сучасного розвитку бюджетної системи та передбачив регулювання найактуальніших бюджетних проблем, у тому числі забезпечення фінансової самостійності місцевих бюджетів, забезпечення дотримання вимог використання єдиної класифікації доходів і взаємоузгодження ряду положень бюджетної системи. Було здійснено уніфікацію бюджетної термінології та уточнення понять «місцеві бюджети», «бюджети місцевого самоврядування» тощо. Тобто, завдяки запровадженню зазначених дій, оновленню Кодексу в Україні створено певне законодавче підґрунтя для підвищення якості управління бюджетними коштами, демократизації й децентралізації бюджетних процесів, а це, у свою чергу, має стати певним поштовхом для здійснення подальших досліджень та розробки науково обґрунтованої бюджетної стратегії.

Утім, попри все це Україна наразі має невисокий рейтинг за Індексом відкритості бюджету (Open Budget Index) (табл. 1). У 2015 р. за цим Індексом.

Таблиця 1

Місце України в міжнародних рейтингах

Показник	Місце / серед	Рік
ВВП на душу населення	133 / 186	2015
Індекс відкритості бюджету	46 / 100	2015
Індекс легкості ведення бізнесу	96 / 189	2015
Індекс економічних свобод	162 / 178	2015
Рейтинг податкових систем	107 / 189	2015
Індекс рівня глобалізованості країн світу	76 / 144	2015
Глобальний індекс конкурентоспроможності	79 / 140	2015

Джерело [16]

Україна посіла 46-те місце серед 100 країн, увійшовши до групи таких країн (Намібія, Танзанія, Малі, Гватемала), в яких відкритість вважається обмеженою [16]. У порівнянні з 2010 р. (19-те місце з 94) це є поміт-

ним падінням. Сам Індекс знизився у 2012 р. до показника 54 порівняно з 62 у 2010 р. Доступ до окремих документів з питань бюджету (навіть тих, що мають важливу суспільну значимість) лишається для широкої

громадськості фактично закритим – «для службового користування» [17, с.96]. Такий підхід є проявом збереження принципу старої радянської ідеології – «приховування правди», особливо, коли це стосується гострих соціальних проблем. За показником ВВП на душу населення за даними МВФ (2015 р.) Україна посіла 133 місце серед 186 країн світу (2109 дол. США); за даними Світового банку (2014 р.) – 125 місце серед 183 країн (3082 дол. США) та згідно з Всесвітньою книгою фактів (2010 р.) 115 місце серед 189 країн (3000 дол. США). У результаті

Україна ввійшла до Топ-5 найбільш «нешасних» економік світу, посівши п'яте місце з 63 країн [18], а в рейтингу легкості ведення бізнесу Doing Business-2015, розробленого експертами Світового банку та Міжнародної фінансової корпорації, посіла 96 місце, піднявшись на 16 позицій [19]. Щоправда, за версією Forbes, Україна займає 61-е місце в рейтингу кращих країн для ведення бізнесу та 162-е місце в Індексі економічної свободи, опинившись серед країн з «пригніченою економікою». Невтішними є й інші міжнародні індекси (табл. 2).

Таблиця 2

Позиція України за індикаторами рейтингу Doing Business

Індикатори ведення бізнесу	DB 2015	DB 2016	Зміни у рейтингу
Реєстрація підприємств	70	30	-40
Отримання дозволів на будівництво	139	140	+ 1
Підключення до електропостачання	138	137	-1
Реєстрація власності	64	61	-3
Отримання кредитів	17	19	+2
Захист мінори тарних інвесторів	87	88	+1
Оподаткування	106	107	+1
Міжнародна торгівля	109	109	Без змін
Виконання контрактів	98	98	Без змін
Вирішення неплатоспроможності	141	141	Без змін

Джерело[20, 21]

Все це свідчать про неспроможність України проводити реформи та подолати бідність. Отже, необхідно змінювати й методологію формування бюджетних ресурсів на соціальні цілі, й активно проводити реформи в економіці.

Здійснення соціальної політики ґрунтується на використанні комплексу механізмів, тому числі бюджетному. Він встановлює порядок утворення і використання фінансових ресурсів, призначених для забезпечення заходів соціального характеру та складається з двох самостійних блоків, один з яких регулює фінансове забезпечення частини власне соціальної політики. У межах другого блоку створюються фінансові ресурси, призначені для державної підтримки (в разі потреби) виробників товарів і послуг, які задовольняють платоспроможний попит населення. Важливою складовою бюджетного механізму є податкові важелі та стиму-

ли, які мають заохочувати роботодавців до проведення соціальної політики.

Видатки бюджету на соціальну сферу включають кошти, що спрямовуються на фінансування освіти, науки, охорони здоров'я, соціального захисту та соціального забезпечення населення, духовного та фізичного розвитку, а також забезпечення житлом. Вагома частка видатків соціального спрямування перерозподіляється між складовими бюджетної системи за допомогою міжбюджетних трансфертів, у тому числі субвенцій на здійснення державних програм соціального захисту, освіти та охорони здоров'я. Динаміка фінансування галузей соціальної сфери в Україні у 2005–2014 рр. представлена в табл. 3.

Динаміка фінансування галузей соціальної сфери в Україні
протягом 2005–2014 рр., %

Роки	Питома вага видатків на фінансування галузей соціальної сфери у ВВП			Питома вага видатків на фінансування галузей соціальної сфери у загальній структурі видатків		
	Зведений бюджет	Державний бюджет	Місцеві бюджети	Зведений бюджет	Державний бюджет	Місцеві бюджети
2005	19,4	10,5	8,9	60,5	51,6	75,6
2006	18,3	8,8	9,5	56,6	46,5	71,1
2007	17,4	7,3	10,1	55,1	40,6	75,2
2008	18,6	8,7	9,9	56,6	45,3	74,0
2009	20,9	9,5	11,4	61,5	47,8	82,0
2010	22,2	10,3	11,9	63,5	49,6	84,6
2011	19,3	8,1	11,2	59,7	43,9	82,2
2012	21,2	8,7	12,5	60,3	45,1	79,8
2013	22,4	9,5	12,9	64,4	47,8	86,3
2014	19,7	8,0	11,7	59,1	41,6	82,5

Джерело [22,23]

За даними бюджетних моніторингів, частка видатків соціального спрямування за 2012–2014 рр. відповідно по роках у структурі зведеного бюджету склала 60,7%; 64,4%; 59,1%; у структурі державного – 45,1%; 47,8%; 41,6% ; у структурі місцевих бюджетів – 79,8%; 86,3%; 82,5% [22, 23]. Тим не менш, обсяг видатків зведеного бюджету на фінансування соціальної сфери не забезпечує у достатній мірі результативність соціального розвитку країни.

Місцеві бюджети спрямовують у соціальну сферу значно більше коштів, ніж Державний бюджет, що пояснюється структурою витрат місцевих бюджетів згідно з Бюджетним кодексом України. Однак у 2014 р. частка цих видатків місцевих бюджетів знизилася порівняно з показником попереднього року на 3,8 в. п. і становила 82,5%. Видатки соціального спрямування Зведеного бюджету у 2014 р. становили майже 309,0 млрд. грн., що менше за аналогічний показник попереднього року на 16,8 млрд. грн, або майже на 5,2%. Їх частка становила 59,1%, що на 5,3 в. п. нижче, ніж у 2013 р., і є найнижчою за останні п'ять років. Частки видатків Зведеного бюджету на освіту, охорону здоров'я, СЗН (соціальний захист населення) й духовний та фізичний розвиток зменшили-

ся, відповідно, на 1,7 в. п., 1,3 в. п., 2,3 в. п. та 0,1 в. п. [23, с. 44, 47].

Рівень перерозподілу ВВП через місцеві бюджети України у 2014 р. становить 14,27%, що на 0,79 в.п. менше за відповідний показник 2013 р. Найбільше зростання цього показника спостерігається за видатками на житлово-комунальне господарство (+0,61 в. п.), а найбільше скорочення частки відбулося за видатками на: освіту (на 0,59 в. п.), охорону здоров'я (на 0,39 в. п.), СЗН (на 0,23 в. п.). [23, с.63].

Поглянемо на фінансування соціального захисту населення. У бюджетній структурі стаття витрат на СЗН має назву «соціальний захист та соціальне забезпечення». І хоча це не зовсім правильно, оскільки соціальне забезпечення є однією з складових державної системи СЗН (поруч з соціальним страхуванням, соціальною допомогою, самозахистом), але в подальшому будемо говорити про «видатки на СЗН». Динаміка витрат на СЗН у загальній структурі бюджетів та у ВВП впродовж 2000–2014 рр. наведена в табл. 4.

Динаміка видатків бюджету на соціальний захист та соціальне забезпечення протягом 2000–2014 рр., %

Роки	Частка видатків на соціальний захист у ВВП			Частка видатків на соціальний захист у загальній структурі видатків		
	Зведений бюджет	Державний бюджет	Місцеві бюджети	Зведений бюджет	Державний бюджет	Місцеві бюджети
2000	3,5	2,2	1,3	12,4	11,9	13,5
2001	4,1	2,0	2,1	15,0	12,4	18,9
2002	5,6	3,2	2,4	20,9	20,5	21,7
2003	4,8	2,5	2,3	17,1	15,4	19,5
2004	5,6	3,6	2,0	19,0	19,3	18,5
2005	9,1	7,2	1,9	28,2	35,2	16,1
2006	7,6	5,6	2,0	23,7	29,4	15,4
2007	6,8	4,1	2,7	21,4	22,5	20,0
2008	7,8	5,4	2,4	23,8	27,4	18,3
2009	8,6	5,6	3,0	25,4	28,3	21,4
2010	9,7	6,4	3,3	27,6	30,7	23,2
2011	8,0	4,9	3,1	25,1	26,5	23,3
2012	8,9	5,3	3,6	25,4	27,4	22,6
2013	9,97	6,07	3,90	28,7	21,9	25,7
2014	8,81	5,14	3,67	26,4	18,7	25,5

Джерело: [24]

Як видно, фінансування СЗН займає важливе місце серед державних видатків. Протягом зазначеного періоду з незначними коливаннями відбувалось зростання його частки в структурі видатків Зведеного, Державного та місцевих бюджетів України та щодо ВВП практично до 2013 р. Це свідчить про соціальну спрямованість бюджетної політики держави.

Максимальне зростання видатків на СЗН спостерігалось у 2013 р., коли їх частка у структурі Зведеного бюджету України становила 28,7%, або 9,97% щодо ВВП. Протягом 2012–2014 рр. у структурі видатків Державного бюджету частка видатків на СЗН зменшилась з 27,4% до 18,7%. Якщо скористатися класифікацією видатків на СЗН країн ОЕСР, то при порівнянні витрат України та деяких країн цієї організації, виявимо, що, наприклад, у 2008 р. видатки України на СЗН становили 29% ВВП, у той час, як за вітчизняною методикою він складав 74,3 млрд. грн., або 7,8% ВВП. Отже, виходить, що за цим показником Україна була на рівні зі Швецією (29,5%) і Францією (31,0%) [25,

с. 81, 82]. Це свідчить про масштабну роботу держави щодо подолання бідності в нашій країні, зменшення абсолютного рівня якої визнано світовою спільнотою і ООН. Але соціальні видатки в Україні у розрахунку на одну особу порівняно з розвинутими країнами світу залишаються одними з найнижчих, що також визнається міжнародними інституціями.

Загалом, у 2010–2014 рр. відбувалося зростання видатків державного бюджету майже в усіх сферах. Значне збільшення видатків на СЗН (на 17,8 млрд. грн., або на 34,6%) пов'язане з домінуючим зростанням видатків на пенсійне забезпечення (16,2 млрд. грн., або 33,8%). В Україні дотепер частка пенсійних видатків у ВВП є однією з найвищих в Європі. Пенсійний фонд України (ПФУ) є банкрутом з 2014 р. Тому пенсійна система країни фактично залежить від фінансових можливостей бюджету. Виділення з бюджету 20,4 млрд. грн. на покриття дефіциту ПФУ також відбувалося на тлі збільшення видатків на загальнодержавні функції, охорону здоров'я і оборону (34% запла-

нованого обсягу). Починаючи з 2014 р., соціальні видатки значно знижено, що підноситься як реформа. Поглянемо на фінансування соціальних видатків з Державного бюджету в 2016 р.: соціальні стандарти підвищені несуттєво. Так, прожитковий мінімум на одну особу в розрахунку на місяць з 1 січня 2016 р. становив 1330 грн., а до кінця року зросте до 1496 грн. За 2015 р. він зріс з 1176 грн. до 1330 грн. Мінімальна заробітна плата в місячному розмірі з 1 січня 2016 р. становила 1378 грн., а до кінця року буде підвищена до 1550 грн. (у 2015 р. – з 1218 грн. до 1378 грн.). Також у 2016 р. передбачено дозвіл Кабінету Міністрів України щодо реструктуризації фактичної заборгованості держави перед громадянами у розмірі 7,54 млрд. грн., що з'явилися в результаті розгляду справ проти України Європейським судом з прав людини [там само].

Дехто вважає, що в умовах, в яких опинилася Україна (війна, анексія Криму, великі борги перед міжнародними фінансовими організаціями й іншими країнами), держава не може дозволити собі бюджет, спрямований на підвищення добробуту життя. Слід зауважити, що бюджет завжди бувся як «соціальний», хоча насправді витрати на соціальні цілі завжди були мізерними у порівнянні з витратами на космос, оборону, управління й деякі інші «пріоритетні» сфери розвитку й фінансувались за залишковим принципом. Навіть зростання частки видатків на СЗН не супроводжувалось істотним підвищенням соціальних гарантій. Адже велика частина коштів, як вже зазначалося, йде на покриття дефіциту ПФУ. Прикро, що навіть у ті роки, коли відбувалось зростання загальних бюджетних видатків на соціальні цілі (це період до 2014 р.), результати боротьби з асоціальними явищами були невтішними.

Висновки. Ціною скорочення державних витрат на подолання бідності її не подолати. Це – псевдореформи. Потрібне перезавантаження системи державних фінансів. Соціальна безпека тільки тоді буде реальною, коли у населення з'явиться мотивація працювати й покращувати своє життя самостійно. Люди повинні відчувати, що урядом робиться все правильно та справедливо. Є багато інших способів вирішити бюджетні проблеми. На-

самперед, це – реформи та боротьба з корупцією на всіх рівнях. Ключові завдання реформи – збільшення доходів бюджету; підвищення ефективності витрачання бюджетних коштів; формування сприятливого середовища для активної підприємницької діяльності; посилення фінансової спроможності місцевих органів влади; збалансування ланки позабюджетних соціальних фондів; формування прогнозованої та економічно обґрунтованої боргової політики.

Обіцянка Уряду підняти у 2017 р. мінімальну заробітну плату до 3200 грн., на думку більшості експертів, економістів, громадських активістів продиктована емоційно-політичними міркуваннями. По суті суспільству не сказано, з яких джерел будуть виділені кошти на цей захід. На практиці така міра призведе до відміни субсидій багатьом категоріям громадян, до зрівнялівки прибиральниці, лікаря, педагога й інших працівників, болюче вдарить по матеріальному стану працюючих пенсіонерів.

Бюджетний механізм окрім доходів і видатків бюджету має й інші складові (наприклад, управління бюджетними ресурсами та організацію бюджетного процесу), модернізація яких має проводитися у напрямку оптимізації й ефективного використання. Подальші дослідження цих питань логічно вимагають розробки нової стратегії формування державного бюджету. Вже багато років йдеться про «аудит» витрат на соціальні допомоги. Найбільшу частку у видатках зведеного бюджету за 2000–2012 рр. становлять видатки на соціальний захист та соціальне забезпечення. Середнє значення даного показника за наведений період складає 21,91%. Світовий банк і МВФ щороку у своїх рекомендаціях і програмах співробітництва з Україною наголошують на необхідності переходу на адресне надання державних соціальних виплат. Міністерство фінансів України повідомляло про намір розпочати у 2016 р. верифікацію соціальних виплат і їх одержувачів для оптимізації системи соціального захисту та соціального забезпечення громадян. Обсяг соціальних витрат, який підлягатиме ревізії, немалий – 363 млрд грн. [26]. Це стало особливо актуальним у світлі проведеного електронного декларування. Не секрет, що багато замож-

них громадян отримують різного роду доплати й пільги, що є не тільки аморальним, а й не правильно з точки зору закону. Наступним реформаторським кроком має стати продовження децентралізації системи державних фінансів, яку справедливо вважають недостатньою. Отже, модернізація бюджетного механізму має перерости в серйозну реформу бюджетної системи. Лише так Україна зможе вийти на передові рубежі соціально-економічного прогресу.

Література

1. Буковинський, Станіслав Альбінович. Становлення та шляхи розвитку бюджетної системи України: дис... канд. екон. наук: 08.04.01 / Буковинський Станіслав Альбінович; НАН України, Ін-т економіки. – К., 1998. – 161 с.
2. Буковинський, Станіслав Альбінович. Становлення та шляхи розвитку бюджетної системи України: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.04.01 / Буковинський Станіслав Альбінович; НАН України, Ін-т економіки. – К., 1998. – 18 с.
3. Бюджетна політика та боргова стратегія України у 2003 році / С. А. Буковинський [та ін.]; ред. І. О. Луніна; НАН України, Ін-т екон. прогнозування. – К.: [б.в.], 2002. – 96 с.
4. Булгакова С. О. Бюджетна система України: навч. пос. / С. О. Булгакова, Л. І. Василенко, Л. В. Єрмошенко, Ц. Г. Огонь, Т. О. Масленнікова, О. О. Чечуліна; Київ. нац. торг.-екон. ун-т. – К., 2003. – 288 с.
5. Булгакова С. О. Казначейська система виконання бюджету: підруч. / С. О. Булгакова, Н. В. Базанова, Л. В. Єрмошенко, Н. І. Сушко, О. О. Чечуліна, Т. А. Шаповал, Н. П. Шульга; Київ. держ. торг.-екон. ун-т. – К., 2000. – 249 с.
6. Кириленко, О. П. Вдосконалення методів фінансування видатків бюджетів в умовах функціонування казначейської системи / О. Кириленко, Б. Малиняк // Вісник Тернопільського державного економічного університету. – Тернопіль: Економічна думка, 2006. – Вип. 1. – С. 7–16.
7. Кириленко, О. Актуальні проблеми модернізації державних фінансів України / О. Кириленко // Вісник економічної науки України. – 2008. – № 1. – С. 46–50.
8. Лисяк Л. В. Бюджетна політика держави в умовах сучасного інституційного середовища / Л. В. Лисяк // Наук. праці ДонНТУ. Серія: Економічна. – Вип. 34-2 (138). – Донецьк: ДонНТУ, 2008. – С. 163–168.
9. Опарін В. М. Фінанси (Загальна теорія): навч. пос. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: КНЕУ, 2002. – 240 с.
10. Федосов В., Бюджетний менеджмент: Підручник / В. Федосов, В. Опарін, Л. Сафонова та ін.; За заг. ред. В. Федосова. – К.: КНЕУ, 2004. – 864 с.
11. Чугунов І. Я. Бюджетна система в інституційному середовищі суспільства / І. Я. Чугунов, Л. В. Лисяк // Фінанси України. – 2009. – № 11. – С. 3–11.
12. Луніна І. О. Державні фінанси та реформування міжбюджетних відносин України Автореф. дис. д-ра. екон. наук: 08.04.01 / І. О. Луніна; НАН України. Ін-т екон. прогнозування. – К., 2001. – 32 с.
13. Варналій З. С., Онищенко С. В. Бюджетний процес в Україні: стан та проблеми інституційного забезпечення: [монографія] / З. С. Варналій, Т. В. Бугай, С. В. Онищенко. – Полтава: ПолтНТУ, 2014. – 271 с.
14. Словник іншомовних слів Мельничука. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slovopedia.org.ua/42/53404/286289.html>
15. Про бюджетну систему: Закон України від 05.12.1990 № 512-ХІІ від 29.06.1995 р. № [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/512-12>
16. Open Budget Index 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.internationalbudget.org/wp-content/uploads/OBS2015-OBI-Rankings-English.pdf>
17. Волохов О. С. Прозорість бюджету як запорука розвитку демократії в Україні / О. С. Волохов // Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. – 2013. – № 6–2. – Том 1. – С. 96–100. Сер.: Юриспруденція.
18. Украина вошла в Топ-5 самых «несчастливых» экономик мира [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://news.mail.ru/economics/24752186/>
19. Foreign Policy Insight [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://icps.com.ua/publications/periodic/FPI/11844.html>
20. These Are the World's Most Miserable Economies [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bloomberg.com/news/articles/2016-02-04/these-are-the-world-s-most-miserable-economies>
21. Вісник податкової служби України. – 2016. – № 10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.visnuk.com.ua/ua/pubs/id/9160>
22. Бюджетний моніторинг: Аналіз виконання бюджету за 2013 рік [Зубенко В. В., Самчинська І. В., Рудик А. Ю. та ін.]; ІБСЕД, Проект «Зміцнення місцевої фінансової ініціативи (ЗМФІ-П) впровадження», USAID. – К., 2014. – 80 с.
23. Бюджетний моніторинг: Аналіз виконання бюджету за 2014 рік [Зубенко В. В., Самчинська І. В., Рудик А. Ю. та ін.]; ІБСЕД, Проект «Зміцнення місцевої фінансової ініціативи (ЗМФІ-П) впровадження», USAID. – К., 2015. – 77с.
24. Висновки щодо виконання Державного бюджету України за 2014 рік / Відп. за випуск Тесленко О. І. – К.: Рахункова палата, 2015. – 67 с. – С. 20, 21 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ac-rada.gov.ua/doccatalog/document/16745880/Bulet_vykon_DBU_2014.pdf
25. Система соціального захисту та соціального забезпечення в Україні: реальний стан та перспективи реформування. – К.: Центр громадської експертизи, 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.irf.ua/filts/ukr>

26. Присяжна Л. Верифікація соціальних ви-
 плат та нові умови призначення деяких видів дер-
 жавної соціальної допомоги / Л. Присяжна [Елект-
 ронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2093:verifikatsiy-a-sotsialnikh-viplat&catid=8&Itemid=350

МОДЕРНИЗАЦИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ФУНКЦИИ БЮДЖЕТА УКРАИНЫ В УСЛОВИЯХ УСИЛЕНИЯ ГЛОБАЛИЗАЦИОННЫХ ВЫЗОВОВ

*Л. Б. Баранник, д. э. н., профессор, Университет таможенного дела и финансов,
 Т. М. Черкавская, к. э. н., доцент, ГВУЗ «Национальный горный университет»*

Статья посвящена исследованию направлений реформирования бюджетной системы и определению последствий ее влияния на социально-экономическую ситуацию в Украине. Выделены элементы бюджетного механизма и путей его модернизации с целью улучшения состояния бюджета страны и повышения благосостояния граждан. Определены пути достижения социальной безопасности в Украине, основанные на принципах мотивации граждан работать и повышать уровень своей жизни собственными усилиями.

Ключевые слова: бюджет, бюджетная безопасность, социальная политика, социальная безопасность, расходы социальной направленности, модернизация, реформа.

MODERNIZATION OF SOCIAL BUDGET OF UKRAINE IN THE INCREASING GLOBALIZATION CHALLENGES

*L. B. Barannik, D.E., Prof., University of Customs and Finance,
 T. M. Cherkavska, Ph. D (Econ.), Ass. Prof., SHEI «National Mining University»*

The directions of budgetary reform and definition of the consequences of its impact on the socio-economic situation in Ukraine are investigated. The constituent parts of budget mechanism and ways of its modernization are pointed out in order to improve the country's fiscal position and the welfare of citizens. The ways to achieve social security in Ukraine based on the principles of citizens' motivation to work and improve their lives through their own efforts are determined.

Keywords: budget, budget security, social policy, social security, social sphere expenditures, modernization, reform.

Рекомендовано до друку д. е. н., проф. Пилипенко Ю. І.

Надійшла до редакції 23.07.16 р.

УДК 336:364.05

ОПТИМІЗАЦІЯ СИСТЕМИ ФІНАНСОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ГАРАНТІЙ ГРОМАДЯН

О. В. Вознюк, аспірант, Університет митної справи та фінансів

У статті розглядається проблема вдосконалення фінансового забезпечення соціальних гарантій держави. Основна увага зосереджується на напрямках досягнення оптимального використання фінансових ресурсів, які мають забезпечувати соціальні гарантії населення. Автором пропонується активніше застосовувати у практиці планування бюджетних видатків програмно-цільовий метод планування, змінити методологію формування споживчого кошику, посилити економічну й наукову обґрунтованість визначення основних соціальних стандартів, зокрема мінімальної заробітної плати.

Ключові слова: бюджет, місцеві бюджети, соціальна політика, соціальні гарантії, видатки соціального спрямування, модернізація, реформа, оптимізація

Постановка проблеми. Соціальні гарантії є ознакою демократично-правової соціальної держави й водночас необхідним елементом системи забезпечення суспільного добробуту. В Загальній декларації прав людини зазначається, що кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичне й соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, право на забезпечення на випадок безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини [1].

Україна гарантує своїм громадянам таке право, що зафіксовано у статті 46 Конституції України [2]. За роки незалежності в Україні створено потужну систему соціального захисту населення, в основі якої лежить система державних соціальних гарантій. Проте рівень бідності в країні залишається високим. Програми соціальної підтримки малозабезпечених і вразливих категорій населення не вирішують проблеми. За 2016 р. чисельність людей, які живуть за межею бідності, зріс вдвічі й складає 58% [3]. Тож гарантії не гарантують гідний рівень життя.

Формулювання мети статті. Мета статті полягає в з'ясуванні питань, яким чином має відбуватися вдосконалення системи фінансового забезпечення соціальних гарантій, щоб це сприяло ефективній соціальній захищеності громадян.

Аналіз останніх публікацій. Великий внесок у розробку теоретичних і практичних аспектів фінансового забезпечення соціального захисту населення, зокрема фінансового забезпечення соціальних гарантій, здійснено такими зарубіжними вченими та практиками, як У. Беверидж, Ш. Бланкарт, Л. Ерхард, М. Кастельс, Дж. Кейнс, Е. Ліндал, А. Мюллер-Армак, В. Ойкен, А. Пігу та інші.

Теоретико-методологічним питанням розвитку соціального захисту населення та його фінансового забезпечення присвячені праці вітчизняних науковців Л. Б. Баранник, Н. П. Борецької, А. В. Величко, Н. М. Дєєвої, З. І. Галушки, І. Ф. Гнибіденка, В. Г. Єременко, Е. М. Лібанової, Л. Є. Момотюк, О. Ф. Новікової та багатьох інших [4–13].

Не дивлячись на вагомі розробки вчених, проблема потребує постійного аналізу. В Україні відбуваються глибокі системні перетворення, які впливають на потреби населення та рівень їх задоволення. В умовах гострого дефіциту фінансових ресурсів рівень забезпечення державних соціальних гарантій залишається вкрай низьким. Отже, виникає необхідність у перегляді методології використання державних фінансів на соціальні цілі з урахуванням макроекономічної ситуації в країні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під соціальними гарантіями в економічній літературі розуміють матеріальні та юридичні зобов'язання держави щодо реалізації соціально-економічних і політичних прав членів суспільства. До основних соціальних гарантій відносяться право на працю, право на відпочинок, право на житло, право на освіту й медичну допомогу тощо. Усі вони не є простими абстракціями, а матеріалізуються в певних благах і послугах. Згідно Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії», державні соціальні гарантії – це «встановлені законами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, розміри інших видів соціальних виплат, встановлені законами та іншими нормативно-правовими актами, які забезпечують рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму» [14]. Часто соціальні гарантії називають «соціально-економічними» та розглядають як метод забезпечення державою задоволення різноманітних потреб громадян на рівні суспільно визнаних норм і нормативів (соціальних стандартів), які є механізмом практичної реалізації соціальних гарантій. Нормативи є критеріями мінімального, але необхідного для життєдіяльності розподілу ресурсів споживання, соціальними гарантіями в області доходів та цін. Вони можуть застосовуватися в якості бази для обґрунтування заходів щодо підвищення рівня життя і його вирівнювання як на місцевому, так і на державному рівні.

Структурно-логічна схема взаємозв'язку соціальних гарантій та соціальних стандартів представлена на рис. 1.

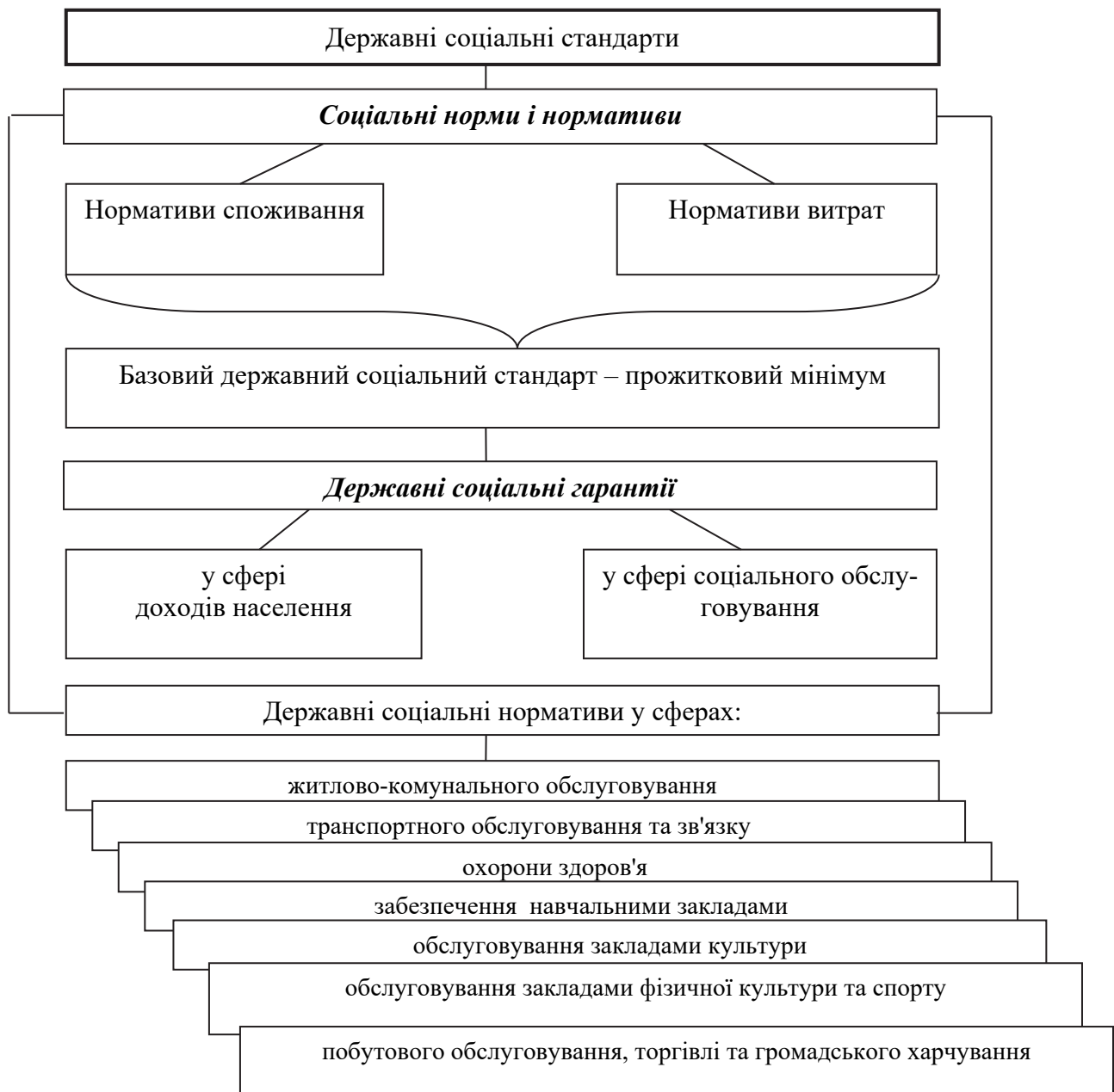

Рис. 1. Складові державних соціальних стандартів в Україні [5, с. 10]

Отже, соціальні гарантії, з одного боку є виразом взаємовідносин держави й громадян щодо реалізації їх прав на задоволення основних життєвих потреб, з іншого боку, це елемент економічної політики держави по їх виконанню. Тобто, сенс державної економічної політики щодо забезпечення соціальних гарантії фактично полягає у пошуку фінансових ресурсів для їх реалізації. У цьому й є проблема. Незважаючи на те, що забезпечення соціальних гарантії передбачає використання багатьох джерел фінансування, його основу складають кошти державного та місцевих бюджетів. Їх завжди недостатньо, а ті, що виділяються, використовуються не ефективно. Політика жорсткої централізації

при розподілі бюджетних ресурсів через механізми пільг та преференцій, відсутність належного контролю й прозорості у використанні коштів з боку відповідних органів привели до перекосів, невиправданому та несправедливому розподілу коштів на соціальні потреби. Склалась ситуація, коли соціальні допомоги отримують здебільшого не ті громадяни, які найбільше їх потребують.

За роки бюджетної реформи (прийняття Бюджетного й Податкового кодексів, законів України, спрямованих на децентралізацію державних фінансів) відбулось певне розмежування завдань щодо фінансування соціальних потреб між державним і місцевими бюджетами. Нині велика частка державних

зобов'язань реалізується органами місцевого самоврядування через місцеві бюджети.

Вагомою причиною низької ефективності забезпечення соціальних гарантій населенню є необґрунтованість їх розмірів, а також недоліки у визначенні обсягів фінансових ресурсів для їх забезпечення. Вітчизняна практика планування акумуляції й використання коштів органами місцевого самоврядування на забезпечення соціальних гарантій містить суттєві недоліки в плануванні місцевих бюджетів на коротко- та середньострокову перспективу. Відсутня система взаємоузгодження стратегічних пріоритетів державного та регіонального розвитку. Тож у бюджетному плануванні має активніше застосуватися програмно-цільовий метод. Він покликаний забезпечити розподіл бюджетних ресурсів одночасно по цілям, завданням та функціям держави. Крім того, він передбачає, що будь-які бюджетні видатки мають здійснюватись на цілі, що відповідають середньостроковій або довгостроковій стратегії розвитку держави. Даний метод дозволяє досить гнучко підходити до формування завдань соціально-економічного розвитку, враховуючи пріоритети державної економічної, бюджетної й соціальної політики, а також суспільне значення результатів використання бюджетних коштів.

Кожен керівник органів влади чи бюджетної установи повинен планувати витрачання коштів з найкращим результатом і мінімальними затратами згідно із пріоритетами державної політики чи рішеннями територіальної громади. За такого підходу увага зосереджується не на тому, як витратити більше коштів на соціальну сферу, а на тому, як надані послуги відповідають потребам громадян. Відповідно для визначення результативності програм розробляється низка показників, за допомогою яких можна оцінити результати використання коштів.

Вагомою складовою фінансування соціальної підтримки населення є видатки державного бюджету на централізовані закупівлі, які формують значну частину матеріального потенціалу галузей охорони здоров'я, освіти, соціального захисту та соціального забезпечення. Такі видатки здійснюються через окремі державні установи

та затверджуються у відомчому розрізі у щорічному законі про державний бюджет.

Незважаючи на значні суми державних видатків, що спрямовуються на соціальні програми, широкий перелік видів соціальної підтримки, якою в Україні користується значна частина населення, не всі заходи виявляються ефективними.

Зміцнення фінансової бази та розширення меж фінансової незалежності місцевих бюджетів є ключовим аспектом підвищення ефективності фінансового забезпечення системи соціального захисту населення України.

Розширення самостійності органів місцевого самоврядування об'єктивно потребує створення відповідної системи контролю за їх діяльністю. Як свідчить світовий досвід, такий контроль має бути фінансовим, який забезпечує відповідність фінансової діяльності нормам та вимогам чинного законодавства; та адміністративного за виконанням органами місцевого самоврядування своїх функцій з точки зору ефективності використання коштів.

Важливого значення набуває розширення контролю з боку територіальних громад, забезпечення прозорості формування та розподілу видатків, що спрямовуються на соціальні цілі, забезпечення моніторингу цільових індикаторів за допомогою безпосередньої підзвітності органів місцевого самоврядування перед громадськістю (територіальними громадами) та системи «зворотного зв'язку».

Як зазначалося, чинне розмежування видатків між бюджетами здійснюється за відомчим, а не за галузевим принципом. Це приводить до дублювання функцій різними рівнями влади, різного рівня фінансового забезпечення закладів однієї сфери. Тому для більшої ефективності планування та фінансування видатків доцільно передати відомчі заклади соціально-культурної сфери у підпорядкування місцевим радам із закріпленням відповідних фінансових ресурсів.

Вочевидь, децентралізація видатків на соціальні заходи потребує й відповідної децентралізації джерел доходів, які забезпечують формування ресурсної бази соціальних видатків. З огляду на це, зміна фінансування територіального самоврядування в

Україні мала б стосуватися розширення значення місцевих податків, а також впровадження нової системи фінансового вирівнювання між новоутвореними населеними пунктами та областями.

Перерозподіл повноважень щодо адміністрування фінансових ресурсів держави потребує внесення певних змін до фіскальних систем. На думку фахівців Національного інституту стратегічних досліджень [15], раціональним є перехід на зв'язану модель податкової системи, суть якої полягає в закріпленні за місцевими бюджетами частки обсягу національних податків, яка не буде враховуватися при розрахунку міжбюджетних трансфертів. При цьому як найбільш ефективний захід пропонується закріплення за місцевими бюджетами 10% податку на прибуток підприємств, що створить зацікавленість для них в активізації роботи щодо сприяння зростанню надходжень даного податку та покращання умов для ведення бізнесу. А відповідне стимулювання у місцевих органів влади ділової активності на своїй території й збільшення доходів від податкових стягнень є запорукою соціально-економічного розвитку регіонів та добробуту територіальних громад.

Основні негативи оперативного планування показників пов'язані з використанням застарілої та недосконалої методологічної бази. В Україні поширена методика планування згідно принципу «від досягнутого», коли в основу параметрів майбутніх доходів чи обсягів фінансування покладено дані за цими ж статтями за попередні роки і прогноз макроекономічних індикаторів, не дає змоги оцінити як потребу чи рівень задоволення суспільних потреб, так і ефективність витрачання державних коштів, чи спрогнозувати тенденції розвитку суспільних процесів на майбутнє.

У сучасних умовах нецільове використання бюджетних коштів стало буденним явищем, між тим, воно не завжди рівнозначне ефективному і має суспільно значимий результат. Тому, зазначимо, що у проблемних моментах прогнозно-планової роботи у сфері соціальних гарантій можна виділити недоліки планування фінансового забезпечення матеріального добробуту населення, а також недоліки визначення обсягів видатків,

необхідних для гарантування надання йому нематеріальних суспільних благ.

Однією з головних причин неефективності політики щодо соціальних гарантій також слід назвати практику використання у процесі тактичного планування показників, розрахованих на основі не реальної потреби у фінансуванні, а можливостей місцевих бюджетів. Наочним прикладом є практика використання прожиткового мінімуму (ПМ) для встановлення розмірів основних соціальних гарантій. В основу ПМ в Україні покладено показник мінімального споживчого кошика, основну частину якого складає набір продуктів харчування в розрахунку на одну особу на місяць. Цей набір розрахований на основі норм оцінки фізіологічних потреб, розроблених у СРСР ще у 1990 р. Методика розрахунку ПМ не передбачає врахування регіональних особливостей ціноутворення на продовольчі та непродовольчі товари. У розрахунковій структурі ПМ також не врахована питома вага податку на доходи фізичних осіб, який відчутно впливає на розміри отримуваної заробітної плати людини і зменшує її можливості у задоволенні особистих споживчих потреб. Відтак, можемо констатувати наявність в Україні двох споживчих кошиків і, відповідно, двох прожиткових мінімумів – офіційного, який використовується для розрахунку основних соціальних стандартів, та фактичного, який відображає реальний споживчий мінімум. Чисельні розрахунки вітчизняних науковців свідчать, що офіційна величина ПМ по основним соціальним групам та в середньому на одну особу, занижена у 1,5–2 рази порівняно з реальною величиною ПМ [16, с. 171–179.].

Проблему неконтрольованого зростання видатків на надання соціальних допомог можна вирішити шляхом підвищення їх адресності. При цьому, необхідно посилити координацію роботи контролюючих служб територіальних підрозділів Міністерства соціальної політики України, фінансових органів та органів місцевого самоврядування.

Потрібно розширити повноваження інституту соціальних інспекторів, надати їм реальну можливість з'ясування фактичного рівня добробуту кожного потенційного одержувача допомоги, застосування фінан-

сових санкцій за подання недостовірної інформації і наступне призначення допомоги. Водночас, необхідно спільно з органами Державної податкової служби використовувати непрямі методи контролю за доходами.

Поряд з підвищенням адресності соціальної допомоги, більш дієвим методом стримування росту видатків на фінансування соціальних допомог є зростання оплати праці, в тому числі у бюджетному секторі. Має бути удосконалена методика визначення мінімальної заробітної плати, оскільки її розрахунок в Україні досі підпорядкований не об'єктивним показникам соціально-економічного розвитку, а кон'юнктурним політичним мотивам. Остання заява Уряду про підвищення «мінімалки» до 3200 грн. з 1 січня 2017 р. є тому наочним підтвердженням. Реформа заробітної плати має бути комплексною і передбачати вирішення наступних завдань із:

- забезпечення соціально-економічних потреб населення;

- зміни структури валового внутрішнього продукту, зокрема, приведення частки оплати праці в його обсягах у відповідність із практикою розвинутих країн (60–70% ВВП).

Підвищення розмірів мінімальної заробітної плати, на наш погляд, має відбуватися поетапно:

- на першому етапі необхідно привести її розмір до розрахованого за удосконаленою методикою прожиткового мінімуму, який матиме характер мінімального соціального стандарту і засвідчуватиме гарантію держави кожному громадянину мінімально допустимого обсягу споживання найбільш важливих матеріальних і нематеріальних благ та послуг, необхідних для нормального відтворення робочої сили;

- на другому етапі розміри мінімальної заробітної плати повинні бути кориговані відповідно до коефіцієнта сімейного навантаження.

Світовий досвід свідчить, що мінімальна заробітна плата повинна перевищувати розміри прожиткового мінімуму в 1,2–1,5 рази (згідно вимог Європейської соціальної хартії – у 2,5 рази) з метою охоплення об'єму ресурсів, необхідних для нормально-го відтворення робітника та його родини

[17, с.74]. Слід відмовитися від догми, що темпи зростання заробітної плати не повинні перевищувати відповідну динаміку продуктивності праці. Відставання росту заробітної плати від динаміки продуктивності праці свідчить про несправедливий перерозподіл доходів на користь бізнесу і суперечить поставленому завданню зміни структури валового внутрішнього продукту. Тому не просто допустимим, а й необхідним в короткостроковій перспективі є випереджаюче підвищення мінімальної заробітної плати. Суттєве її зростання сприятиме відновленню дієвості цього потенційно потужного важеля економічної політики та стимулу соціально-економічного розвитку й матиме такі позитивні наслідки:

- збільшення надходжень до місцевих бюджетів від податку на доходи фізичних осіб, що створює підґрунтя для підвищення рівня оплати праці у бюджетній сфері;

- розширення платоспроможного попиту, що є стимулом для розширення виробництва і відповідного зростання податкових надходжень;

- вирівнювання співвідношення між мінімальною та середньою заробітною платою, скорочення масштабів міжтериторіальної і міжгалузевої диференціації в оплаті праці;

- зростання власних надходжень Пенсійного фонду України та інших фондів соціального страхування;

- скорочення обсягів бюджетних видатків на надання житлових субсидій, соціальної допомоги та пільг.

Необхідно зазначити, що поряд із прорахунками стосовно встановлення розмірів основних соціальних гарантій у сфері матеріального добробуту населення, необхідно зупинитися також на недоліках методики і практики планування видатків на забезпечення соціальних гарантій споживання нематеріальних суспільних благ. В Україні в основу їх визначення покладено показник фінансового нормативу бюджетної забезпеченості. Останній відображає обсяг видатків відповідного бюджету на фінансування певної суспільної послуги в розрахунок на одного жителя. У свою чергу, основою для розрахунку нормативу бюджетної забезпеченості повинен бути державний соціальний

стандарт у відповідній сфері (освіти, культури, охорони здоров'я тощо). Він являє собою гарантію високого рівня життя певної якості і засвідчує зобов'язання держави забезпечити надання громадянам за рахунок бюджетних ресурсів певного набору суспільних благ.

Однак, незважаючи на вимоги Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії», значний обсяг соціальних стандартів і нормативів залишається не розробленим. Зокрема, у сфері охорони здоров'я, житлово-комунального господарства затверджено 65–75% соціальних стандартів, а стосовно обслуговування закладами культури, транспорту і зв'язку відповідний показник складає близько 50%. Більшість нормативів бюджетної забезпеченості базуються або на фактичних даних попередніх періодів, або на інтуїтивній величині. Якщо в перші два роки після введення нормативу бюджетної забезпеченості його розміри дійсно визначалися на основі узагальненої потреби у витратах, то у подальшому проводилося їх коригування лише згідно динаміки заробітної плати. При цьому, практично не враховувалася зміна інших показників (інфляція, зміна мережі установ і персоналу тощо).

Крім того, в сучасних умовах фінансові нормативи бюджетної забезпеченості встановлюють не методом прямого розрахунку на основі врахування потреб у коштах бюджетних установ, а «зворотним» шляхом – через визначення загального прогнозного обсягу бюджетних видатків на певну мету в розрахунку на одного одержувача відповідної суспільної послуги. Внаслідок цього, фінансовий норматив бюджетної забезпеченості можна розглядати нині не як інструмент нормативного планування видатків місцевих бюджетів на основі науково обґрунтованого визначення потреби у бюджетних ресурсах, а лише як важіль для здійснення перерозподільчих процесів.

Поряд з недостатньою обґрунтованістю показників нормативів бюджетної забезпеченості, залишається не досконалою практика застосування коригуючих коефіцієнтів, які призначені врахувати існуючі відмінності у вартості надання суспільних послуг та інші особливості адміністративно-тери-

торіальної одиниці. З огляду на те, що частина з них визначається на підставі даних минулих років, а їх перелік має фрагментарний характер, такий підхід не завжди можна вважати об'єктивним.

Таким чином, по-перше, на прогнозні показники переносяться нерідко необґрунтовані та спонтанні дії уряду у відповідній сфері, а, по-друге - не враховуються усі фактори впливу на формування потреби у фінансових ресурсах конкретної території. Крім цього, окремі дані, які використовуються при визначенні коригуючих коефіцієнтів, характеризуються значною мінливістю, що вимагає їх постійних уточнень і повторних перерахунків, які не завжди проводяться. Нестабільність формульної методики визначення бюджетних видатків також обмежує можливості щодо проведення довготермінового бюджетного планування і розробки перспективних рішень стосовно використання коштів бюджетів на фінансування соціальних гарантій.

Планування бюджетних видатків на забезпечення соціальних гарантій на рівні конкретних бюджетних установ проводиться на основі відповідних індивідуальних норм видатків, негативними ознаками яких науковці визначають їх необ'єктивність, відсутність стимулів до ощадного використання бюджетних ресурсів, збереження жорсткої регламентації та зниження ефективності управління.

При цьому, одним із найбільш дієвих заходів щодо усунення вказаних недоліків в сучасній економічній літературі називають перехід до укрупнених норм видатків, а також відмову від фінансування на засадах «забезпечення функціонування» на користь принципу «ефективної діяльності». Перевагами такого підходу має стати розширення управлінської автономії бюджетних установ та стимулювання підвищення ефективності витрачання коштів.

Висновки. Дослідження проблеми фінансового забезпечення розвитку соціальної сфери в Україні вітчизняними науковцями дозволяє узагальнити основні недоліки у фінансуванні системи соціальних гарантій:

– надто широкий перелік соціальних зобов'язань держави, що супроводжується відсутністю реально гарантованого фінансо-

вого забезпечення, неврахуванням реальних макроекономічних передумов та перспектив надходжень до дохідних частин бюджетів при плануванні соціальних видатків майбутніх періодів;

– недосконалість системи адміністрування фінансових ресурсів, що спрямовуються на соціальні цілі;

– розпорошеність бюджетних ресурсів та дублювання управлінських функцій щодо розподілу соціальних видатків поміж різних гілок виконавчої влади (зокрема, відповідальність за формування державної політики у сфері соціального захисту, надання населенню допомог, пільг і житлових субсидій несе Міністерство соціальної політики України, в той час як відповідальність за обґрунтованість потреби в коштах відповідних субвенцій, їх своєчасне і повне надходження до місцевих бюджетів – Міністерство фінансів України);

– неможливість концентрації бюджетних коштів на пріоритетних напрямках соціального розвитку територіальних громад;

– надмірна централізація управління фінансовими потоками, що спрямовуються на соціальну підтримку населення, недосконалість законодавчого регулювання прав органів місцевого самоврядування щодо здійснення повноважень у сфері соціального забезпечення;

– непрозорість формування міжбюджетних відносин унаслідок відсутності нормативів фінансової забезпеченості щодо відповідних галузей або вартісних стандартів надання соціальних послуг;

– низька ефективність витрачання бюджетних коштів на соціальні цілі внаслідок повільного та непослідовного впровадження програмно-цільового методу у бюджетному процесі як на державному, так і на місцевому рівнях; фактична відсутність ефективного контролю, аудиту та системи оцінки діяльності установ соціальної сфери (із визначенням мети діяльності та критеріїв досягнення цієї мети) та ефективності відповідних видатків;

– відсутність прогнозу розвитку галузей соціальної сфери, які б передбачали послідовність реформ і розрахунок коштів на фінансування галузей, включаючи й фінансування самих реформ.

В цілому підтримуючи ідеї підвищення раціональності використання бюджетних ресурсів, вважаємо, що впровадження вищезазначених заходів може спричинити ряд негативних наслідків, як-то прискорене згорання мережі бюджетних установ соціальної сфери та відповідне позбавлення значного числа громадян доступу до ряду суспільних послуг, що на пряму суперечить принципам соціальної безпеки.

Література

1. Загальна декларація прав людини від 10 груд. 1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_015
2. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
3. Рівень бідності в Україні зріс вдвічі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://espresso.tv/news/2016/10/09/riven_bidnosti_v_ukraini_zris_vdvichi
4. Баранник Л. Б. Розвиток фінансової бази місцевих бюджетів як необхідна умова посилення соціальної захищеності населення регіону / Л. Б. Баранник, Т. М. Рудянова // Економічний вісник Нац. гірничого унів. – 2013. – № 1. – С. 92–104.
5. Баранник Л. Б. Фінансовий механізм системи соціального захисту населення України: проблеми становлення та перспективи розвитку : монографія / Л. Б. Баранник. – Дніпропетровськ : ДДФА. 2012. – 496 с.
6. Борецька Н. П. Соціальний захист населення на сучасному етапі : стан і проблеми : монографія / Н. П. Борецька – Донецьк : Янтра, 2001. – 352 с.
7. Величко, А. В. Бюджетный механизм инвестирования социальной инфраструктуры : [монография] 2-е изд. доп. / А. В. Величко. – Луганск : Изд-во «РЕМИР», 2010. – 416 с.
8. Галушка З. І. Соціалізація трансформаційної економіки: особливості, проблеми, пріоритети: монографія / З. І. Галушка. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. – 408 с.
9. Гнибіденко І. Ф. Управління соціальним захистом населення України / І. Ф. Гнибіденко, М. К. Орлатий, М. В. Кравченко, Н. А. Сич // Науковий вісник Академії муніципального управління. Сер.: Управління. – 2010. – Вип. 1. – С. 12–20.
10. Деєва, Н. М. Потенціал соціалізації й його регулювання в економіці: теорія, методологія, перспективи : Моногр. / Н. М. Деєва. – Дніпропетровськ : АРТ-Прес, 2006. – 444 с.
11. Лібанова, Е. М. Бюджетна політика у контексті стратегії соціально-економічного розвитку України: моногр.: У 6 т. Т. 2. Соціальна спрямованість бюджетної політики / М. Я. Азаров, Ф. О. Ярошенко, Е. М. Лібанова, В. Б. Альошин та ін.; Н.-д. фін. ін-т при М-ві фінансів України. – К., 2004. – 376 с.
12. Момотюк Л. Є. Державне фінансування

соціальних гарантій населення України : автореф. дис. ... к. е. н. – К. : НДФІ, 2005. – 20 с.

13. Новикова О. Ф. Социальные проблемы: оценка и пути решения. – Монография. Кн. 2. Социальная политика / О. Ф. Новикова, Ю. А. Буздуган, А. И. Амоша и др. – К. : Наукова думка, 1995. – 102 с.

14. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії: Закон України від 4 квітня 2000 р. № 2017–III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 48. – Ст. 409.

15. Молдован О. О. Стратегія реформування

системи державних фінансів України: завдання, пріоритет, механізми. Аналітична доповідь / О. О. Молдован. – К. : НІСД, 2014. – 48 с.

16. Баранник Л. Б. Прожитковий мінімум як основа фінансового планування в системі соціального захисту населення України / Л. Б. Баранник // Вісник Запорізь. нац. ун-ту. Сер.: Економічні науки. – 2012. – № 2 (14). – С. 171–179.

17. Європейська соціальна хартія (Переглянута) // Відомості Верховної Ради України (ВВР) – 2007. – N 51. (ETS N 163).

ОПТИМИЗАЦИЯ СИСТЕМЫ ФИНАНСОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ ГАРАНТИЙ ГРАЖДАН

О. В. Вознюк, аспирант, Университет таможенного дела и финансов

В статье рассматривается проблема совершенствования финансового обеспечения социальных гарантий государства. Основное внимание сосредоточено на направлениях достижения оптимального использования финансовых ресурсов, которые должны обеспечивать социальные гарантии населения. Автором предлагается активнее применять в практике планирования бюджетных расходов программно-целевой метод планирования, изменить методологию формирования потребительской корзины, усилить экономическую и научную обоснованность определения основных социальных стандартов, в частности минимальной заработной платы.

Ключевые слова: бюджет, местные бюджеты, социальная политика, социальные гарантии, расходы социальной направленности, модернизация, реформа, оптимизация.

OPTIMIZATION OF FINANCIAL MANAGEMENT OF SOCIAL SECURITY OF CITIZENS

O. V. Voznyuk, Post-graduate student, University of Customs and Finance

The article deals with the problem of improving the financial management of the state social security of citizens. The main attention is drawn to the direction of achieving the optimum usage of financial resources which should ensure social security of the population. The author proposes to actively apply the program-target method of planning in the practice of planning budget expenditures, change the methodology for the formation of the consumer basket, strengthen economic and scientific validity of the definition of basic social standards, in particular minimum wage.

Keywords: budget, local budgets, social policy, social security, social orientation of expenditures, modernization, reform, optimization

Рекомендовано до друку д. е. н., проф. Баранник Л. Б.

Надійшла до редакції 21.07.16 р.

ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ КОРПОРАТИВНОЇ БЕЗПЕКИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

О. В. Горняк, д. е. н., професор, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, gornyak.o@mail.ru;

О. О. Салюк-Кравченко, аспірант, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, bankir888@ukr.net

Статтю присвячено розвитку корпоративної безпеки підприємства. Розглянуто зв'язок між пріоритетами стратегічного розвитку та корпоративною безпекою. Узагальнено зміст загроз економічній та корпоративній безпеці. Визначено напрямки розвитку корпоративної безпеки відповідно до природи загроз. Розглянуто напрямки розвитку корпоративної безпеки підприємства з урахуванням поточного рівня його економічної безпеки.

Ключові слова: корпоративна безпека, підприємство, стратегічний розвиток, загрози безпеці, антикризове управління.

Постановка проблеми. Життєдіяльність сучасного бізнесу відбувається в умовах мінливості зовнішнього та внутрішнього середовища. Збереження конкурентних позицій, розширення виробництва та системний розвиток потребують врахування фактору невизначеності, адаптації до зміни умов функціонування, а також забезпечення захисту від широкого спектру різноманітних загроз. Тож проблематика корпоративної безпеки залишається пріоритетним напрямком діяльності менеджерів та власників підприємств.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці розвитку бізнесу присвячено праці таких науковців як Н. Афанасьєва [1], В. Василенко [2], В. Верба [3], С. Дунда [4], Л. Корнійчук [5] та ін.; тема корпоративної та економічної безпеки підприємства досліджувалась такими вченими як О. Бандурка [6], Я. Жаліло [7], В. Пономарьов [8], О. Рудковський [9], А. Соснін [10] та ін. Віддаючи належне їх внеску, відзначимо високий якісний рівень розвитку категоріально-понятійного апарату, а також методології управління безпекою підприємства. Але низка невіршених питань залишає актуальною проблематику розвитку корпоративної безпеки та, зокрема, управління цим процесом.

Формулювання мети статті. Мета статті полягає в дослідженні теоретичних підходів до визначення напрямків розвитку корпоративної безпеки підприємства.

Виклад основного матеріалу дослід-

ження. Корпоративна безпека підприємства є системою принципів і методів розробки і реалізації управлінських рішень, пов'язаних із забезпеченням захисту підприємства від реальних і потенційних, зовнішніх і внутрішніх загроз, які дозволяють йому стабільно розвиватися і досягати поставлених цілей у довгостроковому періоді. Управління корпоративною безпекою підприємства є складовою загальної системи управління як одна з її функціональних підсистем, котрі забезпечують втілення управлінських рішень у довгостроковій перспективі. Тому розвиток корпоративної безпеки відбувається відповідно до положень прийнятої власниками бізнесу стратегії розвитку.

В економічній літературі існують різні трактовки змісту стратегії розвитку підприємств. Їх аналіз дозволяє визначити основні сутнісні риси та побудувати класифікацію. Так, в залежності від рівня прийнятих стратегічних рішень виділяють: а) корпоративні стратегії, які стосуються загального напрямку розвитку підприємства або інтегрованої (корпоративної) економічної системи в цілому; б) конкурентні стратегії, мета яких полягає у забезпеченні ефективної реалізації бізнес-планів розвитку окремих процесів, напрямків, підрозділів на базі формування оптимального переліку дій; в) функціональні стратегії, які забезпечують досягнення конкурентних позицій в межах заданої функції [11, с. 446–447].

У залежності від стадії життєвого циклу виділяють: а) стратегію зростання, яка

виражає прагнення до зростання обсягів продукції, прибутку, капіталу; б) стратегію стабілізації, яка застосовується в умовах нестабільності обсягу продажів і доходів, чи настання інших несприятливих наслідків для підприємства через вплив екзогенних факторів; в) стратегію виживання, яка полягає в ситуативному реагуванні на прояви триваючої кризи в умовах близького банкрутства [0, с. 30–33].

Подібний підхід запропоновано у праці [03, с.187], де розглядаються лише стратегії розвитку та виживання, які приймаються на основі даних про рівень економічного потенціалу підприємства, стадію життєвого циклу, його ринкову позицію.

Відповідно до вищенаведеного розвитку корпоративної безпеки підприємства як процес можна розглядати як реакцію на: а) бажання власників забезпечити стабільний розвиток бізнесу у майбутньому; б) необхідність подолати загрози, які розвинулися внаслідок дії неконтрольованих факторів зовнішнього середовища; в) необхідність виправити помилки в системі корпоративної безпеки, які зумовили загострення кризових явищ.

На сьогодні у науковій літературі запропоновано багато визначень структури та змісту загроз економічній та корпоративній безпеці підприємства. Аналізуючи їх, відзначимо, що окремі елементи повторюються або доповнюють один одного, тож узагальнення дозволяє сформулювати такий перелік ознак загроз корпоративній безпеці [14–17]:

- за джерелом (внутрішні та зовнішні);
- за природою виникнення (зумовлені державною політикою або ініційовані іноземними державами; діяльністю приватних осіб резидентів або нерезидентів – конкурентів, контрагентів);
- за ймовірністю реалізації (реальні – можуть посилитися в будь-який момент часу, потенційні – можуть посилитися в разі настання певних умов);
- відносно людської діяльності (об’єктивні – формуються незалежно від цілеспрямованої діяльності, суб’єктивні – створюються свідомо, наприклад, внаслідок розвідувальної чи злочинної діяльності);
- за об’єктом посягання (інформація, фінанси, персонал, ділова репутація);

– за можливістю прогнозування (ті, що піддаються прогнозу на рівні суб’єкта господарювання, і ті, що не піддаються прогнозу);

- за наслідками (загальні та локальні);
- за величиною збитку (катастрофічні, відчутні, тощо) [10, с. 8–9].

Відповідно до природи загроз корпоративній безпеці можемо розглядати декілька напрямків її розвитку. Стратегічний, який полягає у забезпеченні майнових прав власників бізнесу, а також ділових інтересів суб’єкта господарювання. Цей напрямок стосується перспективних загроз ефективного функціонуванню, зокрема: проблеми залежності найважливіших аспектів діяльності від кон’юнктури зовнішнього чи внутрішнього ринку; втрати контролю над ресурсами; погіршення сировинної бази промисловості та енергетики; нерівномірного розвитку регіонів; низької стійкості та захищеності фінансової системи; збереження умов для корупції і криміналізації господарсько-фінансових відносин, та багатьох інших. Іншими словами, мова йде про всю сукупність можливих загроз, на протидію яким орієнтується проект змін системи корпоративної безпеки. Проте, як відомо загальна сума витрат на забезпечення безпеки не повинна перевищувати отриманий від відповідних заходів корисний ефект, тож перспективнішим напрямком є диференціація системи корпоративної системи (або окремих її елементів) в залежності від різних факторів.

Тактичний підхід, в першу чергу, спрямований на подолання кон’юнктурних загроз безпеці, які можуть актуалізуватися через недооцінку бізнес-конкурентів, настання непередбачуваних подій економічного чи політичного характеру тощо. Під впливом навколишнього середовища можуть виникнути чимало інших зовнішніх небезпек, зокрема: несприятливі зміни політичної ситуації; макроекономічні потрясіння; критичні зміни законодавства для організаційної структури, господарської спеціалізації, або технології виробництва; протиправні дії кримінальних структур; недобросовісну конкуренцію; промислово-економічне шпигунство; моральні та фізичні загрози працівникам та їх родинам; розкрадання матеріальних засобів; рейдерство, та

багато інших [0, с. 58–62].

Все це вимагає оперативності в реагуванні на виникаючі загрози, а також використання тактичної (мобілізаційної) моделі забезпечення економічної безпеки. Тактична реакція на виникаючі проблеми є досить ризикованою, оскільки її успішність значно залежить від ефективності роботи осіб та структур, які відповідальні за забезпечення корпоративної безпеки в такому «надзвичайному стані», проте часто саме в тактичному протиставленні вирішується питання про виживання компанії, або про її перемогу над конкурентами [0, с. 24–26].

Вищенаведені заходи попередження та мінімізації впливу «усіх можливих загроз», обмежуються їх функціональним, сутнісним змістом. Крім того, слід зважати на вплив зовнішнього середовища, на зміну ринкового чи правового становища підприємства. Тож поглиблення системи корпоративної безпеки передбачає необхідність впливу на суб'єктів зовнішнього середовища. У цьому напрямку передбачаються такі кроки: пошук шляхів для поліпшення взаємовідносин з органами державної влади та місцевого самоврядування, правоохоронними органами, впливовими інститутами громадянського суспільства; ведення інформаційної політики компанії через засоби масової інформації. Так, взаємовигідні відносини зі ЗМІ можуть принести неоціненну користь. Дружні видання і канали телебачення можуть запобігти потраплянню компрометуючої інформації в комунікативний простір або, як мінімум, попередити своїх «бізнес-союзників» про таку можливість. Також дружні ЗМІ можуть допомогти акцентувати увагу громадськості на вигідних компанії фактах, таким чином, допомагаючи популяризувати імідж та ідеї компанії у формуванні громадської думки.

Розвиток корпоративної безпеки залежить від здатності системи реагувати на виникнення загроз. У зв'язку з цим виділяють статичні та діяльнісні моделі. Статична модель передбачає «глуху оборону» як у режимі звичайної діяльності підприємства, так і в разі настання загрозливих подій. Цей підхід відображає сутність корпоративної безпеки як «системи захисту». Його недоліком є ігнорування динаміки економічної

кон'юнктури, виникнення нових загроз і викликів, сучасних вимог відкритості та транспарентності ведення бізнес-діяльності. Відповідно до положень діяльнісного підходу безпека є сукупністю умов існування господарюючого суб'єкта, за збереження (настання) яких забезпечується досягнення цілей його функціонування. Іншими словами, забезпечення безпеки суб'єкта – це створення певних умов, за яких реалізуються інтереси підприємства та досягаються поставлені його власниками та керівництвом цілі [21, с. 138–141].

На нашу думку, основною метою розвитку корпоративної безпеки підприємств в сучасних умовах є не досягнення вищого ступеня його стійкості, а забезпечення зростання і розвитку бізнесу. Цей розвиток має забезпечувати створення таких умов функціонування, які сприятимуть максимізації прибутку і в той же час забезпечать як його зростання, так і виплату дивідендів власникам.

Виходячи з цього вважаємо, що напрям розвитку корпоративної безпеки підприємства слід визначати з огляду на його поточний стан. Опираючись на цю оцінку слід шукати та встановлювати стратегічні перспективи для сталого розвитку бізнесу, можливості зберігати та підвищувати рівень безпеки за рахунок внутрішніх резервів, тобто забезпечувати перехід від нижчого рівня корпоративної безпеки до вищого.

На основі узагальнення праць [22, с. 53; 0, с. 279–280], розглядаємо такі напрямки розвитку корпоративної безпеки підприємства з урахуванням поточного рівня його економічної безпеки:

- для рівня критичної безпеки найкращою є стратегія «швидкого результату», котра полягає у вжитті швидких та найважливіших кроків для подолання кризи;

- стратегія внутрішнього розвитку є пріоритетною для низького рівня безпеки. Ця стратегія спрямована на досягнення безпеки підприємства за рахунок його внутрішніх резервів;

- для рівня нормальної безпеки доцільною є стратегія інвестиційного розвитку, яка включає залучення інвесторів та отримання більшого обсягу замовлень;

- високому рівню безпеки підприєм-

ства відповідає стратегія всебічного розвитку, за якою стратегічні можливості підприємства визначають подальший розвиток і досягнення високих результатів за рахунок залучення венчурного капіталу.

Висновки. Узагальнюючи, відзначимо, що розвиток корпоративної безпеки підприємства має відбуватися з огляду на поточний рівень економічної безпеки підприємства та стан його фінансово-господарської системи. Зростання рівня корпоративної безпеки має забезпечувати охоплення усіх необхідних заходів для попередження загроз економічного та політичного характеру, а також передбачати заходи впливу на зовнішнє середовище, зокрема, на формування громадської думки. У цьому контексті важливого значення набуває моніторинг процесу формування стратегії розвитку підприємства, який має забезпечувати систематичну оцінку, аналіз і контроль прийнятих рішень і змін, пов'язаних із розвитком корпоративної безпеки. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні залежності між пріоритетами корпоративної безпеки та етапами життєвого циклу підприємства.

Література

1. Афанасьев Н. В. Управление развитием предприятия: монография / Афанасьев Н. В., Рогожин В. Д., Рудыка В. И. – Х. : Издательский дом «ИНЖЭК», 2003. – 184 с.
2. Василенко В. А. Выбор типа модели управления устойчивым развитием организации / В. А. Василенко // Актуальні проблеми економіки. – 2005. – № 1. – С. 137–147.
3. Верба В. А. Консалтингова підтримка розвитку українських підприємств / В. А. Верба // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – 2009, №4 – Т. 2. – С. 55–59.
4. Дунда С. П. Теоретичні підходи до визначення поняття «розвиток підприємства» / С. П. Дунда. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/ppei/2011_32/Dunda.pdf.
5. Корнійчук Л. Теоретичні основи реалізації концепції сталого розвитку / Л. Корнійчук // Економіка України. – 2010. – № 2. – С. 72–83.
6. Основи економічної безпеки: Підручник / О. М. Бандурка, В. Є. Духов, К. Я. Петрова, І. М. Червяков. – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 236 с.
7. Жаліло Я. Економічна стратегія держави: теорія, методологія, практика: монографія / Я. Жаліло. – К. : НІСД, 2003. – 368 с.
8. Экономическая безопасность предприятия : сущность и механизмы обеспечения : моногр. / Г. В.

Козаченко, В. П. Пономарев, О. М. Ляшенко. – К. : Лыбра. – 2003. – 280 с.

9. Рудковський, О. В. Корпоративна культура – метод забезпечення економічної безпеки / О. В. Рудковський // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – 2015. – № 3, т. 3. – С. 233–239.
10. Соснин А. С. Менеджмент безопасности предпринимательства: учеб. пос.. / А. С. Соснин, П. Я. Прыгунов. – К. : Изд-во Европ. ун-та, 2002. – 357 с.
11. Степичева О. А. Формирование стратегии управления экономической безопасностью предприятия в контексте вступления России в ВТО / О. А. Степичева, В. Д. Мамонтов // Вестник Тамбовского университета. – 2011. – №12. – С. 445–449.
12. Фролова В. В. Систематизация подходов к классификации стратегий развития предприятия / В. В. Фролова // Вестник Волжского университета им. В. Н. Татищева. – 2009. – № 17. – С. 28–37.
13. Андреева А. А. Виды и элементы стратегии развития предприятия / А. А. Андреева // Вестник Волжского университета им. В. Н. Татищева. – 2010. – № 20. – С. 186–192.
14. Єрмошенко М. М. Фінансова складова економічної безпеки: держава і підприємство : монографія / М. М. Єрмошенко, К. С. Горячева. – К. : НАУ, 2010. – 232 с.
15. Мейта В. І. Аналіз підходів до визначення функціональних складових економічної безпеки промислових підприємств / В. І. Мейта // Вісник ЧДУ. – 2013. – №2. – С. 177–181.
16. Руда Т. В. Сутність та структуризація економічної безпеки / Т. В. Руда // Митна безпека. – 2012. – №1-2. – С. 30-38.
17. Рудковський О. В. Організація системи корпоративної безпеки підприємств / О. В. Рудковський // Економіка суб'єктів господарювання. – 2014. – №1. – С. 162–164
18. Сигова М. В. Консалтинговые услуги в механизме обеспечения экономической безопасности бизнеса : автореф. дис...канд. экон. наук : 08.00.05 / М. В. Сигова. – СПб., 2005. – 34 с.
19. Шлыков В. В. Экономическая безопасность предприятия (во что обходится хозяйствующим субъектам защита собственности и способы минимизации возможных потерь) / В. В. Шлыков // РИСК. – 1997. – № 6. – С. 55–70.
20. Шлыков В. В. Комплексное обеспечение экономической безопасности предприятия: монография / В. В. Шлыков. – СПб, 1999. – 138 с.
21. Пузииков Р. А. Эффективность моделей организации экономической безопасности: сравнительная характеристика / Р. А. Пузииков // Вестник финансового университета. – 2012. – №5. – С. 136-141.
22. Запорожцева Л. А. Стратегия устойчивого развития предприятия с учетом уровня экономической безопасности / Л. А. Запорожцева // Социально-экономические явления и процессы. – 2014. – №10. – С. 47–54
23. Шестерикова Н. В. Методика выбора и оценки стратегии устойчивого развития предприятия с учетом диапазона зон устойчивости / Н. В. Шестерикова.

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ КОРПОРАТИВНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ СУБЪЕКТОВ
ХОЗЯЙСТВОВАНИЯ

*О. В. Горняк, д. э. н., профессор, А. А. Салюк-Кравченко, аспирант,
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова*

Статья посвящена развитию корпоративной безопасности предприятия. Рассмотрена связь между приоритетами стратегического развития и корпоративной безопасностью. Обзор содержания угроз экономической и корпоративной безопасности. Определены направления развития корпоративной безопасности в соответствии с природой угроз. Рассмотрены направления развития корпоративной безопасности предприятия с учетом текущего уровня экономической безопасности.

Ключевые слова: корпоративная безопасность, предприятие, стратегическое развитие, угрозы безопасности, антикризисное управление.

WAYS OF IMPROVING CORPORATE SECURITY OF ENTITIES

*O. V. Gornyak, D.E., Prof., O. O. Saliuk-Kravchenko, Postgraduate Student,
Odessa I. I. Mechnikov National University*

This article is dedicated to the development of corporate security. The link between the priorities of strategic development and corporate security are considered. The content of threats to economic and corporate security is overviewed. Directions of development of corporate security according to the nature of its threats are identified. Directions of development of a company's corporate security with its current level of economic security taken into account are examined.

Keywords: corporate security, enterprise strategic development, security threats, crisis management.

Рекомендовано до друку д. е. н., проф. Задосю А. О.

Надійшла до редакції 2.09.16 р.

МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ДЕТЕРМІНАНТ ТА ОЦІНКИ РОЗМІРІВ ФІСКАЛЬНОГО ПРОСТОРУ РЕГІОНІВ

М. С. Хом'як, к. е. н., докторант, Університет державної фіскальної служби України, m.s.homster@gmail.com

У статті проаналізовані емпіричні підходи до оцінки розмірів фіскального простору регіонів. Ідентифіковано основні макроекономічні фактори формування регіонального фіскального простору. Обґрунтовано доцільність визначення фіскального простору регіонів на основі оцінки податкового потенціалу, структури видатків та граничних значень місцевого боргу.

Ключові слова: фіскальний простір, місцеві бюджети, податковий потенціал, структура видатків, місцевий борг.

Постановка проблеми. Важливим елементом політики децентралізації, яка є однією з першочергових реформ у рамках стратегії сталого розвитку «Україна–2020», виступає фіскальна децентралізація, що являє собою підвищення фінансової спроможності регіонів у поєднанні з розширенням видаткових повноважень органів місцевого самоврядування. Необхідність проведення раціональної фіскальної децентралізації актуалізує проблему оцінки реальних можливостей місцевих бюджетів щодо формування та використання фіскального простору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відповідно до фундаментального визначення П. Хеллера, «фіскальний простір є мірою доступності бюджетних дій, що дозволяють уряду знаходити ресурси для досягнення бажаних цілей без будь-якої шкоди стійкості урядової фінансової позиції» [1, с.4]. Стійкість фінансової позиції уряду визначається обсягом публічного боргу і, відповідно, ймовірністю дефолту.

Як зазначає Л. Аджієва, фіскальний простір виступає об'єктом бюджетно-податкової політики регіону та являє собою можливий обсяг фінансових ресурсів регіону, які визначаються, з одного боку, величиною бюджетно-податкового потенціалу, трансфертів та позик, а з іншого – раціоналізацією бюджетних витрат [2, с. 9–10].

Є. Волковський пропонує формалізувати територіальний фіскальний простір у вигляді такої системи формул:

$$\begin{cases} TФП = БПТ + ВК + ЧТ + ЧПК; \\ BC = const, \end{cases} \quad (1)$$

де: ТФП – територіальний фіскальний простір, ВК – вивільнені фінансові ресурси у результаті ефективного використання наявного бюджетного потенціалу території, ЧТ – чисті трансферти, ЧПК – чисті позикові кошти, BC – бюджетна стійкість [3, с.359].

Фіскальний простір на рівні бюджету формується за рахунок трьох основних складових публічних фінансів – дохідної частини, видатків і боргу. Підходи до його оцінки, що існують в академічній літературі, можна розділити на три основні частини. По-перше, це визначення податкового потенціалу – відхилення фактичних податкових надходжень від «оптимального» рівня, або певної міри «нормального» рівня податкових доходів. Великий розмір податкового потенціалу означає існування значного фіскального простору і люфту для дій місцевої влади.

По-друге, це визначення рівня боргу, при якому фіскальна політика перебуває в стійкому стані і ризику дефолту є мінімальними. Такий рівень публічного боргу передбачає здатність місцевого уряду обслуговувати його і контролювати зростання боргових зобов'язань. У разі порівняно низького рівня публічного боргу в органів місцевого самоврядування є можливість (простір) для нових запозичень і досягнення поставлених цілей без значних змін в оподаткуванні.

По-третє, фіскальний простір може

формувався за рахунок перерозподілу між різними статтями видатків бюджету. Іншими словами, якщо є потенціал скорочення певних видаткових статей без суттєвої шкоди суспільним інтересам разом із переорієнтацією даних коштів на суспільні цілі, що мають вищу корисність, можна говорити про існування фіскального простору.

Незважаючи на виключну важливість оцінювання регіонального фіскального простору у контексті підвищення ефективності фіскальної децентралізації, дане питання залишається недостатньо дослідженим у вітчизняній академічній літературі та не знаходить належного відображення на урядовому рівні.

Формулювання мети статті. Метою даної статті є визначення методичних підходів до оцінювання розміру регіонального фіскального простору, які можуть використовуватися для ефективного підвищення фіскальної автономії органів місцевого самоврядування в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Концепція фіскального простору на рівні центрального уряду та місцевих органів влади має ряд відмінностей, які визначаються передусім обмеженістю можливостей місцевої влади щодо впливу на формування дохідної частини бюджету та боргу. Фіскальний простір регіонів визначається поточним станом балансу місцевого бюджету, рівнем трансфертів, і можливостями формування нових боргів. Фіскальний простір також залежить від того, як ці змінні можуть еволюціонувати в майбутньому. Динаміка фіскального простору залежить від інституційної системи, яка визначає здатність місцевих органів влади до регулювання обсягів доходів та видатків, рівня фінансової кредитоспроможності регіональної влади, екзогенних факторів впливу, здатності фінансових ринків фінансувати бюджетні проекти.

Оцінка розмірів фіскального простору регіонів передбачає врахування всіх трьох складових формування бюджету, що були перелічені вище. Однак, досить часто такі оцінки є складним завданням, тому дослідники обмежуються індикативними показниками. В академічній літературі досить поширеним є підхід до оцінки фіскального

простору місцевих бюджетів на основі аналізу структури видатків. Наприклад, в роботі [4] у якості такого показника використовується «потенціал прямого фінансування» (*direct financing capacity, DFC*). Автори даного показника виходять з припущення, що місцеві органи влади можуть впливати на інституційну структуру для розширення фіскального простору, однак такі заходи потребують певного часу для матеріалізації. Тому, пропонується показник, який відображає обсяг фінансових ресурсів, що по факту є в наявності місцевого уряду для реалізації своїх цілей і не потребує інституційних реформ, нових запозичень або змін у фіскальній політиці.

Запропонований показник DFC відображає фінансові ресурси, що не обов'язково будуть витрачені на задекларовані цілі. Дані кошти можуть бути використані і на інші потреби місцевої громади або заощаджені, але цей показник вказує на обсяги наявних фондів, що потенційно можуть бути використані місцевим урядом додатково без змін у законодавстві або природі фіскальних взаємовідносин. DFC розраховується наступним чином: $DFC = (\text{власні надходження} + \text{поточні трансферти}) - (\text{витрати на оплату праці} + \text{соціальні виплати та інші трансферти} + \text{виплата відсотків по боргу} + \text{інші операційні видатки}) + \text{отримані капітальні трансферти}$. Даний показник є недосконалим індикатором фіскального простору так як не містить оцінки потенціалу запозичень, однак надає інформацію, щодо того, які обсяги фінансових ресурсів доступні на даний момент для здійснення публічних інвестицій або реалізації інших проектів.

Як стверджують автори статті [4] індикатор DFC позитивно корелює з інвестиційними видатками місцевих органів влади. Таким чином, видається правдоподібною версія, що фіскальний простір розглядається місцевою владою у якості ресурсу для здійснення інвестиційних видатків. Дане спостереження є досить цікавим з точки зору розвитку публічних фінансів, адже політика направлена на покращення фіскального простору має позитивний вплив на публічні інвестиції на місцевому рівні.

Індикатор DFC має свої недоліки при оцінці фіскального простору на регіональ-

ному рівні, який визначається рядом факторів, що не можуть бути узагальнені в одному показнику. Перш за все мова йде про рівень заборгованості місцевої влади і рівень її доступу до фінансових ринків. Більше того, даний показник є індикатором фіскального простору в поточному році. В той же час, основними детермінантами фіскального простору в середньостроковій перспективі є здатність місцевої влади коригувати власні надходження та видатки (податкова автономія, обов'язкові статті видатків) та збільшувати рівень заборгованості (доступ до кредитування та наявність фіскальних правил). На додачу, фіскальний простір перебуває під впливом екзогенних факторів на кшталт глобальних фінансових криз. Інші потенційні детермінанти такі як економічна та політична невизначеність, електоральні цикли, очікування агентів, природні катастрофи також впливають на фіскальний простір і потребують оцінки, але не можуть бути оцінені точно.

В умовах коливань бізнес-циклу досить поширеним є явище, коли під час економічного спаду фіскальний простір регіону знижуються за рахунок збільшення частки операційних (поточних) видатків. При цьому податкові надходження, капітальні трансферти залишаються на стабільному рівні, а можливості для запозичень є обмеженими. В таких умовах розширення фіскального простору можливе лише за рахунок реалізації податкового потенціалу на місцевому рівні або зміни структури міжбюджетних відносин, що також частково пов'язано з реалізацією податкового потенціалу.

Іншими словами, місцеві органи влади мають більш ретельно працювати з ефективністю адміністрування місцевих податків і зборів та змінювати основні елементи місцевих податків для розширення фіскального простору. Або ж на центральному рівні мають прийматись рішення про надання більших повноважень місцевим органам влади в питаннях оподаткування. Саме зважаючи на обмеженість місцевих органів влади в прийнятті рішень та в можливостях щодо формування місцевого боргу, а також великої частки захищених статей видатків, в рамках дослідження фіскального простору часто передусім передбачається проблема оцінки і

реалізації податкового потенціалу регіону.

В роботі [5] автори використовують два показники фіскального простору. Перший показник був сформований на основі опитувань місцевих чиновників в різних штатах Індії, що були відповідальними за фінансову політику на місцевому рівні. Даний показник є різницею між загальними надходженнями місцевого бюджету та видатками на утримання місцевої адміністрації, поліції, обслуговування боргу. До отриманого числа вони додавали граничний розмір дефіциту, який центральний уряд дозволяє формувати місцевим органам влади. Для визначення цієї величини використовувались обсяги позик, які центральний уряд надає місцевим органам влади.

Однак проблему даного показника автори вбачали в тому, що він не враховує вплив фіскальної політики регіонів на фіскальну стійкість системи публічних фінансів, яка є категорією більш довгострокового характеру. Таким чином, запропонований показник може трактуватись лише як короткостроковий індикатор фіскального простору. Якщо фіскальний простір розуміється як резерв у формуванні бюджету, що дозволяє уряду фінансувати поставлені цілі без підвищення ризиків для стійкості його фінансової позиції або макроекономічної стабільності у довгостроковій перспективі, тоді доступність фінансових ресурсів в бюджеті в один момент часу не обов'язково відповідає критеріям фіскальної стійкості. Виникнення боргу передбачає майбутню виплату відсотків, рефінансування, що несуть загрозу стійкості публічних фінансів та зменшують фіскальний простір в майбутньому.

Для пом'якшення цієї проблеми дослідники запропонували другий індикатор фіскального простору на регіональному рівні, який є обмеженою версією першого показника – різниця між загальними бюджетними надходженнями (які вказують на економічний стан регіону та здатність адміністрації мобілізувати податкові надходження) та «вимушеними» видатками, які включають в себе видатки на обслуговування боргу та на адміністративні послуги.

Дані показники зазвичай наводяться як відношення до загальних бюджетних надходжень. Таке співвідношення відображає різ-

ницю рівнів економічного розвитку регіонів; більш розвинені економічно регіони мають мобілізувати вищі податкові надходження у порівнянні з «вимушеними» видатками. Тому такий показник допомагає враховувати масштаб і успішність економіки кожного регіону. В більш формалізованому вигляді показники фіскального простору регіону виглядають наступним чином:

– фіскальний простір 1 = (Власні бюджетні надходження – (Видатки на обслуговування боргу + Видатки на надання адміністративних послуг) + Позики центрального уряду) / Власні бюджетні надходження;

– фіскальний простір 2 = (Власні бюджетні надходження – (Видатки на обслуговування боргу + Видатки на надання адміністративних послуг) / Власні бюджетні надходження.

Іншими показниками фіскального простору, які також досить часто використовуються в практиці, є відношення видатків на обслуговування боргу до власних бюджетних надходжень, а також обсяг капітальних видатків місцевого бюджету, зростання яких означає, що місцева влада має достатньо фіскального простору для фінансування довготривалих програм розвитку і може з легкістю забезпечити фінансування «вимушених» статей видатків.

Концептуально інший підхід до оцінки фіскального простору полягає в аналізі податкового потенціалу регіону. Наявність значного потенціалу означає широкий фіскальний простір. Проблема його визначення полягає в тому, що дана категорія може передбачати різне розуміння суті податкового потенціалу і, до того ж, залишається відкритим питання щодо можливостей місцевих органів влади впливати на оподаткування на місцевому рівні. Одним з підходів до розуміння та оцінки податкового потенціалу є ідентифікація рівня сплати податків, що відповідає наявним економічним та інституційним умовам. В спрощеному вигляді даний підхід полягає у тому, щоб визначити обсяг податкових надходжень, що сплачується в середньому по регіонах при певних значеннях обраних детермінант. Після цього відбувається порівняння обчислених значень із фактом і таким чином визначається податковий потенціал регіону.

В дослідженні [6] ступінь реалізації податкового потенціалу визначається як відношення фактичних податкових надходжень до податкового потенціалу. В загальному випадку податковий потенціал, як і податкове навантаження оцінюється відносно валового регіонального продукту, що обумовлено імпліцитним припущенням стосовно того, що валовий дохід регіону є показником потенційної бази оподаткування. Однак, дане припущення ігнорує ряд факторів впливу на податковий потенціал – чисельність населення, адміністративні важелі, наявність впливу на податки зі сторони місцевої адміністрації. Тому при оцінці податкового потенціалу на місцевому рівні важливо враховувати здатність місцевих органів влади впливати на систему оподаткування, а також фактори, що формують базу оподаткування і є значно ширшими ніж валовий регіональний дохід.

Методи оцінки ступеня реалізації податкового потенціалу умовно можна розділити на дві групи – регресійний аналіз та метод репрезентативної податкової системи. Регресійний підхід передбачає побудову економетричної моделі, що описує варіацію податкових надходжень серед певної вибірки об'єктів (регіонів). Наявність такої моделі дозволяє оцінити відхилення податкових надходжень кожного регіону від змодельованого значення і таким чином визначити рівень податкового потенціалу. Стандартний вигляд моделі для такого підходу:

$$T/Y = a + b(Y_A/Y) + c(Y_{C1}/Y) + d(Y_{C2}/Y) + e(Y/N) + u, \quad (2)$$

де: T/Y – відношення податкових надходжень до валового регіонального продукту (ВРП);

Y_A/Y – відношення ВРП від агросектору до загального ВРП;

Y_{C1}/Y – відношення ВРП від промислового виробництва до загального ВРП;

Y_{C2}/Y – відношення ВРП від готельного бізнесу та торгівлі до загального ВРП;

Y/N – ВРП на душу населення.

Підхід на основі репрезентативної податкової системи замість використання прилежних індикаторів потенційних податкових баз орієнтується на конкретні бази по окремим податкам. Для кожного податку

визначається відповідна база оподаткування і розраховуються ефективні ставки. Репрезентативна ставка податку є середнім значенням всіх ефективних ставок оподаткування по ряду податків. Ефективна ставка податку (ER) визначається як відношення фактичних податкових надходжень (RA) до потенційної бази оподаткування (PB):

$$ER = RA_{ij} / PB_{ij}, \quad (3)$$

де: $i = 1, \dots, m$ позначає номер регіону, $j=1, \dots, n$ позначає конкретний податок. Відповідно, RA_{ij} позначає фактичні надходження отримані i -тим регіоном від j -того податку. Середня ефективна ставка (AER) визначається наступним чином:

$$AER_j = \frac{1}{s(j)} \sum_{i=1}^{s(j)} ER_{ij}, \quad (4)$$

де: $s(j)$ – кількість регіонів, в яких функціонує j -тий податок. Середня ефективна ставка, отримана таким чином множиться на потенційну базу оподаткування по кожному податку і відповідно до цього обчислюється податковий потенціал. Відносний податковий потенціал (T_i) кожного регіону можна розрахувати через додавання податкових потенціалів по кожному податку:

$$T_i = \sum_j (AER)_j PB_{ij}. \quad (5)$$

Рівень реалізації податкового потенціалу (E_i) у такому випадку визначається наступним співвідношенням:

$$E_i = Ti / T_i, \quad (6)$$

де: Ti – фактичні податкові надходження. У разі якщо $E_i > 1$ – місцева влада реалізує податковий потенціал краще, ніж в середньому по країні, якщо $E_i < 1$ – податковий потенціал регіону реалізовано гірше, ніж в середньому по державі. Серед досліджень, що застосовували такий підхід для аналізу реалізації податкового потенціалу на рівні регіонів і, відповідно фіскального простору варто виділити [7,8].

В роботі [9] автори дають визначення поняттям «реалізація податкового потенціалу» (*tax effort*), «податковий простір», «податковий розрив» (*tax gap*). Під абсолютним рівнем реалізації податкового потенціалу автори розуміють відношення фактичних податкових надходжень до ВВП. В той же

час, сам податковий потенціал розуміється як величина, змодельована за допомогою регресії, що описує обсяг податкових надходжень за допомогою ряду макроекономічних змінних і враховує індивідуальні особливості кожного окремого регіону.

Базуючись на таких моделях, можна розраховувати відносну реалізацію податкового потенціалу, яка є співвідношенням фактичних податкових надходжень та розрахованого податкового потенціалу. Так як відносна реалізація податкового потенціалу – це співвідношення двох величин, дана величина може бути більше одиниці для країн з високим ступенем реалізації податкового потенціалу, дорівнювати одиниці, якщо країни в повній мірі реалізують свій податковий потенціал, менше одиниці для країн з низькою реалізацією податкового потенціалу. Відносна реалізація податкового потенціалу є показником, що вказує на силу експлуатації тієї чи іншої податкової бази регіоном.

Автори дослідження також розрізняють податковий потенціал, що формується завдяки економічним передумовам регіону (економічний податковий потенціал) та потенціал, що обумовлений законодавчими засадами щодо податків (законодавчий податковий потенціал). Виходячи з такого дуалізму в розумінні податкового потенціалу автори пропонують дві різні регресійні моделі для визначення відповідних величин з різним набором пояснюючих змінних.

Перша з регресій має ширший перелік змінних і включає як економічні, демографічні, соціо-політичні змінні, так і змінні, що характеризують законодавчі умови оподаткування (ставки, пільги тощо). Дана регресія використовується для визначення законодавчого податкового потенціалу регіону. Друга модель, призначена для оцінки економічного податкового потенціалу є обмеженою версією першої і не містить змінних, що описують юридичні моменти мобілізації податків до бюджету.

Різниця між оціненим податковим потенціалом та фактичними податковими надходженнями визначається як податковий розрив. Податковим простором вважається різниця між економічним податковим потенціалом та фактичними податковими надходженнями.

Для оцінки податкового потенціалу авторами пропонується використання панельних регресій з фіксованими ефектами з наступною базовою специфікацією:

$$y_{it} = \alpha_i + \beta X_{it} + \gamma Y_{it} + \delta Z_{it} + \varepsilon_{it}, \quad (7)$$

де: y_{it} – відношення загальних податкових надходжень до ВВП в країні i в рік t ;

α_i – фіксовані ефекти регіону;

X_{it} – набір структурних економічних змінних;

Y_{it} – набір інституційних змінних;

Z_{it} – набір змінних, що описують законодавчі умови оподаткування. У якості альтернативи розглядається аналогічна модель з випадковими ефектами.

У зазначених роботах податковий потенціал визначається у якості відхилення від середнього обсягу сплати податків, обумовленого рядом факторів. Тобто порівнюються фактичні податкові надходження кожного регіону та умовні середні значення податкових надходжень по регіонам загалом. Однак, можливе й інше розуміння поняття податкового потенціалу та фіскального простору. Інший підхід полягає у тому, щоб порівнювати фактичні податкові надходження не з умовним середнім, а із оптимальним значенням сплати податків (або податковим навантаженням). Дослідження по визначенню оптимальних значень податкового навантаження є досить поширеними для національного рівня, однак вони практично відсутні на рівні регіонів. Це пояснюється передусім тим, що регіональна влада не може формувати незалежну податкову політику і таким чином впливати на весь обсяг податкових надходжень.

Стандартним підходом для визначення точки Лаффера як податкового навантаження, при якому максимізується функція корисності, є оцінка параметрів нелінійної регресії певної форми і визначення відповідної точки оптимуму по деякій змінній. Окрім статистичних труднощів при оцінці параметрів таких моделей, важливою проблемою є вибір форми функції корисності, відносно якої оцінюється оптимум. Якщо функція корисності містить лише одну змінну, наприклад, темпи економічного зростання, то вирішення задачі є досить простим. Але в

реальному світі податки впливають на значну кількість аспектів розвитку суспільства і відповідно мають максимізувати функцію суспільної корисності, що містить їх максимальне число. Наприклад, поряд з темпами економічного росту податки впливають на ступінь екологічного забруднення, рівень соціального захисту громадян тощо. Врахувати всі ці аспекти в простих економетричних моделях досить складно.

Якщо говорити про подібні дослідження для випадку України, то варто відзначити дослідження А. Вдовиченка та Г. Орос [10], в якому дослідники констатують відсутність податкового потенціалу в Україні, оскільки відповідно до їх розрахунків податкове навантаження в Україні є дещо завищеним. Для оцінки фіскального навантаження, при якому темпи росту української економіки були максимальними автори застосували статистичний підхід, в основу якого покладено певну квадратичну залежність між темпами економічного зростання і податковим навантаженням, що дає можливість розрахувати точку локального екстремуму і визначити рівень навантаження, за якого темпи зростання економіки були б максимальними:

$$ld_{GDP} = \alpha_1 + \sum \alpha_i X_i + \beta T + \gamma T^2 + \varepsilon, \quad (8)$$

де: ld_{GDP} – темпи зростання реального ВВП, виражені через перші різниці логарифмів; X_i – контрольні змінні, які також мають вплив на темпи зростання економіки; T – рівень фіскального навантаження щодо ВВП; ε – випадкові залишки моделі. Після оцінки коефіцієнтів моделі рівень податкового навантаження, що максимізує темпи економічного зростання, визначався наступним чином:

$$\frac{\partial ld_{GDP}}{\partial T} = \beta + 2\gamma T, \quad (9)$$

звідси:

$$\frac{\partial ld_{GDP}}{\partial T} = 0, \text{ якщо } T = -\frac{\beta}{2\gamma}.$$

У якості фіскального навантаження авторами розглядається відношення суми податкових надходжень до зведеного бюджету України та власних надходжень ПФУ до ВВП. При запропонованому підході для отримання якісних результатів необхідними є незміщені оцінки коефіцієнтів, які можуть

бути здійснені за умови досить повної специфікації моделі, тобто включення змінних, що добре описують темпи зростання ВВП, і застосування коректних методів розрахунку коефіцієнтів. Оскільки економіка України є невеликою, відкритою та енергозалежною, автори включили міжнародні індекси цін на енергетичні товари (нафту, газ, вугілля) та товари харчової та металургійної промисловості. Для врахування впливу міжнародного балансу цін та внутрішньої монетарної політики як пояснювальну змінну було використано реальний ефективний обмінний курс [10].

Застосування даного підходу до квартальних і річних даних дало приблизно однаковий результат у 30–31% ВВП з допущенням лагу впливу фіскального навантаження на темпи економічного росту до одного року. За твердженням авторів, такий результат не має сприйматись як оптимальна ставка фіскального навантаження, адже застосування даного підходу дає відповідь на запитання, за якого рівня фіскального навантаження темпи економічного зростання історично були максимальними. Але це не дає відповіді на запитання, яким мав би бути рівень фіскального навантаження для максимізації функції суспільної корисності, що, крім темпів економічного зростання, може охоплювати ще ряд параметрів (нерівність розподілу багатства, ступінь екологічного забруднення тощо). Також поза увагою залишається питання структури податкової системи. Оптимальність функціонування податків визначається не тільки їх величиною, але й вектором та механізмом дії. Тому тут залишається величезний простір для подальших досліджень, а отримані результати повинні трактуватись з урахуванням того, що специфіка структури податкової системи України та зміни в ній під час розрахунків не бралися до уваги [10].

Необхідно зазначити, що дане дослідження в імпліцитній формі припускає відсутність, або дуже низький відсоток тіньової економіки. Врахування фактору тіньової економіки могло б значно змінити результати оцінок, оскільки в такому разі значно змінюється чисельник співвідношення, що визначає рівень податкового навантаження (ВВП). Іншими словами, врахування тіньо-

вого ВВП значно знижує реальне податкове навантаження і, відповідно, підвищує значення податкового потенціалу економіки. Можна сказати, що висновки статті [10] зроблено для умов, коли держава не може впливати на рівень детінізації економіки.

В іншій роботі для випадку України за авторством Т. Г. Затонацької та А. В. Ставицького [11], показано, що оптимальне значення для розвитку економіки має бути близьким до 16,7–17% ВВП.

В роботі Дж. Скаллі [12] залежність темпів економічного зростання від податкового навантаження подано як увігнуту вгору функцію. Високе податкове навантаження знижує темпи економічного зростання через брак фінансових ресурсів і стимулів до нарощування доходів. Низьке податкове навантаження призводить до зростання фінансової нерівності в суспільстві, зменшення обсягу та погіршення якості публічних послуг, що також спричиняє дестимуляцію економіки.

Таким чином, має існувати певний середній рівень податкового навантаження, який сприятиме тому, що зазначені фактори економічного зростання набудуть оптимального значення. Ураховуючи наведену функціональну залежність, Дж. Скаллі наочно оцінює квадратичну регресію з відповідними змінними і доходить висновку, що в середньому країни досягають максимально можливого економічного зростання, коли рівень податкового навантаження становить не більш як 19,3% ВВП. Темпи економічного зростання прямують до нуля або є від'ємними, якщо податкове навантаження перебуває на рівні 45% ВВП.

Подібні підходи також можуть застосовуватись і до питання визначення оптимального рівня бюджетних видатків. Застосування описаної вище методики дозволило спеціалістам Центру Економічної Стратегії [13] продемонструвати, що максимізація економічного росту в Україні відбувається при співвідношенні бюджетних видатків до ВВП на рівні 37%. Якщо врахувати неподаткові бюджетні надходження, доходи від операцій з капіталом та ряд інших неподаткових статей доходів, що склали в 2014 році 5,6% ВВП і винести за дужки з отриманих в дослідженні [10] 30% ВВП власні надход-

ження ПФУ (приблизно 8% ВВП), то ми отримаємо сукупні надходження на рівні $22\% + 5,6\% \approx 28\%$. Тобто, визначення параметрів зведеного бюджету, що максимізують темпи економічного росту, веде до висновку про неприпустимий дефіцит у 9–10% ВВП.

Іншими словами, якщо спиратись на отримані результати, то максимізація темпів економічного зростання може бути досягнутою через корекцію лише однієї із сторін бюджету. На основі наведених результатів можна говорити про загальний напрям проведення фіскальних реформ в Україні для наближення бюджетних параметрів до оцінених оптимальних показників. Оцінок фіскальних наслідків двох найбільш популярних варіантів реформ, що були презентовані в 2015-му році, існує багато і обговорення їх обґрунтованості – це окрема велика тема. Якщо довіряти оцінкам МВФ, то проект реформи Мінфіну мав призвести до скорочення доходів на 53 млрд. грн. (2,3% від прогнозу МВФ відносно ВВП України на 2016 рік), Комітету з податкової і митної політики ВР – на 232 млрд. грн. (10,2%) [14].

Враховуючи, що у 2014 році фіскальне навантаження на економіку складало 34,1% (загальні податкові надходження плюс власні надходження ПФУ), очевидно, що реформа Мінфіну наближає нас до цифри в 30% ВВП, а проект комітету ВР навіть перевершує цю цифру. В свою чергу, порівняння цільового показника по видаткам (37% ВВП) і фактичних даних за 2014 рік (45,4% ВВП) свідчить про порівняно більші проблеми у цій частині бюджету. Розрив між оціночним показником і фактом для фіскального навантаження в рази менший, ніж для рівня перерозподілу через бюджет.

Якщо говорити про застосування такого підходу на рівні регіонів, то воно є досить ускладненим через обмеженість статистичних часових рядів даних і відсутність повної дискреції при прийнятті рішень щодо податків місцевими адміністраціями.

Третьою складовою оцінки фіскального простору регіону є обсяги боргу, які може собі дозволити регіональна влада. За низького початкового рівня боргу фіскальний простір може бути широким і при умові високого податкового навантаження та не-

можливості реструктуризації видатків. В академічній літературі існують численні дослідження з оцінки параметрів фіскальної стійкості – таких параметрів бюджету, що не допускають експоненційного росту публічного боргу і, відповідно, ймовірності дефолту. Подібні оцінки для України є актуальними у випадку аналізу для національного рівня. Однак, коли мова йде про регіональний рівень необхідно враховувати, що Бюджетним кодексом України досить чітко регламентовано порядок формування і граничні обсяги місцевого публічного боргу. В ході значної бюджетної лібералізації, що відбувається в Україні останніми роками, місцеві бюджети значно розширили свою дохідну базу, однак спектр дій щодо формування боргів місцевих бюджетів залишається досить обмеженим.

Згідно з Бюджетним кодексом України [15], борги місцевих адміністрацій можуть створюватись виключно для фінансування «продуктивних» витрат. Так, згідно статті 74 місцеві запозичення здійснюються з метою фінансування бюджету розвитку Автономної Республіки Крим, міських бюджетів та використовуються для створення, приросту чи оновлення стратегічних об'єктів довготривалого користування або об'єктів, які забезпечують виконання завдань Верховної Ради Автономної Республіки Крим та міських рад, спрямованих на задоволення інтересів населення Автономної Республіки Крим і територіальних громад міст. За видами запозичень місцевих органів влади також існують значні обмеження, Верховна Рада Автономної Республіки Крим та міські ради мають право здійснювати місцеві внутрішні запозичення. Місцеві зовнішні запозичення можуть здійснювати лише Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Київська, Севастопольська міські ради, міські ради міст обласного значення. При цьому місцеві зовнішні запозичення шляхом отримання кредитів (позик) від міжнародних фінансових організацій можуть здійснювати всі міські ради. В Україні також існує інструмент покриття касових розривів бюджету розвитку, що можна віднести до короткострокового боргу для вирішення оперативних завдань. Відповідно до норм Бюджетного кодексу місцеві адміністрації

можуть отримувати позики на покриття тимчасових касових розривів, що виникають за загальним фондом та бюджетом розвитку місцевих бюджетів, у фінансових установах на строк до трьох місяців у межах поточного бюджетного періоду, у виняткових випадках за рішенням Кабінету Міністрів України стосовно бюджету Автономної Республіки Крим і міських бюджетів – у межах поточного бюджетного періоду. Порядок отримання та погашення таких позик визначається Міністерством фінансів України.

Окрім досить жорсткого цільового обмеження формування боргів регіональних бюджетів, в українському законодавстві чітко обмежені суми таких боргів, що не дає можливості місцевій владі повної свободи дій в питаннях управління боргом. Загальний обсяг місцевого боргу та гарантованого Автономною Республікою Крим чи територіальною громадою міста боргу (без урахування гарантійних зобов'язань, що виникають за кредитами (позиками) від міжнародних фінансових організацій) станом на кінець бюджетного періоду не може перевищувати 200 відсотків (для міста Києва – 400 відсотків) середньорічного індикативного прогнозного обсягу надходжень бюджету розвитку (без урахування обсягу місцевих запозичень та капітальних трансфертів (субвенцій) з інших бюджетів), визначеного прогнозом відповідного місцевого бюджету на наступні за плановим два бюджетні періоди. Держава не несе відповідальності за борговими зобов'язаннями Автономної Республіки Крим і територіальних громад. Видатки на обслуговування місцевого боргу здійснюються за рахунок коштів загального фонду місцевого бюджету. Видатки місцевого бюджету на обслуговування місцевого боргу не можуть перевищувати 10 відсотків видатків загального фонду місцевого бюджету протягом будь-якого бюджетного періоду, коли планується обслуговування місцевого боргу. Якщо у процесі погашення місцевого боргу та платежів з його обслуговування, обумовлених договором між кредитором та позичальником, порушується графік погашення з вини позичальника, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, відповідна міська рада не мають права здійснювати нові місцеві запозичення протягом

п'яти наступних років [15].

Досить жорсткі фіскальні правила в частині формування публічного боргу для регіональної влади є частково виправданими, враховуючи тенденції стрімкого нарощення боргу центрального уряду і недовершеність реформ щодо посилення фіскальної відповідальності влади на місцях. Однак, з іншої сторони, такий стан речей звужує можливості для формування фіскального простору, оскільки в розпорядженні місцевої влади залишаються інструменти вдосконалення адміністрування податків і зборів. Перерозподіл коштів між статтями видатків місцевих бюджетів перебуває під значним впливом міжбюджетних трансфертів, тому складно стверджувати, що це є повноцінним елементом формування фіскального простору регіонів.

Висновки. Аналіз методичних підходів до визначення детермінант та оцінки розмірів фіскального простору регіонів дозволив нам виділити три основні напрями здійснення оцінок. До даних напрямів відносяться: оцінка податкового потенціалу регіонів; оцінка власних коштів регіонів на основі структури видатків, що можуть бути вільно використані на конкретні цілі та оцінка граничних значень боргу місцевих бюджетів, який може бути сформований без значних загроз фіскальній стійкості.

Визначення податкового потенціалу регіону передбачає застосування економетричного підходу і ставить за мету оцінку відхилення фактичних податкових надходжень від сум податків, що обумовлені рядом факторів моделі. Підходи до оцінки фіскального простору на снові аналізу структури видатків ставлять за ціль визначити, поперше, обсяги власних фінансових ресурсів місцевої адміністрації, по-друге, обсяг коштів, що можуть бути швидко і без критичних наслідків для виконання першочергових завдань місцевих органів влади перенаправлені на поставлені цілі.

Передусім такими коштами вважаються видатки інвестиційного характеру оскільки саме вони скорочуються найбільше під час економічного спаду, збільшення їх частки є ознакою розширення фіскального простору. Надмірне боргове навантаження навпаки, скорочує фіскальний простір, ос-

кільки видатки на погашення і обслуговування боргу стають пріоритетними і зв'язують руки місцевій владі у прийнятті фіскальних рішень. В Україні формування боргових зобов'язань місцевими органами влади є досить чітко регламентованим і обмеженим, однак, це не знімає важливості даного аспекту фіскального простору. Навіть при таких інституційних обмеженнях в Україні є ряд регіонів, що накопичили значні обсяги боргів, які звужують їх фіскальний простір.

Література

- Heller P. Understanding Fiscal Space / P. Heller // IMF – Policy Discussion Paper. – 2005. – PDP/05/4. – 19 p.
- Аджиева Л. А. Формирование эффективной бюджетно-налоговой политики региона в условиях развития федерализма в России : автореф. дис. ... канд. экон. наук : 08.00.10 / Л. А. Аджиева; ФГБОУ ВПО «Дагестанский государственный университет». – М., 2013. – 24 с.
- Волковський Є. І. Бюджетний потенціал та потенціал бюджету території: методичні аспекти / Є. І. Волковський, Г. М. Котіна, М. М. Степура // Проблеми економіки. – 2014. – №4. – С. 357–362.
- Hulbert C. A. Sub-national Perspective on Financing Investment for Growth I – Measuring Fiscal Space for Public Investment: Influences, Evolution and Perspectives [Electronic resource] / C. Hulbert, C. Vammalle // OECD Regional Development Working Papers. – 2014. – 2014/02. – Mode of access: <http://dx.doi.org/10.1787/5jz5j1qk8fhg-en>
- Robin K. Do Indian States have the Power to Devise their Own Policies? A Study on Fiscal Space / K. Robin // CSH Working Paper. – 2013. – No.5686. – 62 p.
- Purohit M. C. Tax Efforts and Taxable Capacity of Central and State Governments / M. C. Purohit // Economic and Political Weekly. – 2006. – Vol. 41. – No. 8. – P. 747–755.
- Roy W. Representative Tax System Approach to Measuring Tax Effort in Developing Countries / W. Roy, A. Bahl // Staff Papers (International Monetary Fund). – 1972. – Vol. 19. – No. 1. – P. 87–124.
- Chelliah R. J. Trends in Taxation in Developing Countries / R. J. Chelliah // Staff Papers (International Monetary Fund). – 1971. – Vol. 18. – No. 2. – P. 254–331.
- Sultan K. M. Revenue potential, tax space, and tax gap: a comparative analysis [Electronic resource] / K. M. Sultan, I. Indira // Policy Research working paper. – 2014. – No. WPS 6868. – Mode of access: <http://documents.worldbank.org/curated/en/733431468038088702/Revenue-potential-tax-space-and-tax-gap-a-comparative-analysis2014>
- Вдовиченко А. М. Податкове навантаження і темпи економічного зростання в Україні: у пошуках раціонального співвідношення / А. М. Вдовиченко, Г. В. Орос // Економіка України. – 2014. – № 8 – С. 61–78.
- Затонацька Т. Г. Визначення оптимальних ставок оподаткування в Україні на основі виробничо-інституціональних функцій / Т. Г. Затонацька, А. В. Ставицький // Вісник Львівської державної фінансової академії. – 2006. – № 11. – С. 302–315.
- Scully G. Tax Rates, Tax Revenue and Economic Growth / G. Scully // CPA Policy Report. – 1991. – No. 159. – P. 1–19.
- Кухта П. Яким є оптимальний масштаб державних видатків в Україні [Електронний ресурс]. / П. Кухта, П. Ірина – Режим доступу: http://ces.org.ua/wp-content/uploads/2015/11/20151102_fiscal_spending_report.pdf
- Непряхіна Н. Податкова реформа: останні розрахунки МВФ і думки авторів альтернативних концепцій [Електронний ресурс] / Н. Непряхіна. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/ukr/analytics/nalogovaya-reforma-poslednie-raschety-mvf-1446840894.html>
- Про Бюджетний Кодекс України: Закон України : від 08.07.2010 № 2456-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2456-17/page10?text=%EC%B3%F1%F6>.

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ДЕТЕРМИНАНТ И ОЦЕНКИ РАЗМЕРОВ ФИСКАЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА РЕГИОНОВ

М. С. Хомяк, к. э. н., докторант, Университет государственной фискальной службы Украины

В статье проанализированы эмпирические подходы к оценке размеров фискального пространства регионов. Идентифицированы основные макроэкономические факторы формирования регионального фискального пространства. Обоснована целесообразность определения фискального пространства регионов на основе оценки налогового потенциала, структуры расходов и предельных значений местного долга.

Ключевые слова: фискальное пространство, местные бюджеты, налоговый потенциал, структура расходов, местный долг.

METHODICAL APPROACHES TO DEFINITION OF DETERMINANTS AND ESTIMATION
THE SIZE OF REGIONAL FISCAL SPACE

M. S. Khomyak, Ph. D (Eco), Doctoral Student, University of State Fiscal Service of Ukraine

The empirical approaches to the size of fiscal space of regions' estimation are analyzed. The basic macroeconomic factors of regional fiscal space formation are identified. The expediency of determining the fiscal space of regions on the basis of the estimation of tax potential, structure of expenses and limits of local debt are substantiated.

Keywords: fiscal space, local budgets, tax potential, structure of spending, local debt.

Рекомендовано до друку д. е. н., проф. Тарангулом Л. Л. Надійшла до редакції 3.09.16 р.

УДК 330.8 : 332.122

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ ЩОДО ТРАКТУВАННЯ ПОНЯТТЯ «МІСТО»

*В. В. Буряк, аспірант, ДВНЗ «Запорізький національний технічний університет»,
v_v2016@ukr.net*

У статті досліджується еволюція поглядів щодо поняття «місто». Охарактеризовано підходи до визначення сутності поняття «місто», а саме: соціальний, філософський, системний, з позиції державного управління, правовий, історичний, управлінський, функціональний, економічний, географічний, економіко-географічний, комбінований. Доведено необхідність розгляду поняття «місто» з точки зору теорії систем. На основі використання підходу до конструювання категорій подано визначення поняття «місто». Визначено критерії до класифікації міст. Виокремлено та проаналізовано поняття «промислове місто» та визначено його критеріальні ознаки.

Ключові слова: адміністративно-територіальна одиниця, місто, модель міста, розвиток, полюс зростання, промислове місто, система, соціальна система.

Постановка проблеми. В системі адміністративно-територіального поділу як на національному, так і на світовому рівнях місто є основним структуроформуючим елементом. У місті концентруються економічні, соціальні, політичні, екологічні та господарські процеси, які відображають життєдіяльність людини.

Місто є локомотивом економічного зростання регіонів зокрема та країни в цілому. Відсутність належної уваги до потреб міста та його розвитку призводить до уповільнення регіонального та національного розвитку. На думку Дж. Джекобса, саме місто, а не держава є фундаментальною одиницею економічного життя, яке є активним і динамічним завдяки економічній взаємодії між внутрішніми ланками та зовнішнім середовищем [1]. Економічне зростання визначається динамічним ланцюгом «місто→регіон→держава».

Вищезазначене свідчить про важливість міста для економічного, соціального, культурного розвитку регіону та країни в цілому. В сучасних динамічних та суперечливих умовах розвитку виникає необхідність з'ясування сутності поняття «місто» та виокремлення його ролі в соціально-економічному просторі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Безперечним доказом актуальності даної проблеми є значна кількість наукових праць українських та зарубіжних вчених різних наукових сфер: містобудування, соціально-політичних та економічних наук. Серед зарубіжних вчених вагомий внесок у дослідження цієї проблематики зробили Же.-Р. Будвіль, М. Вебер, А. Леш, О. Крісталлер, Ф. Перру, І. Тюнен, Дж. Фрідман [2–5] та інші.

У розробках українських науковців цим питання значну увагу приділено такими

вченими: В. Бабаєв, Т. Балик, О. Бойко-Бойчук, В. Вакуленко, Н. Гринчук, Ю. Дехтяренко, О. Дмитрук, О. Карлова, Н. Лисяк [6–11 та інші].

Грунтовні дослідження в площині «місто як система організації влади» здійснюють вчені: В. Авер'янова, В. Бакуменко, В. Мамонова, С. Саханенко, В. Тертичка, Ю. Шаров [12–14] та інші.

Слід зауважити, що у працях більшості вищенаведених авторів основна увага зосереджується на дослідженні досить широкого кола загальних проблем, пов'язаних із вивченням міста з точки зору різних наукових сфер. Теоретичне ж визначення поняття «місто» на основі комбінованого підходу не набуло достатнього ступеня наукового осмислення в українській економічній науці.

Формулювання мети статті. Метою даної статті є дослідження еволюції та систематизація поглядів щодо трактування поняття «місто».

Виклад основного матеріалу дослідження. Незважаючи на важливість міст для економічного, соціального, культурного розвитку регіону та країни в цілому, в науковій літературі відсутній єдиний підхід до визначення поняття «місто».

Для більш повного розкриття ролі міста у сучасному світі та розуміння його сутності, на нашу думку, доцільно дослідити еволюцію поглядів і сформулювати визначення цього поняття як об'єкту дослідження.

Пірнаючи в глибини історії економічної думки, зазначимо, що дослідження «міста» як організації розміщення підприємств міститься в працях німецьких учених-регіоналістів кінця ХІХ ст: І. Тюнена, А. Вебера, О. Крісталлера. Вчені обґрунтували теорію регіонального штандорта, яка передбачає можливість отримання економічних переваг лише за умови врахування просторового чинника розміщення факторів виробництва. Певна територія є конкурентноздатною за рахунок близькості розміщення джерел сировини, ринків збуту і виробництва, а також якості робочої сили, інституційного середовища, інноваційного розвитку, ефективної системи управління.

Відомий американський планувальник та теоретик урбаністики ХХ ст. К. Линч

[15], розробив три базові теоретико-практичні моделі міста, які відповідають головним етапам цивілізаційного розвитку: доіндустріальному, індустріальному та постіндустріальному. Його міста були названі відповідно: аграрне, індустріальне та екологічне.

Урбаніст С. Прайс [16] у своєму дослідженні для наочного уявлення запропонував цим моделям присвоїти образи різних страв з яйця. Зокрема, «Arche-Citta», архаїчне місто – яйце, зварене на твердо, де: жовток – центр, білок – міська периферія, шкарлупа – міські мури; «Cine-Citta», місто кінематично представлене яєчною, де жовток далі є центром, а білок міською агломерацією, але міські мури – шкарлупа, зникла. Насамкінець, «Tele-Citta», місто телекомунікацій – омлет, у якому вкраплення жовтка є підцентрами поліцентричної системи міста-регіону.

Ці теоретичні розробки були офіційно введені до містобудівної термінології Міжнародним конгресом з планування міст та регіонів (ISoCaRP) у 2001 р. [17].

Економічна теорія розглядає місто як систему, центр економічної активності, який концентрує функції виробництва товарів і послуг, їх споживання, обмін і розподіл, а отримання доходів забезпечується за рахунок експорту. Цей підхід базується на концепціях «полюсів зростання» і «центрів зростання» (Ф. Перру, Дж. Фрідман, Же.-Р. Будвіль).

З етимологічної точки зору термін «місто» у своєму значенні походить від латинського «civitas» і означає місто-державу, яке розглядається з точки зору двох основних концепцій – матеріальне, археологічне, топографічне та містобудівне поняття» [18, с.30].

Слід зауважити, що у різні історичні часи «містами» називали явища з неоднаковими ознаками та різні за змістом. М. Вебер у своїх дослідженнях систематизував наукові погляди щодо розуміння поняття «місто» і виокремив економічний і соціологічний підхід [2, с. 335–336]. З економічної точки зору визначив, що містом є поселення, в якому діє ринок, де «ринок» означає наявність регулярного товарообміну усередині поселення в якості істотної скла-

дової частини доходу та задоволення потреб населення. Із соціологічної точки зору місто являє собою поселення, тобто проживання у близьких за відстанню один до одного будинках, які складають настільки широке населене місце, що взаємне особисте знайомство мешканців один з одним, яке відрізняє сусідський зв'язок, у ньому відсутній.

Англійський географ Л. Д. Стамп визначав «місто», як сукупність жителів, інкорпорованих (тобто зареєстрованих в якості облікової одиниці) та керованих мером [19]. Соціолог Е. Берджес пропонував таке визначення: «...місто – це система концентричних зон, розташованих одна всередині іншої, із загальним і найбільш важливим у місті районом бізнесу» [20, с. 19–20]. Ці визначення на нашу думку, не є універсальними, оскільки характеризують розташу-

вання та розуміння міста переважно у розвинутих країнах.

Для встановлення сутності поняття «місто» на наш погляд, доцільно використати методологічні засади конструювання економічних понять і категорій А. Старостіної, за яких виокремлюються суть, зміст і результат явища [21].

В науковій літературі міститься значна кількість підходів і визначень поняття «місто». Їх розгляд під кутом визначення сутнісних ознак міста дозволяє зробити висновок, що автори розкривають «суть» та «зміст» цього явища, але практично у всіх науковців відсутній «результат», який є невід'ємною складовою частиною методичного підходу конструювання економічних категорій.

Систематизацію поглядів учених щодо поняття «місто» можна представити схематично (рис. 1).

ПІДХОДИ	АВТОРИ
Соціальний	Л. Бакалова; Я. Зюльківський; М. Анциферов; Я. Верменич Н. Гринчук, В. Ярошук
Філософський	Ж. Боже-Гарньє; Е. Гоуард; Т. Меліхова
Системний	С. Богачов; А. Осітнянко; Т. Балик; О. Карлова; С. Саханенко З. Сіройч
З позиції державного управління	О. Бойко-Бойчук; В. Шкабаро З. Сіройч; В. Бабаєв; О. Дмитрук
Правовий	Л. Велихов; Л. Зеленов; М. Шаповал
Історичний	К. Дзевонський
Управлінський	Б. Жаловескі; Н. Фролова
Функціональний	Г. Лаппо
Економічний	Є. Регульський; М. Вебер; Б. Хорєв; Н. Лисяк
Географічний	Я. Туровський
Економіко-географічний	М. Маліковський; О. Топчієв
Комбінований	Р. Гуляк

Рис. 1. Підходи вчених щодо визначення сутності поняття «місто»

Джерело: узагальнено автором

Найбільш розповсюдженими є системний, соціальний, економічний та правовий підходи. До системного підходу трактування поняття «місто» належать визначення таких учених, як: С. Богачов, А. Осітнянко, Т. Балик, О. Карлова, С. Саханенко, З. Сіройч, В. Бабаєв, О. Дмитрук, до соціального: Л. Бакалова, Я. Зюльківський, М. Анциферов, Я. Верменич, Н. Гринчук, В. Ярошук, Т. Меліхова. Економічний підхід представлений такими вченими: Є. Регульський, М. Вебер, Б. Хорєв, Н. Лисяк, а правовий – Л. Велихов, Л. Зеленов, М. Шаповал.

Прихильник системного підходу С. Богачов пропонує розглядати місто як складну економічну систему, що розвивається з урахуванням закономірностей ефективного розміщення виробництва, ринкової спеціалізації та комплексного розвитку, а також раціонального розподілу праці [22, с.309].

А. П. Осітнянко зазначає, що основними системоформуючими факторами міста є: населення, природне та екологічне середовище, простір і економіка. Аналіз структурних зв'язків факторів, що забезпечують функціонування соціально-природної системи міста, дозволяє виділити ті, які управляють розвитком цієї системи, і ті, що залежать від них. При цьому, якщо економічні і просторові фактори повністю керовані з боку суб'єкта управління, то природно-екологічні більшою мірою виконують обмежуючі дії [23, с.112]. Вчений довів, що економічна складова є провідною підсистемою міста, і представлена галузевою і територіальною структурою. Галузева структура – це сукупність галузей господарського комплексу, що характеризуються певними пропорціями і взаємозв'язками. У галузевому аспекті структура єдиного господарського комплексу представлена двома такими сферами, як матеріальне виробництво (виробнича сфера) і нематеріальне виробництво (невиробнича сфера).

Територіальна структура регіонального комплексу включає в розрізі адміністративних районів промислові, сільськогосподарські, транспортні та інші галузеві й між-

галузеві підприємства та утворення, комплекси, зони тощо.

Грунтовно до визначення поняття «місто» підходить З. Сіройч [24, с.35], який поєднав декілька підходів. Вчений зазначає, що місто – це історично сформована, соціально та економічно розрізнена, щільно збудована та просторово сконцентрована поселенська одиниця, що має законодавчо визначений статус і являє собою складну територіальну суспільно-економічну систему.

Вчені Г. Лаппо, Б. Хорєв, Н. Лисяк [11; с. 25–26] в межах економічного підходу трактують поняття «місто» з позиції відокремлення промисловості від сільського господарства. Вони акцентують увагу на тому, що в місті переважна більшість населення не зайнята в сільському господарстві. Однак, на наш погляд, трактування цього терміну лише з такої позиції є обмеженим, оскільки переважна неаграрна приналежність міських жителів відображає особливості природно-ресурсного потенціалу та специфіку місцевого ринку праці, а не сутність поняття «місто».

В «Економічній енциклопедії» місто трактується як зосередження різних сфер, галузей і видів діяльності [27]. Однак при цьому не враховується адміністративна складова функціонування міста, яка реалізується під впливом правового регулювання.

У той же час поняття «місто» з позицій адміністративно-правового підходу, в межах якого статус «місто» визначається державою (законодавством), то тут, навпаки, не зазначається соціально-економічний аспект його життєдіяльності.

У межах соціального підходу для М. Анциферова визначальною характеристикою при формулюванні поняття «місто» є наявність соціальної групи складного характеру; Я. Верменич розглядає місто як своєрідну форму співжиття людей, осередок цивілізації; Н. Гринчук, В. Ярошук – як місця прикладання людської праці, а Т. Меліхова – як сукупність антропогенних ландшафтів. Однак тлумачення поняття «місто» з таких позицій є дещо одностороннім, оскільки поза увагою залишаються економічний, екологічний, адміністративно-правовий та інші

аспекти функціонування міста.

Філософський підхід до трактування поняття «місто», запропонований Ж. Боже-Гарньє та Е. Гоуардом. Вчені розглядають місто як результат зусиль природного середовища і людини, та як символ суспільства, науки, мистецтва, культури, релігії, при цьому не надаючи вагомому значення іншим аспектам життєдіяльності міста та функціям. Цікавим є розуміння поняття «місто» як скупчення людей, об'єднаних і заряджених спільною «енергетикою», яке відмежоване від сільської місцевості [28].

Базуючись на здобутки вчених зазначимо, що визначення міста доцільно розглядати з точки зору теорії систем. Система – це сукупність взаємопов'язаних між собою елементів, що діють як єдине ціле. Вона має властивості, відсутні в її окремих елементах. Згідно із загальносистемним принципом емерджентності в системах виникає нова якість. Чим більше її властивості як цілого відрізняються від простої суми властивостей її частин, тобто що вищий ступінь емерджентності, то система має вищий ступінь організованості.

На нашу думку, одним із найбільш влучних визначень є розуміння міста як організму (живої системи), який має законодавчо визначений статус і являє собою складну територіально-економічну систему, характеризується особливостями поведінки, трудовим навичками й стилем життя, місце кооперування людей, що забезпечує більш ефективно виробництво шляхом поділу праці.

Досліджуючи поняття «місто» з точки зору теорії систем, зауважимо, що це завжди система з великою кількістю ступенів свободи, тобто складових її елементів і підсистем. Для таких систем на думку вчених доцільно вводити так званий термодинамічний опис [29, с. 63], який передбачає визначення деяких середніх характеристик, що описують систему як ціле. Якщо характеристики окремих елементів і підсистем термодинамічної системи мало відрізняються від середніх значень, то вважають, що система рівноважна (стала), в іншому випадку вважають її нерівноважною. Нерівноважність будь-якої міської системи очевидна: відмінність середніх значень будь-яких характери-

стик, що описують місто як ціле, від характеристик окремих елементів може бути вельми значною. Наприклад, доходи більшості жителів міста значно відрізняються від доходів середнього городянина, так само як і тривалість життя. Нерівноважність призводить до того, що місто ніколи не перебуває в стані «спокою». Будь-який стан міста, сприйнятий як сталий, за умови більш ретельного розгляду не є таким, а характеризує лише стійкий, стабільний період розвитку нерівноважної в цілому системи.

Найбільш важливою складовою у функціонуванні міста є соціальна. Тому місто є соціальною системою (організацією), усередині якої діє безліч законів і закономірностей, що досліджуються спектром наук. Часто при цьому незалежно, а іноді і суперечливо, на різних наукових мовах і за допомогою різних методологій описуються різнопланові, пов'язані з містом феномени. Важливою характеристикою міста як системи є його цілісність, яка передбачає наявність взаємопов'язано діючих історичні, економічні, соціальні, політичні, екологічні, біологічні, природно-наукові закони, що обумовлюють своєю спільною дією існування єдиних механізмів виникнення, розвитку і функціонування міста як цілого. Оскільки місто як соціальна система являє собою взаємодію між людьми, які мають власні цілі, то виникає потреба подальших досліджень у сфері участі населення міста в управлінні його розвитком з метою врахування та взаємоузгодження їх інтересів.

Аналіз вищезазначених теоретичних підходів свідчить, що на сучасному етапі серед науковців немає солідарності у тлумаченні сутності поняття «місто». Це породжує термінологічну невизначеність та вимагає формування авторського визначення цієї категорії. Ураховуючи змістовий аспект вищенаведених визначень, а також використану методіку конструювання категорії інтегруємо ті елементи поняття «місто», які відображають «суть», «зміст» та «результат». За використання такого підходу приходимо до висновку, що «місто» – це цілісне утворення (система), в якому взаємодіють історичні, економічні, соціальні, політичні, екологічні, біологічні, природно-наукові закономірності з метою врахування та взаємоузгодження

державних, суспільних та приватних інтересів. У запропонованому автором визначенні є всі три складові конструювання категорії: «суть», «зміст» та «результат», а саме: «суть» – цілісне утворення; «зміст» – в якому взаємодіють історичні, економічні, соціальні, політичні, екологічні, біологічні, природно-наукові закони, «результат» – з метою врахування та взаємоузгодження інтересів більшості.

Слід зазначити, що в сучасному світовому господарстві налічується безліч міст, які відрізняються між собою за параметрами економічного розвитку, географічним розміщенням, величиною природно-ресурсного, трудового, інтелектуального, інноваційного, фінансового потенціалу та ін.

Класифікація та виокремлення певних видів міст є необхідним для вивчення їх специфіки, розробки науково обґрунтованих стратегій перспективного розвитку з урахуванням відповідних особливостей.

Для національної економіки, з точки зору сталого розвитку, особливої уваги потребує дослідження промислового міста, для якого поряд характерним є дисбаланс між економікою та екологією.

Розглянемо більш детально поняття «промислове місто». В основі критерію класифікації будемо розглядати галузевий аспект. Зауважимо, що структура міста складається з двох основних частин – містоутворюючих і містообслуговуючих галузей. Містоутворюючі галузі характеризують виробниче «обличчя» міста, його спеціалізацію, місце в суспільному розподілі праці, функціонування міста для задоволення потреб країни, регіону, оточення самого міста. Містоутворююча база разом з усім містом перебуває в процесі постійної еволюції, і саме вона виступає в ролі мотиватора необхідних змін. Містообслуговувальну сферу за функціональною ознакою можна поділити на три групи. Перша – соціальне обслуговування, що включає: охорону здоров'я, освіту, культуру, фізичну культуру, соціальний захист непрацездатних.

Друга – комунальне обслуговування, включає: збереження і розвиток житлового фонду, забезпечення електро-, теплоенергією, питною та побутовою водою, каналізацією, благоустрій території, утримання і

розвиток доріг, будівництво об'єктів містообслуговуючої сфери.

Третя група – побутове обслуговування, включає: пасажирський транспорт, зв'язок, торгівлю, громадське харчування, побутові послуги.

На основі опрацювань наукової літератури та проведеного дослідження визначимо такі характерні особливості сучасного промислового міста:

– територіальні: значна за площею територія, наявність міської агломерації (від лат. *agglomeratio* – приєднує) – компактного скупчення приміських населених пунктів, у т.ч. міст, що місцями зростаються, об'єднаних у складну багатокомпонентну динамічну систему з інтенсивними виробничими, транспортними і культурними зв'язками;

– виробничі: переважання населення, зайнятого у промисловості;

– економічні: є центром міжрегіональної кооперації; виступає ядром регіонального розвитку за обсягами виробництва та реалізацією продукції промислової продукції, обсягом інвестицій у промисловість, обсягом експорту промислової продукції,

– архітектурно-планові: переважання облаштованих забудов, багатопверхових будівель, значна кількість промислових підприємств, сконцентрованих в межах певної території;

– екологічні: стан навколишнього середовища, екологічні платежі, витрати на охорону навколишнього середовища

– соціальні: значна чисельність і густота населення, спосіб життя, стандарти поведінки тощо.

На основі вищезазначеного, уточнимо, що «промислове місто» – це місто, в якому містоутворюючими є галузі промисловості (з одного боку, енергомісткі та матеріаломісткі галузі, а з іншого – галузі, які продукують новітні технології та виробляють продукцію із високою доданою вартістю, яка є ядром регіонального розвитку за обсягами виробництва та реалізацією продукції, обсягом інвестицій, обсягом експорту, а також сконцентрована значна чисельність, яке має певний спосіб життя та стандарти поведінки.

Загальними критеріями віднесення міста до промислових можуть бути:

- частка ВДВ, створена у промисловості;
- частка зайнятих у промисловості;
- частка промислової продукції у структурі експорту;
- частка наукомістких галузей;
- кількість промислових підприємств, зосереджених у місті;
- надходження до бюджету від промисловості;
- рівень екологічних витрат.

Для промислових міст проблемою є протистояння економіки і екології. Значна щільність населення, перевантаженість міст промисловими підприємствами, транспортом, украй загострюють екологічну ситуацію, що явно позначається на погіршенні здоров'я населення, збільшенні числа генетичних порушень, скорочення середньої тривалості життя. У зв'язку з цим виникла концепція [30, с.72] несумісності високих темпів промислового розвитку з охороною навколишнього середовища. Без охорони навколишнього середовища може бути серйозно порушений процес виробництва і споживання людиною матеріальних благ. Це потребує впровадження в процес виробництва новітніх технологій, які дозволяють збалансувати виробництво і споживання без шкоди навколишньому середовищу. Тобто виникає необхідність формування нової концепції розвитку промисловості, яка передбачає перш за все збільшення частки високотехнологічних галузей, які виробляють продукції із високою доданою вартістю і є найменшими забруднювачами навколишнього середовища. Є, а тут немає логічного завершення.

Висновки. Таким чином, для дослідження глобальної мети існування й розвитку міст недостатньо застосовувати тільки окремо взяті соціальний, економічний або екологічний підходи. Для того, щоб зрозуміти феномен міста, необхідним є комплексний системний аналіз, який дозволяє його охарактеризувати у всій сукупності взаємозв'язків з іншими складовими суспільства, а також трактувати місто як організм (живу систему), що має законодавчо визначений статус і являє собою складну територіально-економічну систему, яка характеризується особливостями поведінки, трудови-

ми навичками і стилем життя його мешканців.

Разом з цим у системному аналізі місто представляється як сфера кооперування людей, що забезпечує більш ефективне виробництво завдяки застосуванню переваг поділу праці. За такого методологічного підходу до розгляду міста формуються наукові уявлення про особливості його функціонування та управління, що дозволяють виокремити чинники економічного зростання як регіонів, так і країни в цілому.

Сучасне місто повинно формуватися й управлятися як єдина система на основі процесів неоіндустріалізації, які передбачають стрімкий розвиток наукомістких галузей та є «двигунами» неоіндустріальної економіки й розуміння того, що ефективність економіки міста вимірюється не тільки шляхом обсягу створеного валового продукту та продуктивністю праці, а й показниками рівня задоволеності життя населення, якості життя та саморозвитком особистостей впродовж всього життя.

Література

1. Джекобс Дж. Смерть и жизнь больших американских городов *The Death and Life of Great American Cities* / Дж. Джекобс; пер. Леонид Мотылев. – М. : Новое издательство, 2011. – 460 с.
2. Вебер М. История хозяйства. Город / М. Вебер пер. с нем.; под ред. И. Гревса ; коммент. Н. Саркитова, Г. Кучкова. – М. : КАНОН-пресс-Ц ; Кучково поле, 2001. – 576 с.
3. Леш А. Географическое размещение хозяйства / А. Леш. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1959. – 455 с.
4. Perroux F. *L'Économie du XXe siècle*, Presses universitaires de Grenoble, 1961. – 814 p.
5. Тюнен И. Г. Изолированное государство / И. Г. Тюнен ; [пер. Е. А. Торнеус ; под ред. А. А. Рыбникова]. – М. : Экономическая жизнь, 1926. – 321 с.
6. Бабаев В. М. Управление мѣским господарством: теоретичні та прикладні аспекти: монографія / В. М. Бабаев. – Х. : Магістр, 2004. – 204 с.
7. Балик Т. В. Управление конкурентоспособностью міста / Т. В. Балик // Коммунальное хозяйство городов. – 2010. – №92. – С. 11–19.
8. Бойко-Бойчук О. В. Проблеми міста як підгрунта ефективного управління його розвитком / О. В. Бойко-Бойчук // Актуальні проблеми державного управління. – 2009. – № 1(35). – 9 с. – Режим доступу до публікації: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ardu/2009_1/doc/3/01.pdf.
9. Дмитрук О. Ю. Методика ландшафтного аналізу урбанізованих територій (на прикладі міста

- Киева): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук : спец. 11.00.11 / О. Ю. Дмитрук; Київський університет ім. Т. Шевченка. – К., 1993. – 38 с.
10. Карлова О. Вплив генезису на конкурентоспроможність міст / О. Карлова // Економічні науки: Зб. наук. праць Черкас. держ. технолог. ун-ту. Вип.13. – Черкаси, 2005. – С. 249–252.
11. Лисяк Н. М. Регулювання економічних відносин міста і приміської зони: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.05 «Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка» / Н. М. Лисяк; Ін-т регіон. досл. НАН України. – Львів, 2009. – 20 с.
12. Мамонова О. П. Социально-культурные особенности малых исторических городов Центрального экономического района России: автореферат дис. ... кандидата географических наук: 25.00.24 / Олеся Петровна Мамонова. – Москва, 2003. – 23с.
13. Саханенко С. Є. Теоретичні та організаційно-функціональні засади політичного управління містом в умовах самоврядування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра наук з держ. упр.: спец. 25.00.04 «Міське самоврядування» / С. Є. Саханенко; Дніпропетр. регіон. ін-т держ. упр. – Д., 2005. – 40 с.
14. Шаров Ю. П. Стратегічне планування в муніципальному менеджменті: концептуальні аспекти / Ю. П. Шаров. – К. : Вид-во УАДУ, 2001. – 302 с.
15. Lynch K. A Theory of Good City Form // Cambridge, MIT Press, 1981. – С. 42–44.
16. Architectural Association School of Architecture [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.aaschool.ac.uk/>
17. Andreas Schneider. General Rapporteur, «Media notice» // Congress ISOCARP, 2001, СН.
18. Родченко В. Б. Міські комплекси України: чинники та умови організації регулювання соціально-економічного розвитку : моногр. / В. Б. Родченко; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2012. – 404 с.
19. Stamp L. D. Glossary of Geographical Terms // L. D. Stamp. – N. Y., 1961.
20. Берджесс Э. У. Рост города: введение в исследовательский проект / Э. У. Берджесс // Социальные и гуманитарные науки. Сер. 11. Социология. – 2000. – № 4. – С. 122–136.
21. Старостіна А. Сутність та практичне значення застосування методики конструювання категоріального апарату економічної науки (на прикладі понять «глобалізація» та «підприємницький ризик» / А. Старостіна, В. Кравченко // Вісник Київського університету ім. Шевченка. Економіка. – 2011. – №128. – С. 5–10.
22. Проблемы теории и практики развития городской хозяйственной системы: монография / С. В. Богачев, М. В. Мельникова, А. А. Лукьянченко и др.; НАН Украины. Ин-т экономико-правовых исследований. – Донецк : ООО «Юго-Восток, Лтд», 2006. – 381 с.
23. Осітнянко А. П. Планування розвитку міста: монографія / А. П. Осітнянко. – К. : КНУБА, 2001. – 379 с.
24. Сіройч З. С. Демографічні та соціально-економічні проблеми розвитку міських агломерацій : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук : спец. 08.00.07 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / З. С. Сіройч. – Київ, 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dissertation.org.ua/080007/09szsd/>
25. Хорев Б. С. Проблемы городов / Б. С. Хорев. – М. : Изд-во Мысль, 1975. – 312 с.
26. Лаппо Г. М. География городов с основами градостроительства / Г. М. Лаппо. – Москва : Изд-во МГУ, 1969. – 184 с.
27. Універсальний словник-енциклопедія / [гол. ред. ради чл.-кор. НАНУ М. Попович]. – [2-ге вид., доп.]. – Київ : ПВП Всеувиито, 2001; Львів : ЛДКФ Атлас, 2001. – 1575 с.
28. Spiro Kostof. The City Shaped: Urban Patterns and Meanings Through History // Penguin. – Boston, 1991. – P. 37–41.
29. Туркина В. Г. Город как самоорганизующаяся нелинейная структура / В. Г. Туркина // Известия Саратовского университета. – 2008. – Т. 8. Сер. Философия. Психология. Педагогика, вып. 2. – С. 62–66.
30. Шibaков В. Г. Город как сложная эколого-социально-экономическая система / В. Г. Шibaков, Л. В. Котляр, И. А. Шibaкова // Фундаментальные исследования. – 2004. – № 5. – С. 71–72.

ЭВОЛЮЦИЯ ВЗГЛЯДОВ ОТНОСИТЕЛЬНО ТРАКТОВАНИЯ ПОНЯТИЯ «ГОРОД»

В. В. Буряк, аспирант, ГВУЗ «Запорожский национальный технический университет»

В статье исследуется эволюция взглядов относительно понятия «город». Охарактеризованы подходы к определению сущности понятия «город», а именно: социальный, философский, системный, с позиции государственного управления, правовой, исторический, управленческий, функциональный, экономический, географический, экономико-географический, комбинированный. Доказана необходимость рассмотрения понятия «город» с точки зрения теории систем. На основе использования подхода к конструированию категорий дано определение понятия «город». Определены критерии к классификации городов. Выделены и проанализированы понятия «промышленный город» и выделены его критериальные признаки.

Ключевые слова: административно-территориальная единица, город, модель города, развитие, полюс роста, промышленный город, система, социальная система.

EVOLUTION OF INTERPRETATION OF «CITY» CONCEPT

V. V. Buryak, Post-graduate student, SHEI «Zaporizhzhya National Technical University»

The evolution of views on the concept of «city» is researched. The approaches to definition of essence of the concept of «city» are characterized, namely: social, philosophical, and systems, from the perspective of public administration, legal, historical, administrative, functional, economic, geographic, geographic, and combined one. The necessity to consider the concept of «city» from the point of view of systems theory is proved. Usage-based approach to designing the categories the definition of the concept «city» is determined. The criteria for the classification of cities are determined. The concept of «industrial city» and its criteria features are identified and analyzed.

Keywords: administrative-territorial unit, city, model city, development, growth pole, industrial city, system, social system.

Рекомендовано до друку д. е. н., проф. Прушківським В. Г. Надійшла до редакції 4.06.16 р.

УДК 658.56:338

ФАКТОРИ ТА ПРИНЦИПИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ ТУРИСТИЧНОГО КОМПЛЕКСУ

*В. М. Шаповал, д. е. н., професор, ДВНЗ «Національний гірничий університет»,
valentina-shapoval@rambler.ru*

*Т. В. Герасименко, к. геол. н., доцент, ДВНЗ «Національний гірничий університет»,
tatyana400@gmail.com*

У статті визначені економічні характеристики відносин, що склалися в туристичному комплексі як самостійному секторі національної економіки і які виконують складноінтегровані суспільні функції та стимулюють розвиток інших суміжних галузей. Обґрунтовано принципи ефективної діяльності підприємств туризму: перспективність, комплексність, рентабельність, обумовленість використання людських ресурсів цілями підприємства, науковість, прогресивність, продуктивність, прозорість.

Ключові слова: підприємство туристичного комплексу, ефективність діяльності, конкурентоспроможність туристичної галузі, людські ресурси.

Постановка проблеми. Світовий досвід переконує, що туризм – це повноправна і доволі прибуткова сфера національної економіки. Завдяки мінімальним інвестиційним надходженням туризм здатний забезпечувати максимальну віддачу. За даними Центру туристичної документації WTO, кожний чотирнадцятий працюючий у світі зайнятий саме у сфері послуг, у тому числі й у секторі національного та міжнародного туристичного бізнесу. У сучасних умовах оборот коштів туристичної галузі складає понад два трильйони доларів США, що складає приблизно 5 % від загального обсягу світового річного продажу товарів і 15 % реалізації послуг [1].

Розвиток туристичного комплексу України характеризується стійкою тенденцією зростання обсягу послуг у цілому, але функціонування основних об'єктів туристичного комплексу, які безпосередньо пов'язані з обслуговуванням туристів, все ще залишається на низькому рівні, що суттєво впливає на ефективність діяльності підприємств комплексу, які з найбільшою силою проявляються в кризових умовах господарювання. У сучасних умовах можна виділити основну проблему теорії ефективності туризму, а саме: характер взаємодії умов, ресурсів і факторів у процесі відтворення туристичних послуг.

Високі темпи розвитку сфери туризму

свідчать про те, що відбувається поступове насичення ринку, а отже, зростає необхідність розробки таких важелів впливу на обсяг попиту на туристичні послуги, які б забезпечували високу прибутковість гравців даного ринку. В результаті цього суттєво посилюється конкуренція в даній сфері.

За таких умов перед українською індустрією туризму постає проблема пошуку таких форм і методів управління, які б дозволили зміцнити ринкові позиції кожної організації, що займається обслуговуванням туристів, і сприяти тим самим подальшому розвитку всієї сфери туристичного бізнесу [2]. Тільки чітко сформульована стратегія розвитку туристичної галузі може забезпечити високий рівень якості надання туристичних послуг, що відповідає світовим стандартам, і зробити український туризм конкурентоспроможним.

Все це в подальшому буде сприяти істотному збільшенню в Україні обсягу надання туристичних послуг як своїм громадянам, так і іноземцям. Як наслідок, очікується зростання ВВП в частині доходів від сфери послуг, а також збільшення надходжень до державного бюджету України.

Дані обставини говорять про те, що першочерговими завданнями інвесторів і власників туристичного бізнесу стають проблеми ефективного використання наявних ресурсів, а також підвищення якості обслу-

говування клієнтів. За таких умов особливу практичну значимість набувають дослідження у сфері підвищення ефективності функціонування організацій туристичного бізнесу, що визначає актуальність обраної теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато теоретичних аспектів розвитку та функціонування підприємств туристичного комплексу знайшли відображення у працях зарубіжних і вітчизняних вчених, зокрема проблеми та перспективи розвитку туристичної галузі досліджували І. Бурнашов [1], Г. Михайліченко [2] та Т. Ткаченко [6], вплив державного регулювання на ефективність діяльності туристичного підприємства розглядав у своїх працях В. Биркович [9], шляхи підвищення конкурентоспроможності туристичних підприємств досліджували Л. Дядечко [3], М. Мальська [4], Н. Чоренька [5] та ін.

Незважаючи на значні досягнення вищезгаданих авторів, необхідно зауважити, що разом з цим проблема встановлення основних факторів та обґрунтування принципів розвитку й ефективного функціонування підприємств туристичного комплексу все ще не отримала необхідного відображення в економічній літературі. Ця обставина зумовила вибір теми дослідження, постановку його мети і завдань.

Формулювання мети статті. Метою даної статті є обґрунтування підходу до дослідження ефективної діяльності підприємств індустрії туризму, виявлення факторів розвитку даної галузі та розкриття принципів управління ефективною діяльністю підприємств з урахуванням умов сучасного етапу розвитку економіки України.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сьогоднішній день в економічній літературі трактування поняття «туристичний комплекс», з огляду на той, що функціонує в сучасних ринкових умовах, відрізняються один від одного як за підходами до оцінки самої категорії «туризм», так і щодо обґрунтування функцій туристичного комплексу: економічної, розподільної і соціальної [3].

Перераховані вище функції зумовлюють розвиток туризму при наявності таких чинників: туристичних ресурсів; розвиненої

інфраструктури; кваліфікованих кадрів; зростання чисельності населення та їх реальних доходів; зміни структури споживчого попиту і перерозподілу власності в регіонах.

Узагальнюючи різні підходи до змісту туристичного комплексу, виділено такі суттєві підстави функціонування даного господарського суб'єкта:

– всі види підприємств, що входять до туристичного комплексу, виконують складноінтегровані суспільні функції;

– галузева сукупність вищезазначених підприємств має загальну територіально-локалізовану систему управління;

– туристична галузь належить до секторів, які мають істотний мультиплікативний ефект з точки зору створення попиту на продукцію суміжних секторів економіки і забезпечення зайнятості населення;

– підприємства туристичного комплексу регіону базуються на загальному ресурсному потенціалі, технологічній та соціальній інфраструктурі.

Організації туристичного бізнесу є торговими підприємствами, що діють на підставі відповідних ліцензій. Їх професійна і комерційна діяльність полягає в інформації та організації туристичних послуг з використанням власних або коштів інших підприємств, виступаючи при цьому як посередник [4].

Єдиного підходу до оцінки ефективності роботи турфірми не існує. Туристичний бізнес орієнтований на велику кількість чинників і умов, що діють при постійно мінливому зовнішньому середовищі, в результаті ефективність функціонування організацій туристичного бізнесу не можна розглядати ізольовано від соціальних, економічних і організаційних чинників, оскільки підвищення ефективності виробництва зумовлюється взаємозв'язком цих аспектів, який веде до певного результату, визнаному як мета.

Ефективність діяльності підприємств сфери туризму полягає не стільки в їх самостійному успішному функціонуванні, скільки в розвитку сегменту в цілому за допомогою залучення на український ринок туризму зарубіжних партнерів, які розширюють перспективи діяльності підприємств туристичної індустрії у сфері в'їзного туризму.

Найбільш повна ефективність функціонування туристичного комплексу можлива за умови раціонального використання його ресурсного потенціалу. Дана економічна функція тісно взаємопов'язана з фінансовими, матеріально-технічними, трудовими та іншими ресурсами.

Обґрунтування необхідності раціонального використання ресурсного потенціалу базується на вивченні сучасного стану туристичного ринку, аналізі ролі сфери туристичних послуг в економіці країни та регіону, особливостей споживання туристичних послуг і специфіки продукту, його впливу на інші галузі народного господарства.

Правильна оцінка ефективності функціонування туристичних підприємств дозволить активно впливати на поточний стан і тенденції розвитку туристичного комплексу, встановлювати їх розміри, відслідковувати і коригувати некеровані процеси та явища, складати прогнози і плани розвитку комплексу [5].

Ефективна діяльність підприємств туристичного комплексу – це процес, у ході якого протікає своєрідний «обмін» ресурсів, потрібних для туризму, на деякий корисний ефект. У результаті цього обміну організація за придбану для себе економічну користь (прибуток) «розплачується» певною кількіс-

тю ресурсів (фінансових, трудових, інформаційних та ін.) [6].

Використання розширеного підходу, запропонованого в рамках сучасного трактування виробничої функції, дозволило виділити групу факторів, що впливають на збільшення прибутку туристичного підприємства, і співвіднести виручку туристичного підприємства з групою факторів, що зумовили цю виручку.

Методика оцінки ефективності діяльності підприємств туристичного комплексу ґрунтується на певній системі розрахунків, які показують динаміку якісних показників використання ресурсів і їх відносну економію, що дозволяє визначити ефект, отриманий завдяки інтенсивному використанню ресурсів і оцінити вплив на нього окремих факторів [7].

Гіпотеза дослідження полягає в припущенні наявності комплексу чинників, що визначають ефективність діяльності підприємств туристичного комплексу. Виявлення таких чинників і встановлення домінуючого фактору дозволяє визначити конкретні напрями підвищення ефективності діяльності даного комплексу з урахуванням природи та специфіки економічних відносин підприємств туристичного комплексу.

Рис. 1. Групи факторів, що впливають на ефективність діяльності підприємств туристичного комплексу

Для вимірювання ефективності діяльності організацій туристичного комплексу можна використовувати два підходи:

- оцінку ефективності на основі віднесення прибутку організації до чинників, які зумовили його отримання;

- оцінку ефективності на основі віднесення всього обсягу виручки до чинників, які зумовили дану виручку. Комбінування двох даних підходів дозволяє дати різнобічну оцінку ефективності.

Основні чинники ефективної діяльності підприємств туристичного комплексу можуть бути класифіковані на основі аналізу даних про функціонування об'єктів туристичної галузі.

Фактори ефективної діяльності підприємств туристичного комплексу можна класифікувати за кількома основними ознаками:

- зовнішньому або внутрішньому характеру факторів по відношенню до туристичної організації;

- природному, техногенному або соціальному походженню чинників;

- приналежності чинників до глобального рівня світового господарства, рівня національної економіки, макрорегіону, регіону

і місцевого господарства;

- перспективному характеру факторів або приналежності їх до залишків минулих господарських відносин.

Для оцінки ефективності діяльності підприємств туристичного комплексу в сучасних умовах розвитку економіки України найбільш доцільна класифікація чинників ефективної діяльності за ознакою їх приналежності до центру розвитку туристської організації.

Класифікація чинників дає можливість вирішити важливу проблему – звільнити основні показники діяльності підприємств туризму від впливу випадкових і побічних чинників з тим, щоб показники, які прийняті для оцінки ефективності, об'єктивно відображали досягнення.

Цінність комплексної класифікації факторів полягає в тому, що на її основі можна моделювати господарську діяльність, здійснювати комплексний пошук внутрішньогосподарських резервів з метою підвищення ефективності діяльності підприємства.

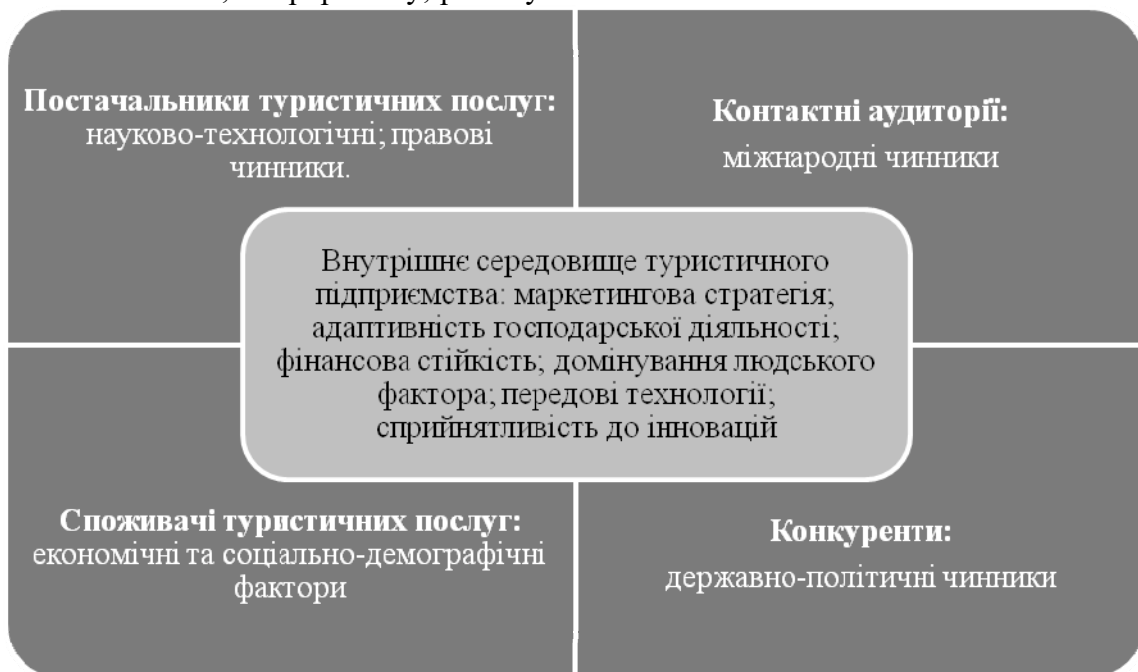

Рис. 2. Класифікація факторів ефективної діяльності підприємств туристичного комплексу

Сучасна економічна ситуація дозволяє говорити про особливу привабливість ту-

ристичного комплексу України для потенційних інвесторів. Особливі природно-

кліматичні та історико-культурні ресурси затребувані як для відпочинку, так і для лікування. Однак, за даними Світового економічного форуму, Україна наразі використовує менш ніж третину від наявного туристичного та рекреаційного потенціалу. Причина цього перш за все полягає в тому, що до останнього часу розвиток туризму розглядався в Україні як другорядний, а дії влади щодо його організаційно-економічної підтримки були безсистемними. В регіонах України розвивався переважно виїзний туризм (що сприяло розвитку іноземних туристичних компаній), частково – «зелений», рекреаційний та культурно-історичний туризм. За експертними оцінками, при повноцінному розкритті українського туристичного потенціалу надходження до бюджетів усіх рівнів можуть становити приблизно стільки ж (близько 10 млрд. дол. США на рік), скільки отримують країни, порівнянні з Україною за туристично-рекреаційним потенціалом.

Серед системних проблем розвитку туристичної та рекреаційної сфери в Україні можна назвати такі:

- якість транспортного обслуговування дозволяє зробити висновок про те, що рівень комфорту й обслуговування сильно відстає від закордонного, і це є суттєвим негативним фактором розвитку туристичної галузі нашої країни;

- істотним недоліком вітчизняних готельних підприємств є низька культура обслуговування, високі ціни за проживання та недосконалий сервіс;

- спеціальна інфраструктура туристичного комплексу в частині житлово-комунального комплексу туристичних організацій теж має ряд недоліків, що виражається в частих перебоях води, недостатній кількості каналізаційних потужностей, глибоководних випусках і наявності незаконних звалищ;

- аналіз кадрового потенціалу туристичних організацій свідчить, що працівники здебільшого не мають вищої спеціальної освіти, отже, зростання туристичних послуг вимагає збільшення кваліфікованих кадрів для задоволення попиту споживачів.

Від цього залежить збільшення одного з показників, що впливає на фінансовий по-

тенціал туристичних підприємств – фінансовий результат їх господарської діяльності.

Чинні стратегії розвитку регіонів України приділяють різну увагу туристичній та рекреаційній сфері, подекуди недостатню, тим самим ставлячи під загрозу досягнення Державної стратегії регіонального розвитку до 2020 року [8].

Домінуючим фактором ефективності діяльності підприємств виступає людський фактор, що включає кваліфіковану робочу силу і людський капітал даної сфери. Домінуюча роль людського фактору зумовлює склад комплексу та принципи ефективного управління діяльністю підприємств туристичного комплексу. Для успішної реалізації проектів треба мати добре підготовлений персонал, бо кадрове питання переростає у проблему. Це пов'язано з тим, що радянські фахівці старіють, а гідної заміни їм немає. Сьогоднішні випускники турбізнесового фаху мають дуже поверхові знання про Україну, слабе уявлення про рекреаційні та історичні ресурси вітчизняного туризму, до театру, музеїв ходять рідко, недосконало володіють іноземними мовами. Тому кадрова сфера та фахово-підготовча база турбізнесу потребує вдосконалення.

Отже, визначено основне завдання вдосконалення державних освітніх стандартів вищої професійної освіти в галузі сервісу і туризму, які полягають у створенні професійно-освітнього базису підготовки кваліфікованих кадрів для індустрії туризму, що в подальшому дозволить підвищити якість кадрового потенціалу даної сфери.

У зв'язку з цим, виникає необхідність проведення моніторингу поточних і перспективних потреб ринку в кадрах різної кваліфікації з урахуванням прогнозування підготовки випускників за напрямом – «туризм».

На постіндустріальній стадії розвитку суспільства з економікою ринкового типу продуктивні сили людини реалізуються у формі людського капіталу, де розширене відтворення формує ядро ефективної діяльності підприємств туризму – креативний потенціал людей, що дозволяє їм на умовах партнерства брати участь в оновленні економічних відносин, отримувати індивідуальну вигоду від свого вкладу в розвиток

економічної системи.

Невідповідність між об'єктивно обумовленим зростанням значення ефективності використання людських ресурсів і станом

цієї роботи в дійсності зумовлює необхідність знаходження способів вирішення сформованих у даній області проблем і протиріч.

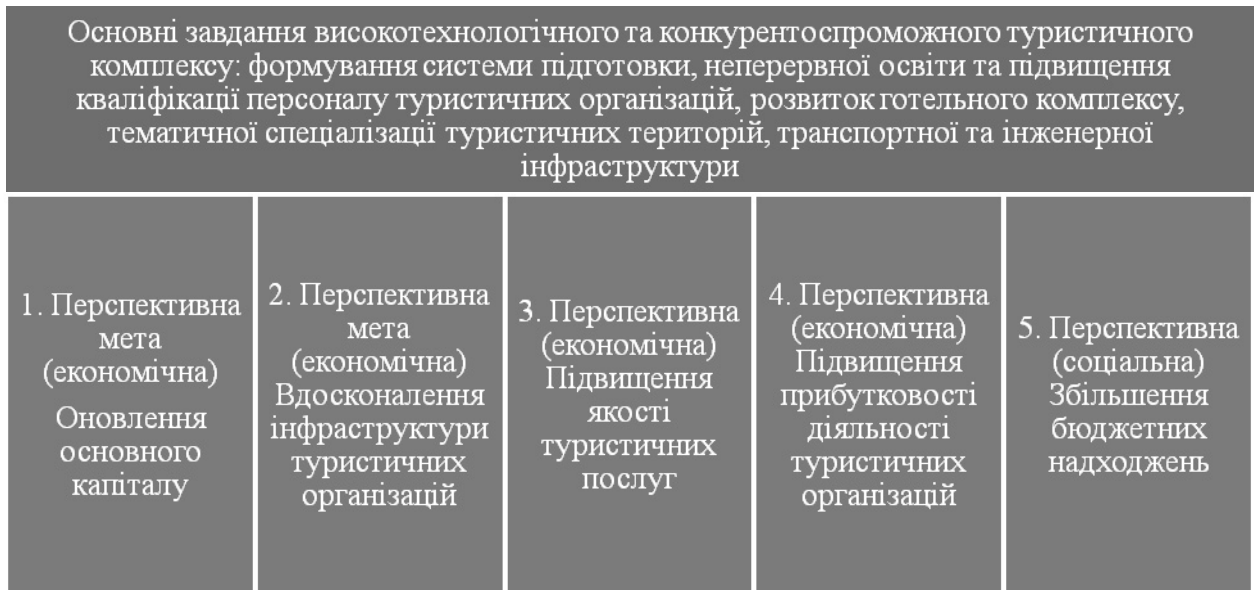

Рис. 3. Концепції ефективної діяльності підприємств індустрії туризму

Узагальнення результатів впливу основного капіталу, людських і фінансових ресурсів підприємств туристичного комплексу, відтворення людських ресурсів для галузі дозволяє зробити висновок про те, що в основу концепції ефективної діяльності підприємств індустрії туризму повинен бути покладений підхід, орієнтований на розвиток людського фактора, створення умов для інвестиційної привабливості туристичних організацій, що мають кваліфікований людський фактор, для розвитку інфраструктури, яка зберігає екологію і культурну спадщину, що в сукупності сприятиме підвищенню добробуту країни в цілому [9].

Концепція ефективної діяльності підприємств індустрії туризму передбачає створення конкурентоспроможного комплексу світового рівня для різних сегментів туристів з України та інших країн, робить внесок у консолідований фінансовий результат.

Основою Концепції ефективної діяльності підприємств туризму є професіоналізм кадрів туристичної індустрії, а також обраний шлях вдосконалення базової туристичної освіти через адаптацію стандартів навчання до регіональних та галузевих спеціалізацій, створення регіональної туристичної палати, яка має інтегруючу функцію, що

здатна концентруватися на окремих елементах, які містять у собі таке: навчально-тренінгові центри, що здійснюють перепідготовку, проводять заняття з підвищення кваліфікації фахівців галузі та адаптовані до постійно зростаючих вимог з боку туристів; консалтинговий центр, який вирішує питання функціональної залежності між кваліфікацією персоналу туристичних організацій, якістю та ефективністю їх діяльності в постійно мінливому світі ринкової економіки.

Висновки. Підвищення ефективності туристичного комплексу є основною метою розвитку галузі, узагальнення результатів аналізу факторів ефективності туристичного бізнесу дозволило обґрунтувати принципи ефективної діяльності підприємств туристичного комплексу, які полягають у такому: зумовленості системи використання людських ресурсів для цілей підприємства; первинності системи використання людських ресурсів; економічності; прогресивності обслуговування; продуктивності; прибутковості; комплексності; перспективності; оптимального співвідношення освітніх орієнтацій; науковості; прозорості; дотримання оптимальної стратегії.

Першочергову роль у підвищенні ефективності функціонування організацій тури-

стичного бізнесу грає оптимальне управління розвитком турфірми.

Оптимальне управління, на погляд авторів, повинно:

– забезпечити ефективну, узгоджену взаємодію всіх, залучених у надання туристичних послуг, сил,

– створити умови, передумови, для забезпечення ефективної діяльності підприємства;

– цілеспрямовано розвивати й оптимально використовувати потенціал усього колективу.

Дані принципи ефективної діяльності підприємств туристичного комплексу, що засновані на оптимальному поєднанні та рівновазі факторів, які впливають на продуктивність виконуваних операції, сприяють підвищенню показників функціонування як окремого господарюючого суб'єкту, так і економіки України в цілому.

Література

1. Бурнашов І. Проблеми та перспективи розвитку туризму в Україні на сучасному етапі / І. Бурнашов: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/183853;jsessionid=CBACCE6697D400A116E060E>

E2C513F8C.

2. Михайліченко Г. І. Інноваційний розвиток туризму: моногр. / Г. І. Михайліченко. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2012. – 608 с.

3. Дядечко Л. П. Економіка туристичного бізнесу / Л. П. Дядечко. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 224 с.

4. Мальська М. П. Туристичний бізнес: теорія та практика : навч. посіб. / М. П. Мальська, В. В. Худю. – К. : ЦНЛ, 2009. – 424 с.

5. Чорненька Н. В. Організація туристичної індустрії : навч. пос. / Н. В. Чорненька. – К. : Атіка, 2006. – 254 с.

6. Ткаченко Т. І. Сталий розвиток туризму: теорія, методологія, реалії бізнесу: моногр. / Т. І. Ткаченко. К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2009. – 537 с.

7. Туризм в Україні (развитие туристического бизнеса). Часть 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://socium.com.ua/2015/01/tourism-in-ukraine-development-of-tourism/>.

8. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року. Постанова Кабінету Міністрів України від 6 серпня 2014 року № 385 : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-%D0%BF>.

9. Биркович В. І. Удосконалення державного регулювання розвитку туризму на регіональному рівні / В. І. Биркович // Стратегічні пріоритети. – 2007. – №4(5). – С. 157–163.

ФАКТОРЫ И ПРИНЦИПЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ ТУРИСТИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА

*В. М. Шаповал, д. э. н., профессор, Т. В. Герасименко, к. геол. н., доцент,
ГВУЗ «Национальный горный университет»*

В статье определены экономические характеристики отношений, сложившихся в туристическом комплексе как самостоятельном секторе национальной экономики, которые выполняют сложноинтегрированные общественные функции и стимулируют развитие других смежных отраслей. Обоснованы принципы эффективной деятельности предприятий туризма: перспективность, комплексность, рентабельность, обусловленность использования человеческих ресурсов целями предприятия, научность, прогрессивность, производительность, прозрачность.

Ключевые слова: предприятие туристического комплекса, эффективность деятельности, конкурентоспособность туристической отрасли, человеческие ресурсы.

FACTORS AND PRINCIPLES OF INCREASING EFFICIENCY OF TOURISM COMPLEX COMPANIES

*V. M. Shapoval, D.E., Prof., T. V. Herasymenko, Ph. D (Geological), Ass. Prof.,
SHEI «National Mining University»*

The article defines the characteristics of the economic relations prevailing in tourist complex as an independent sector of the national economy, which carry out public multi integrated functions and stimulate the development of other related industries. The principles of effective operation of

tourism enterprises: prospects, complexity, profitability, due to the use of human resources of the enterprise objectives, scientific, progressive, performance and transparency are substantiated.

Keywords: enterprise of tourist complex, efficiency of activity, the competitiveness of the tourism industry, human resources.

Рекомендовано до друку д. е. н., проф. Пулипенко Г. М.

Надійшла до редакції 12.09.16 р.

УДК 331.101.3

МОТИВАЦІЯ ЯК ФОРМА УЗГОДЖЕННЯ ІНТЕРЕСІВ ПЕРСОНАЛУ ТА ВЛАСНИКІВ СУЧАСНОГО ПІДПРИЄМСТВА

*О. В. Горняк, д. е. н., професор, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
econot_theoriya@onu.edu.ua*

У статті розглядаються зрушення, які відбуваються в діяльності сучасних підприємств, що змінюють зміст та форму їх функціонування. Перетворюючись на мережу, сучасне підприємство стає центром взаємодії та координації економічної діяльності. За таких умов особливого значення набувають стимули і мотивація, які забезпечують єдність інтересів усіх працівників та власників підприємства.

Ключові слова: підприємство, персонал, працівники, власники, мережа, взаємодія, координація, стимули, мотивація.

Постановка проблеми. Розвиток підприємства в сучасних умовах відбувається під впливом цілої низки різного роду як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. У результаті їх дії змінюється природа і форми функціонування підприємства. Зважаючи на те, що підприємство – це колектив людей (робітники, менеджери, акціонери), кожний з яких має свої цілі та інтереси, важливою передумовою його ефективності і конкурентоспроможності є взаємозв'язок цілей та інтересів, який формується за допомогою стимулів та мотивації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблем мотивації займаються провідні зарубіжні та українські вчені. Їх роботи були використані при написанні даної статті. Серед них виділяються Дж. Бейкер [1], О. Е. Вільямсон [2], А. Гальчинський [3], М. Кастельс [4], Р. Марріс [5], Дж. Марч [6], Д. Морріс [7], Дж. Робертс [8], Р. М. Сайерт [9], Д. Хей [7].

Зазначені вчені зробили важливий внесок у розвиток теорії мотивації. Однак, незважаючи на глибокий ґрунтовний аналіз проблем узгодження інтересів і цілей персоналу підприємства і його власників, недостатньо уваги приділено взаємозв'язку змін

у діяльності сучасного підприємства і форм мотивації, який забезпечує в кінцевому рахунку зростання конкурентоспроможності підприємств.

Формулювання мети статті. Метою статті є дослідження ролі мотивації у розвитку сучасного підприємства в процесі змін у його сутності та формі, в організації праці та забезпеченні ефективної діяльності на основі єдності цілей та інтересів працівників і акціонерів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Еволюція підприємства як організаційної форми координації економічної діяльності людей є об'єктом дослідження багатьох наук. Економічна теорія досліджує підприємство з точки зору розвитку економічних відносин, ефективності використання ресурсів, первинного розподілу доходів, форм організації виробництва, вирішення соціальних проблем, місця і ролі в економічній системі. Історично підприємство почало складатися в період становлення капіталістичного способу виробництва. Системоутворюючими його ознаками є поділ праці та дві основні характеристики: спеціалізація і кооперація. В рамках підприємства ці два процеси виступали в органічній ціліс-

ності. Ця родова ознака підприємства зберігається на протязі всього періоду його існування. Іншими системоутворюючими ознаками слід вважати координацію, мотивацію економічної діяльності, змагальність (суперництво) і результативність.

Першими формами власне підприємства є проста кооперація та мануфактура, які були засновані в період становлення капіталізму і базувалися на ручній праці. В індустріальну епоху формою його існування стала фабрика, яка базувалася на машинній праці. Індустріалізація породила цілу низку організаційних форм підприємств та їх об'єднань, класифікація яких представлена в усіх підручниках. В сучасних умовах відбуваються кардинальні зрушення на всіх рівнях розвитку економіки під впливом технологічних, технічних, соціально-економічних чинників. Формується новий тип виробництва, заснований на використанні новітніх, наукоємних технологій, і відповідним чином змінюється підприємство, де вони застосовуються.

Зміни на мікрорівні відбуваються не лише по формі, але й по суті. У зв'язку з цим можна погодитися з трактовкою Б. Гейтса щодо нової сутності сучасного підприємства, яке представляє собою «електронну нервову систему», що забезпечує безперечний рух інформації заради інтенсивного постійного розвитку інтелекту компанії [10, с.23]. Сучасне підприємство працює в режимі реального часу, який не може бути забезпечений ринковими механізмами. Сучасна економіка формує інші механізми взаємодії – інформаційні мережі, а підприємство у формі сучасної корпорації є її суб'єктом. Але при цьому, як вважає А. Гальчинський, слід уточнити, що вона сама трансформується в інформаційну мережу, оновлюючи тим самим базові основи економіки [3, с.232]. М. Кастельс, аналізуючи нову якість організації економіки на мікрорівні, пов'язану з інформаційними мережами, вважає, що величезна фабрика, орієнтована на масове виробництво, виявилася ключовим елементом індустріальної епохи, репрезентуючи насамперед систему виробництва і поширення нових джерел енергії, в інформаційну епоху визначальна організаційна форма – це мережа [4].

У мережі спеціалізація, кооперація і навіть конкуренція як родові ознаки підприємства поступово відходять на другий план. Натомість, первинними ознаками стають взаємодія та координація, стимули та мотивація. Це пов'язано з кардинальними змінами, що відбуваються в сучасній корпорації. Вона працює на клієнта, задовольняє його індивідуальні потреби. Праця універсалізується, цьому сприяють засоби виробництва, які мають властивість швидко переналагоджуватись, оскільки складаються з елементів, подібних до дитячих іграшок Лего, з яких можна скласти будь-яке обладнання. З врахуванням розвитку нанотехнологій ці процеси значно спрощуються. Оскільки технічна складова, хоча й займає велику питому вагу, не є вирішальною, найважливішим елементом виробництва стає творча, висококваліфікована праця, працівник з його інтересами і цілями. Тому проблеми стимулів, мотивації стають головними. Організаційна структура підприємства за таких умов повинна бути багатофункціональною і містити відповідний набір компромісів.

Як вважає Дж. Робертс, поведінка працівників фірми визначається стимулами та взаємодією [8, с.129]. Стимули пов'язані з індивідуальною поведінкою працівників і виконанням ними поставлених завдань. Взаємодія передбачає досягнення загальних цілей підприємства. Їх органічне поєднання забезпечує його успіх. Проблема заключається в тому, що не можна віддавати перевагу тому чи іншому типу поведінки, оскільки це може привести до їх несумісності, і підприємство не зможе розвиватись ефективно. Ефективна організаційна структура підприємства повинна вирішувати цю проблему, забезпечувати оптимальний рівень кооперації та мотивації.

Мотивація працівників пов'язана з тим, що їх індивідуальні інтереси можуть не співпадати з інтересами і цілями підприємства. Об'єктивною основою такого неспівпадання є те, що окремі працівники не несуть відповідальності за всі витрати і доходи від своїх дій та рішень. Приймаючи ті чи інші рішення, вони не враховують у повному обсязі цілі підприємства, оскільки намагаються досягти, перш за все, власні цілі. Мотивація в організаційній структурі підп-

приємства відіграє важливу роль формування таких умов, за яких інтереси працівників і підприємства співпадають, і працівники віддають перевагу тим варіантам вибору рішень, які б сприяли зростанню ефективності підприємства. При цьому повинні бути задіяні всі елементи організаційної структури: працівники, організація, процеси і культура.

Проблема мотивації на підприємстві має об'єктивну основу, про що вже говорилося. Невідповідність між витратами і доходами, за які відповідає працівник, та мірою їх відповідальності може бути двоякою. У більшості випадків працівник отримує невелику частку доходів від своїх рішень і несе відповідальність за непропорційно велику частку витрат. За таких умов працівник не має стимулів до забезпечення ефективної діяльності підприємства. Інший варіант передбачає, що частка доходів, яку він отримує, перевищує частку витрат, за яку він несе відповідальність, що змушує його діяти дуже активно у напрямі підвищення загальної ефективності, але ресурси, якими він розпоряджається, створюють певні обмеження його діяльності.

Працівник, який отримує погодинну чи фіксовану оплату і працює більш інтенсивно, не відчуває ніяких додаткових матеріальних переваг від результатів більш інтенсивної праці. Ці переваги отримує підприємство, оскільки збільшується випуск продукції чи послуг. Звичайно, за таких умов працівник може мати нематеріальні дивіденди у вигляді упевненості в тому, що його не звільнять, або запропонують більш вигідну посаду. Існує також ймовірність солідарної підтримки з боку інших працівників, але може бути і їх несприйняття. Працівник також може отримати моральне задоволення від того, що він працює краще, ніж інші. Але за відсутності прямого зв'язку між інтенсивністю праці і доходами працівник не має мотивації працювати і надалі з високою інтенсивністю. За таких умов інтенсивність праці поступово знизиться до рівня стимулів у вигляді відповідних доходів, тобто працювати інтенсивно заради максимізації загальної вартості працівник постійно не буде.

Аналогічною є також і поведінка менеджера, який не захоче приймати відповідальність за ризикові рішення в інтересах

акціонерів, якщо його доходи не будуть прямо залежати від прийнятих рішень. В свою чергу, акціонер, який моніторить роботу корпоративного менеджменту, відповідаючи при цьому за всі витрати по моніторингу, буде здійснювати його якісно лише за умови, що він отримає більшу частку доходу, отриманого за рахунок покращення якості менеджерських рішень, у порівнянні з іншими акціонерами, які не займалися моніторингом.

Проблеми мотивації виникають, коли вигоди зосереджуються на певному рівні управління, а витрати розподіляються на підприємство в цілому. Так, менеджери завжди зацікавлені у зростанні розмірів підприємства, оскільки з'являються можливості для кар'єрного росту. При цьому загальний результат від діяльності може зменшуватися, тобто менеджери досягають своїх цілей за рахунок акціонерів. В економічній теорії найбільш відомим дослідженням мотивів є дослідження Р. Марріса, який вважав, що існують три домінуючих мотиви – доход, статус, влада [5], які підкріплюються безпекою. Вона особливо активно в якості мотиву досліджується в останні десятиліття [7, с.43]. Безпека як запорука стабільності, зменшення невизначеності, «спокійного життя» знаходиться в основі більшості цілей, пов'язаних з монополією. Крім того, більша частина виконавчої діяльності, як підкреслював у свій час Дж. Бейкер, також спрямована на мінімізацію неспокою, занепокоєння [1]. Безпека, як форма уникнення невизначеності в сучасних умовах, стає одним із важливих мотивів діяльності менеджерів. Вона досліджується біхевіористами (Р. М Сайєрт, Дж. Марч). О. Е. Вільямсон та Р. Марріс використали її при побудові своїх моделей в теорії фірми. В літературі пропонували й інші мотиви: бажання професійного успіху, творчість, суперництво, соціальні зобов'язання тощо [7, с.44], але все-таки доход, статус, влада та безпека, взаємно доповнюючи один одного, є головними і тому знаходяться в центрі уваги дослідників, які розробляють теорію фірми і намагаються виявити тенденції розвитку сучасного підприємства, його внутрішні механізми та рушійні сили.

Проблеми мотивації характерні для іє-

рархічних структур, де існує асиметрія між цілями, цінностями і доходами, доходами і витратами. В ринкових відносинах проблеми мотивації не виникають, але вони виникають на підприємстві, яке базується на трудовій повинності своїх працівників. Головна відмінність заключається в можливості використання контрактів чи іміджу для управління поведінкою, коли інтереси учасників не співпадають, і дії одного з них впливають на доходи інших. Якщо інтереси співпадають, проблеми мотивації не виникають. Останніх можна уникнути, якщо скласти контракт таким чином, щоб усі учасники були зацікавлені в максимізації прибутку підприємства. Крім того, контракти можна доповнювати репутаційними механізмами [8, с.147]. Якщо ж контракція і репутація не є ефективними, а інтереси не співпадають, проблеми мотивації вирішувати досить складно.

Працівники, прикладаючи фізичні та інтелектуальні зусилля, сприяють розвитку підприємства, зниженню витрат, збільшенню обсягів продаж, підвищенню якості продукції, поліпшенню іміджу підприємства, але визначити й точно виміряти ці зусилля важко. В свій час такі точні виміри здійснював Ф. Тейлор, але це відбувалося на підприємствах конвєсного виробництва. Глибока спеціалізація робітників надавала таку можливість. В підприємствах сучасного типу спеціалізація до деякої міри поступається універсалізації праці і об'єктивно слідкувати за поведінкою кожного працівника стає неможливо і недоцільно, оскільки інтелектуальна складова зусиль працівника переважає фізичну. Таким чином, з одного боку, тенденція до універсалізації праці, а з іншого, підвищення рівня її інтелектуалізації формують об'єктивні передумови обмеженості управління поведінкою працівників. За таких умов практично неможливо укласти контракт, який містив би чіткі завдання і, що головне, винагороди та покарання за виконання чи ухилення від виконання контракту.

Серед механізмів, які використовуються для управління поведінкою окремих працівників у сучасних умовах, виділяються періодичний моніторинг та оцінка результатів діяльності. Якщо ж декілька працівників створюють загальну цінність, і прибуток ді-

литься на всіх, проблема мотивації також стає досить гострою. Особливо це стосується нематеріальних активів підприємства – імідж, репутація, бренд тощо. Від використання, наприклад, бренду підприємства вирають усі його підрозділи, але лише один із них – маркетинговий – витрачає на його створення і просування свої ресурси. В результаті жодний підрозділ, в т.ч. і маркетинговий, не отримує прибуток від бренду в повному обсязі, а, значить, і мотивація щодо інвестування в його розробку і просування досить низька. Інвестування буде здійснюватися не в повному обсязі і з часом, якщо не застосовувати хоча б моніторингу чи інших механізмів мотивації, бренд як важливий елемент нематеріальних активів перестане виконувати свою роль у створенні конкурентних переваг підприємства.

Особливої уваги проблеми мотивації заслуговують при оцінці результатів діяльності окремих працівників команди, яка отримує спільне завдання і має спільний результат. Винагорода при цьому є колективною. Кожний працівник за відсутності відповідної мотивації буде намагатися мінімізувати свій вклад у виконання спільного завдання, оскільки він несе всі витрати на здійснення додаткового вкладу, а отримує лише частку прибутку, що збільшився. Тому за відсутності моніторингу всередині команди, кожний працівник може закінчити роботу, коли його граничні витрати зрівняються з граничним прибутком, який він отримає в результаті своїх додаткових зусиль. Загальна сума індивідуальних доходів буде значно перевищувати загальну цінність, створену командою. Така неефективність підтверджує, що в даному випадку також існує проблема мотивації.

Мотиваційні проблеми ускладнюються і в тому випадку, коли рішення і дії базуються на інформації, яка є доступною лише для людини, що приймає ці рішення чи здійснює ці дії. Навіть якщо ці рішення чи дії прозорі і легко піддаються контролю, невідповідність інтересів створює певні труднощі і сумніви щодо того, наскільки рішення і дії проведені в інтересах підприємства, а не є формою для реалізації інтересу працівника, що володіє інформацією. Аналогічні сумніви можуть виникнути і у відношенні до рі-

шень генерального директора підприємства, який збільшує розміри підприємства, керуючись стратегічними цілями і переконуючи, що придбання тих чи інших підприємств необхідні, незважаючи на те, що ефективність діяльності підприємства може знизитися, і акціонери при цьому отримують нижчий дохід.

Висновки. Для вирішення проблем мотивації на різних рівнях можна використовувати різні механізми. Системи винагороди працівників слід розробляти, виходячи з інформації про них. Але тут існує асиметричність інформації, якщо сам працівник є її джерелом. Винагороду можна пов'язувати з відносними результатами діяльності, які коригуються автоматично в залежності від рівня ефективності і є досить гнучкими. Наявність довгострокових і поновлюваних контактів теж сприяє вирішенню проблеми мотивації. В практиці господарювання підприємств всі ці механізми використовуються, доповнюючись просуванням по службі, акціонерними опціонами і правами на постійні виплати, що надає можливість забезпечувати високу ефективність в умовах нестабільності, невизначеності і різноспрямованості

інтересів працівників і акціонерів.

Література

1. Baker J. How Should Executives be Paid? // Harvard Bus. Rev. – 1939. – № 18. – P. 94–106
2. Williamson O. E. The Economic Institutions of Capitalism. Firms, Markets, Relational Contracting. New York: The Free Press, 1985. – 450 p.
3. Гальчинський А. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи. Методологічні аспекти. / А. Гальчинський. – К. : Либідь, 2006. – 312 с.
4. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура: Пер. с англ. / М. Кастельс. – М. : ГУВШЭ, 2000. – 458 с.
5. Marris R. The Economic Theory of Managerial Capitalism. – London, 1964. – 347 p.
6. Дж. Марч. Организации / Дж. Марч, Г. Саймон. // Личность. Культура. Общество. Вып. 1(21). – С. 252–302.
7. Хей Д., Моррис Д. Теория организации промышленности. В 2-х томах. / Д. Хей, Д. Моррис – Т. 2. – СПб. : Экономическая школа, 1999. – 592 с.
8. Робертс Дж. Современная фирма: структура организации для достижения эффективности и роста / Дж. Робертс. – М. : Издательский дом «Вильямс», 2007. – 352 с.
9. Cyert R. M., March J. G. A Behavioral Theory of the Firm. Prentice-Hall. Englewood Cliffs, 1963. – 332 p.
10. Гейтс Б. Бизнес со скоростью света. / Б. Гейтс. – М., 2001. – 480 с.

МОТИВАЦИЯ КАК ФОРМА СОГЛАСОВАНИЯ ИНТЕРЕСОВ ПЕРСОНАЛА И СОБСТВЕННИКОВ СОВРЕМЕННОГО ПРЕДПРИЯТИЯ

О. В. Горняк, д. э. н., профессор, Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

В статье рассматриваются сдвиги, которые происходят в современных предприятиях и изменяют его содержание и форму. Превращаясь в сеть, современное предприятие – это прежде всего взаимодействие и координация экономической деятельности. В результате особое значение приобретают стимулы и мотивация, которые обеспечивают единство интересов всех работников и собственников предприятия.

Ключевые слова: предприятие, персонал, работники, собственники, сеть, взаимодействие, координация, стимулы, мотивация.

MOTIVATION AS A FORM OF COORDINATION OF INTERESTS OF MODERN COMPANIES STAFF AND OWNERS

O. V. Gornyak, D.E., Prof., Odessa I. I. Mechnikov National University

The shifts that occur at a modern enterprise changing its content and form are discussed. A modern enterprise – appearing as the network – is primarily the interaction and coordination of economic activities. As a result, incentive and motivation are particularly important, as they provide the unity of interests of all workers and the owners of the enterprise.

Keywords: enterprise, staff, employees, owners, network, collaboration, coordination, incentives, motivation.

Рекомендовано до друку д. е. н., проф. Задоею А. О.

Надійшла до редакції 29.08.16 р.

**АНАЛІЗ АБСОЛЮТНОЇ ТА ВІДНОСНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ
ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА**

*О. О. Книшек, старший викладач, Університет митної справи та фінансів,
Panko_oks@mail.ru*

Проаналізовано підходи до визначення ефективності здійснення зовнішньоекономічної діяльності. Наведено алгоритм розрахунку загальної ефективності здійснення експортних операцій та зовнішньоекономічної діяльності підприємства. Запропоновано методіку визначення відносної економічної ефективності здійснення зовнішньоекономічної діяльності підприємства на основі співвідношення додаткових доходів та додаткових витрат.

Ключові слова: зовнішньоекономічна діяльність, ефективність, аналіз, абсолютна та відносна ефективність, додаткові доходи, додаткові витрати, курсові різниці.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день існує багато підходів до визначення ефективності здійснення зовнішньоекономічної діяльності, і вони є схожими, але у той же час відрізняються в частині визначення конкретних показників та їх групування. Наявність такого різноманіття у підходах до вибору показників, що характеризують ефективність зовнішньоекономічної діяльності, пояснюється відсутністю єдиної методології як до визначення економічної ефективності, так і до методіки визначення самих показників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Способом визначення ефективності зовнішньоекономічної діяльності є обчислення різних показників на основі зіставлення досягнутих економічних результатів із витратами ресурсів на їх досягнення. При цьому, слід зазначити, що в науковій літературі немає єдиного підходу до визначення як самого переліку таких показників, так і методіки їх розрахунку, що значно ускладнює її проведення та фактично унеможливує узагальнення та порівняння результатів такої діагностики.

Так, наприклад, Гребельник О. П., Шкурупій О. В., Тюріна Н. М., Карвацка Н. С. виокремлюють по дві групи показників ефективності зовнішньоекономічної діяльності [1–3]. До першої групи Гребельник О. П. відносить показники, що характеризують абсолютну величину економічного ефекту і визначаються як різниця між результатом та витратами, а також порівняльні показники ефективності, які визначаються як відношення результату до витрат відпо-

відно укладених зовнішньоекономічних контрактів. До другої групи відносяться показники, що характеризують доцільність участі підприємства в зовнішньоекономічних відношеннях: показники локальної ефективності, які розраховуються з використанням чинних внутрішніх цін; показники загальної економічної ефективності, які розраховуються на підставі розрахункових цін [1, с. 319–321].

Шкурупій О. В. систему показників економічної ефективності зовнішньоекономічної діяльності поділяє на дві групи:

– показники ефекту, які визначаються через абсолютні величини, що мають вартісний вимір та обчислюються як різниця між результатами і витратами;

– показники ефективності, які визначаються на основі віднесення результатів до витрат і, як правило, визначаються у відносних одиницях (відсотках та індексах) [2, с.173].

Тюріна Н. М. Карвацка Н. С. також виділяють дві групи показників – абсолютні та відносні. До числа абсолютних показників відносять обсяги експорту/імпорту товарів та послуг, на основі яких визначається динаміка зовнішньоекономічної діяльності та порівняння з попередніми періодами; обсяги накладних витрат на виконання зовнішньоекономічного контракту, зменшення величини яких веде до підвищення ефективності зовнішньоекономічної діяльності; кількість та сума отриманих реклаमाцій під час виконання зовнішньоекономічного контракту; кількість задоволених рекламацій. Абсолютні показники дають змогу здійснити

загальну оцінку стану зовнішньоекономічної діяльності підприємства та проаналізувати її динаміку за відповідний період. Дані про експорт/імпорт, як правило, групуються за товарними позиціями та представляються у формі аналітичних таблиць, на основі яких здійснюється розрахунок відносних показників.

До групи відносних показників науковці віднесли такі чинники:

- індекс динаміки експорту/імпорту (за вартістю, за фізичним обсягом, за ціною, за кількістю, за структурою);

- коефіцієнти виконання зобов'язань з експорту/імпорту (за вартістю, за ціною, за фізичними обсягами);

- середня тривалість обороту експортно-імпортних операцій);

- коефіцієнт віддачі коштів експортно-імпортних операцій [3, с. 320–328].

Соркин С. Л. виокремлює три блоки показників, що можуть використовуватися в процесі оцінки та аналізу ефективності зовнішньоекономічної діяльності підприємства: перший блок характеризує початковий економічний результат; другий – економічний ефект (кінцевий результат в абсолютному вираженні); третій – економічну ефективність (кінцевий результат у відносних величинах) [44, с. 41–45].

Слід зазначити, що Вакульчик О. М. та Дубицький Д. П. здійснили спробу узагальнення існуючих показників ефективності експортно-імпортних операцій, виділивши їх у чотири групи:

- абсолютні показники (обсяг експорту; обсяг імпорту; обсяг накладних витрат на експорт/імпорт; середній залишок коштів; кількість отриманих реклаमाцій; сума рекламацій; кількість задоволених рекламацій; обсяг використання торговельної марки фірми; обсяг експорту нових товарів);

- відносні показники: індекси, що характеризують динаміку (індекс виручки; індекс фізичного обсягу; індекс ціни; динаміка частки світового, європейського ринків; частка нових товарів у експорті, які з'явилися на ринках за останні 5 років; частка зниження витрат, одержана за рахунок використання нових технологій, тощо); коефіцієнти виконання зобов'язань з експорту та імпорту (за вартістю; за фактичним обся-

гом; за ціною; середня тривалість обороту експортної/імпортної операції; коефіцієнт віддачі коштів від експортних/імпортних операцій);

- показники структури (товарна структура експорту або імпорту; географічна структура експорту або імпорту; структура накладних витрат на експорт або імпорт);

- показники ефективності (валютна ефективність експорту/імпорту; ефективність експорту/імпорту; середня тривалість обороту експортної (імпортної) операції; коефіцієнт віддачі коштів від експортних/імпортних операцій; ефективність експорту/імпорту) [5, с.75].

Такий підхід, на наш погляд, є найбільш оптимальним, оскільки охоплює весь спектр здійснення експортно-імпортних операцій, а показники можуть розраховуватися як окремо, так і комплексно залежно від мети розрахунку.

Що стосується сфери оцінки й аналізу саме економічної ефективності зовнішньоекономічної діяльності підприємства, то на сьогодні вона є найбільш методично розробленою. Треба відзначити, що експортно-імпортні операції характеризується, насамперед, валютною ефективністю та додатковими витратами, з якими стикається підприємство при здійсненні зовнішньоекономічної діяльності.

Формулювання мети статті. Метою статті є розробка методичного підходу до визначення абсолютної та відносної ефективності ЗЕД на основі співвідношення додаткових доходів і витрат.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проаналізувавши підходи до визначення ефективності здійснення зовнішньоекономічних операцій, ми бачимо, що більшість науковців виокремлюють ефективність експортних й імпортних операцій та ефективність ЗЕД, базуючись на традиційних критеріях визначення ефективності через величину отриманого прибутку. Разом з тим здійснення зовнішньоекономічної діяльності тісно пов'язано з іншими сферами функціонування підприємства, які не мають чіткого фінансового вираження та не знайшли відображення у таких підходах. Вирішенням цього питання стане застосування комплексного підходу до визначення еко-

номічної ефективності зовнішньоекономічної діяльності, що дасть змогу визначити вплив таких факторів.

Слід зазначити, що перелічені групи показників не в повній мірі відображають загальний ефект зовнішньоекономічної діяльності підприємства, не дозволяють визначити її доцільність, оскільки не охоплюють процеси оцінки та контролю, які безпосередньо впливають на ефективність здійснення зовнішньоекономічних операцій. На наш погляд, діагностика зовнішньоекономічної діяльності підприємства повинна здійснюватися на основі системного підходу, який дає можливість не тільки здійснити повномасштабний аналіз зовнішньоекономічної діяльності, надавати інтегральні оцінки для порівняння, але й виявити шляхи мінімізації можливих ризиків у майбутньому.

Застосування системного підходу дозволяє здійснити комплексний аналіз будь-якого виду зовнішньоекономічної операції, проте вичленити в чистому вигляді ефективність зовнішньоекономічної діяльності із загального функціонування підприємства доволі складно, оскільки зовнішньоекономічна діяльність підприємства органічно пов'язана з реалізацією частини виготовленої продукції підприємством на внутрішньому ринку. Тому для оцінки ефективності ЗЕД на підприємстві слід брати до уваги та аналізувати загальний фінансово-економічний стан підприємства, відносний обсяг зовнішньоекономічних операцій та оцінку ефекту від підвищення (зниження) їх структурної частки в діяльності підприємства.

У процесі здійснення зовнішньоекономічної діяльності у підприємства виникають додаткові витрати в результаті проведення зовнішньоекономічних операцій. При формуванні вихідних даних для проведення оцінювання пропонуємо розподілити витрати, що є складовими загальної собівартості, на витрати, які виникають при реалізації продукції на внутрішньому ринку країни, та витрати, пов'язані з реалізацією продукції на експорт. Важливою інформаційною складовою при визначенні ефективності експортно-імпорتنих операцій є склад та обсяг витрат, величина яких безпосередньо та суттєво впливає на ефективність і, як наслідок, на

доцільність здійснення зовнішньоекономічної діяльності. Здійснення зовнішньоекономічної діяльності підприємством супроводжується появою цілого ряду додаткових витрат, які є непритаманними при організації діяльності на внутрішньому ринку. До таких витрат, зокрема, належать:

1) витрати на пакування (відповідно до правил Інкотермс 2010);

2) витрати на транспортування (витрати, пов'язані безпосередньо із транспортуванням товарів; витрати на виконання розвантажувально-навантажувальних робіт; витрати на зберігання товарів; витрати на страхування товарів);

3) витрати на митне оформлення та сплату митних податків (оплата послуг митного брокера; плата за ліцензії, сертифікати та ін.; величина митних платежів та плати за митне оформлення;

4) адміністративні витрати (утримання робочих місць відділу ЗЕД, зокрема витрати на утримання основних засобів, інших матеріальних необоротних активів загальногосподарського призначення (оренда, амортизація, ремонт, комунальні послуги), охорона, юридичні, аудиторські послуги, поштові, канцелярські витрати; витрати на відрядження, телефонні розмови тощо);

5) інші операційні витрати (витрати на купівлю-продаж іноземної валюти; економічні санкції за невиконання законодавства та умов договорів).

Зважаючи на те, що здійснення експорту продукції машинобудівних підприємств супроводжується великим обсягом затрат саме на транспортування, зважаючи на розміри та вагу такої продукції, мінімізація витрат на транспортування як всередині країни, так і за кордоном, є основою для підвищення ефективності здійснення таких зовнішньоекономічних операцій.

Здійснення експортних операцій призводить до збільшення витрат на пакування, зважаючи на законодавчо встановлені вимоги до тари та упаковки, які діють у країнах, до яких здійснюється експорт. Так, наприклад, відповідно до Директиви № 94/62/ЕС, у країнах Європейського Союзу існують суттєві вимоги щодо складу та можливості повторного використання упаковки, зокрема, вага та кількість упаковки повинні бути

мінімальними та забезпечувати встановлені в ЄС рівні безпеки та гігієни, упаковка повинна бути придатна для переробки, а у випадку неможливості її повторного використання чи переробки, рівень шкідливих речовин під час утилізації упаковки повинен бути мінімальним [67].

У Російській Федерації, яка донедавна була одним з головних іноземних споживачів продукції українського машинобудування, діє спеціалізований стандарт з вимогами до упаковки для виробів машинобудування, розроблений ще у колишньому СРСР (ГОСТ 23170-78), згідно якого конкретний

вид упаковки залежить від виду машинобудівної продукції та виду транспорту, на якому вона перевозиться. Упаковка за функціональним призначенням поділяється на внутрішню упаковку, пакувальну тару та засоби амортизації й фіксації виробів в тарі, додаткові пакувальні матеріали (ящики, барабани, мішки, чохла, паперова обгортка тощо) [7, с. 3, 10].

Порівняльний аналіз складу витрат при експортних операціях та при операціях з реалізації продукції в країні виробництва представлені у табл. 1.

Таблиця 1

Порівняльний аналіз складу витрат підприємства при експорті продукції машинобудування та при її реалізації на внутрішньому ринку

Витрати підприємства при реалізації продукції на внутрішньому ринку	Витрати підприємства при реалізації продукції на експорт				
1.1. Виробнича собівартість реалізованої продукції					
1.2. Адміністративні витрати					
1.2.1. Оплата праці адміністративного персоналу					
	Додаткові витрати на оплату праці працівників відділу ЗЕД				
1.2.2. Витрати на відрядження адміністративного персоналу всередині країни	1.2.2. Витрати на відрядження працівників відділу ЗЕД за межі території України				
1.2.3. Витрати на утримання основних засобів, інших матеріальних необоротних активів загальногосподарського призначення					
	1.2.3. Додаткові витрати на утримання основних засобів, інших матеріальних необоротних активів загальногосподарського призначення за кордоном				
1.2.4. Поштові та канцелярські витрати, телефонні розмови всередині країни	1.2.4. Витрати на міжнародні поштові та канцелярські витрати, міжнародні телефонні розмови				
	1.2.5. Додаткові витрати на митне оформлення	Інкотермс 2010			
		E	F	C	D
	<i>Витрати на оплату послуг митних брокерів в Україні</i>	–	+	+	+
	<i>Витрати за отримання сертифікату походження для експорту</i>	–	+	+	+
	<i>Витрати на ліцензування продукції</i>	–	+	+	+
	<i>Витрати за отримання сертифікату якості продукції</i>	–	+	+	+
	<i>Витрати на сплату експортного мита</i>	–	+	+	+
	<i>Витрати на оплату послуг митних брокерів в країні імпорту</i>	–	–	+	+
	<i>Витрати на сплату імпортного мита</i>	–	–	+	+

1.3. Витрати на збут					
1.3.1. Витрати на пакування		Інкотермс 2010			
		Е	F	С	D
	<i>Додаткові витрати на пакування продукції залежно від країни експорту</i>	+	+	+	+
1.3.2. Транспортно-експедиційні витрати					
<i>Витрати на навантаження продукції</i>	<i>Витрати на навантаження продукції</i>	-	+	+	+
<i>Витрати на транспортування товару всередині країни</i>	<i>Витрати на транспортування товару всередині країни до основного транспорту</i>	-	+	+	+
	<i>Додаткові витрати на навантаження на основний транспорт</i>	-	+	+	+
	<i>Додаткові витрати на оплату основного транспорту</i>	-	-	+	+
	<i>Додаткові витрати на страхування продукції</i>	-	-	+	+
	<i>Додаткові витрати на розвантаження продукції з основного транспорту</i>	-	-	+	+
	<i>Додаткові витрати на транспортування продукції за кордоном</i>	-	-	+	+
	<i>Додаткові витрати на розвантаження продукції на склад покупця</i>	-	-	-	+
1.4. Інші операційні витрати					
1.4.1. Витрати на сплату санкцій за невиконання умов контракту з вітчизняними контрагентами	1.4.1. Витрати на сплату санкцій за невиконання умов зовнішньоекономічного контракту				
	1.4.2. Витрати на купівлю іноземної валюти				
	1.4.3. Втрати від операційної курсової різниці				
	1.4.4. Витрати в зв'язку з донарахування митними органами митних платежів				

Джерело: [8].

Важливими при визначенні ефективності зовнішньоекономічних операцій є ті умови, за яких здійснюється та чи інша операція відповідно до правил Інкотермс 2010, оскільки вони визначають, яка сторона контракту (договору) купівлі-продажу зобов'язана забезпечити перевезення чи страхування при поставці товару продавцем покупцеві, і які витрати покладаються на кожну із сторін.

Так, наприклад, при виборі поставки продукції на умовах EXW зобов'язання продавця є мінімальними та обмежуються тільки наданням товару у розпорядження покупця на своєму підприємстві без здійснення митного очищення товару для експорту та завантаження його на будь-який

приймаючий транспортний засіб.

Використання умов поставки FCA, FAS або FOB передбачає поставку товару продавцем, що пройшов митне очищення для експорту, шляхом передання призначеному покупцем перевізнику у названому місці для завантаження на основний транспорт. В цьому випадку покупець самостійно та за власний рахунок укладає договір перевезення товару від названого місця, а також за власний рахунок та на власний ризик одержує імпорту ліцензію або інший дозвільний документ, виконує усі митні формальності для імпорту товару та його транзитного перевезення через будь-яку країну.

Поставка продукції на умовах CFR, CIF, CPT або CIP передбачає зобов'язання продавця організувати доставку товару та митне очищення для експорту. Усі решта витрат з отримання дозвільних документів на імпорту продукції в країну імпортера, здійснення митного очищення при імпорті, всі ризики втрати чи пошкодження товару з моменту передачі товару здійснюються за рахунок покупця.

При використанні умов поставки DAT, DAB або ж DDP витрати і ризики продавця максимальні, так як він зобов'язаний надати товари у розпорядження покупця в зазначеному місці призначення (забезпечити прибуття), включаючи оплату усіх необхідних дозвільних документів як всередині країни, так і в країні покупця, сплату імпортного мита, страхування вантажу тощо [8].

На перший погляд здається, що найбільш вигідними для експортера є використання умов поставки категорії E, коли на нього покладається мінімум зобов'язань та, відповідно, і витрати є мінімальними, насправді експортеру більш вигідним є застосування умов поставки категорії F та C, що пов'язано з можливістю відшкодування підприємству податкового кредиту з ПДВ з боку держави. Основою для нарахування податкового зобов'язання з ПДВ і митних податків є митна вартість товарів, визначена на момент перетину товаром митного кордону.

Фактори впливу на ефективність зовнішньоекономічної діяльності у порівнянні з реалізацією продукції на внутрішньому ринку представлені на рис. 1.

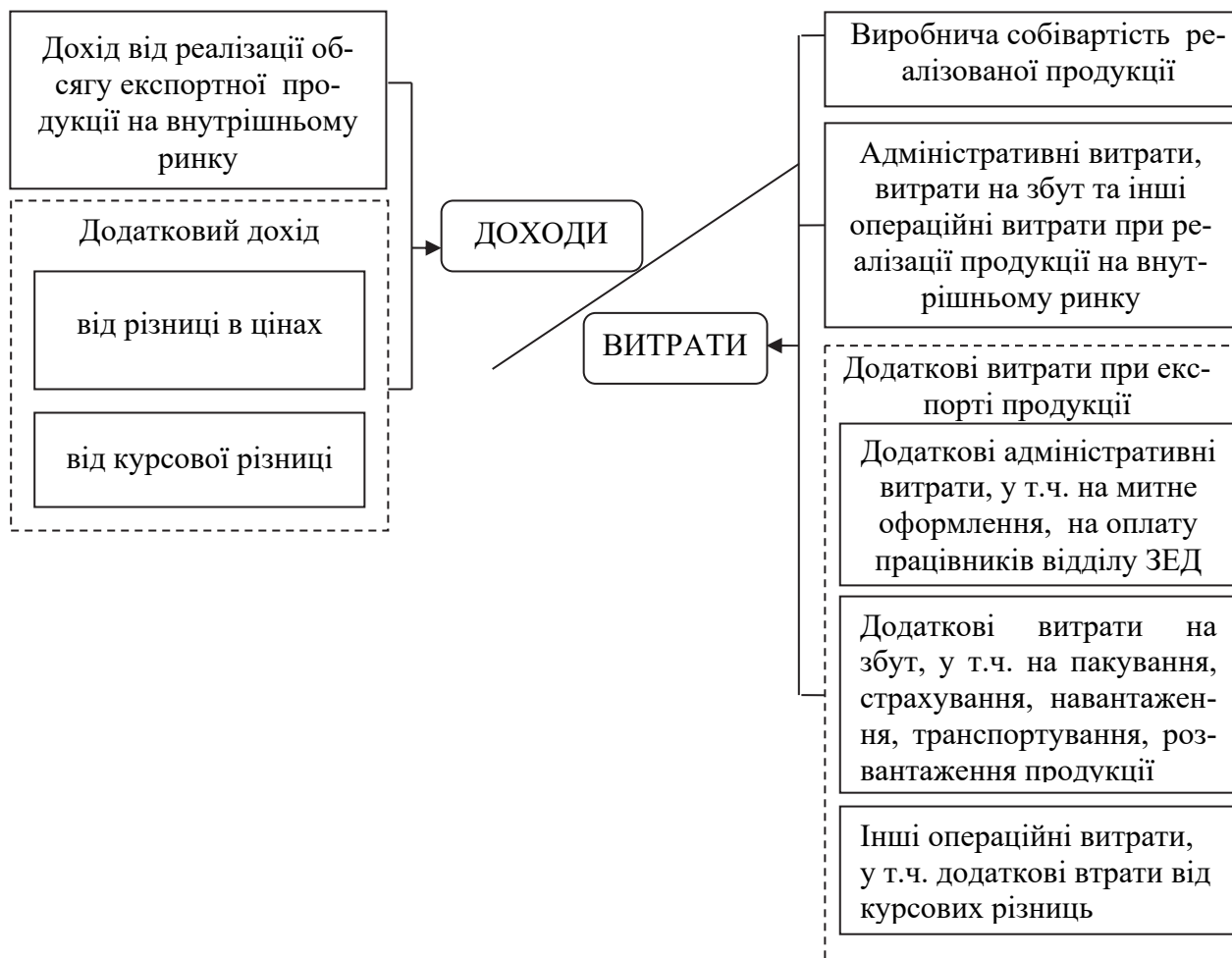

Рис. 1. Фактори впливу на ефективність зовнішньоекономічної діяльності у порівнянні з реалізацією продукції на внутрішньому ринку

Загальну ефективність здійснення експортної операції пропонується нами визна-

чати за наступною формулою:

$$E_{абс.}^{експ.} = \frac{\sum_{i=1}^k ЦВЕ_{i,грн.} \times KE_i + D_{к.р.}}{\sum_{i=1}^k BE_i \times KE_i + B_{адм.} + B_{збут} + B_{ін.}} \quad (1)$$

де $E_{абс.}^{експ.}$ – абсолютна ефективність експортної діяльності;

$ЦВЕ_{i,грн.}$ – ціна i -ї експортної продукції, переведена у гривні за офіційним курсом в день митного оформлення;

KE_i – обсяг експорту i -ї продукції;

$D_{к.р.}$ – додатковий дохід від курсових різниць, грн.;

BE_i – витрати на виробництво одиниці i -ї продукції, грн.;

$B_{адм.}$ – адміністративні витрати на здійснення експортної операції, грн.;

$B_{збут}$ – витрати на збут експортної продукції, грн.;

$B_{ін.}$ – інші операційні витрати при експортній діяльності, у т.ч. від курсових різниць, грн.

Зважаючи на те, що здійснення підприємством зовнішньоекономічної діяльності не обмежується виконанням окремої зовнішньоекономічної операції, а є комплексом таких операцій, різноманітних за своїми умовами та ефективністю, то загальна ефективність здійснення зовнішньоекономічної діяльності за звітний період може бути визначена як співвідношення між додатковими доходами, отриманими в результаті здійс-

нення зовнішньоекономічної діяльності, та додатковими витратами, понесеними підприємством в результаті здійснення такої діяльності:

$$E_{відн.}^{експ.} = \frac{\Delta D_{e.d.}}{\Delta B_{e.d.}} \quad (2)$$

де $E_{відн.}^{експ.}$ – відносна ефективність експортної діяльності підприємства;

$\Delta D_{e.d.}$ – додаткові доходи від здійснення експортної діяльності;

$\Delta B_{e.d.}$ – додаткові витрати на здійснення експортної діяльності.

Визначення відносної економічної ефективності здійснення зовнішньоекономічної діяльності підприємства на основі додаткових доходів та додаткових витрат дає змогу, на відміну від існуючих підходів, визначати таку ефективність не стільки як фінансовий результат певної окремої господарської операції, а продемонструвати ступінь впливу ЗЕД на загальну ефективність підприємства при наявних обсягах експорту, внутрішньої реалізації та різниці у цінах та витратах.

Визначення загальної ефективності здійснення експортних операцій та зовнішньоекономічної діяльності підприємства за матеріалами ПАТ Дніпропетровський стрілочний завод наведено в табл. 2.

Таблиця 2

Абсолютна та відносна ефективність здійснення експортних операцій та експортної діяльності в ПАТ Дніпропетровський стрілочний завод

Показник	2013	2014	2015	Відхилення	
				2014 від 2013	2015 від 2014
Виручка від реалізації продукції, всього по підприємству, тис. грн.	298264	403830	551404	105566	147574
в т.ч. від експортної діяльності	201993	174500	120175	27493	54325
Витрати на виробництво, всього, тис. грн.	226854	281767	413501	54913	131734
в т.ч. витрати на виробництво експортованої продукції, тис. грн.	153632	121755	90120	-31877	-31635
Додаткові витрати на здійснення ЗЕД, тис. грн., в т.ч.:	9551	13998	40434	4446	26437
– адміністративні	6052	7213	21778	1161	14565
– збутові	3499	6784	18656	3285	11872
– інші операційні витрати (втррати від курсових різниць)	2493	12574	52082	10081	39508

Доходи отримані від курсових різниць, тис. грн.	2521	47978	96546	45457	48568
$E_{абс.}$	1,234	1,500	1,187	0,266	-0,313
$E_{відн.}$	1,182	2,219	1,107	1,04	-1,11

Джерело: [9].

Як видно з даних таблиці, зовнішньоекономічна діяльність ПАТ Дніпропетровський стрілочний завод є ефективною, але рівень досліджуваних показників має тенденцію до зменшення у зв'язку із несприятливою світовою кон'юнктурою на продукцію машинобудування та внутрішні політичні та економічні негаразди в Україні.

Проаналізувавши економічну ефективність зовнішньоекономічної діяльності, можна зробити висновок про те, що показники $E_{абс.}$, $E_{відн.}$ є більшими за 1 і характе-

ризують ступінь доцільності для підприємства експортних операцій та дають змогу планувати подальшу стратегію щодо динаміки та структури реалізації продукції. Дані показники доцільно використовувати при укладенні угоди з метою вибору найбільш оптимального за критерієм максимуму економічного ефекту.

На рис.2 наведено графічне зображення рівня показників ефективності здійснення зовнішньоекономічної діяльності ПАТ Дніпропетровський стрілочний завод.

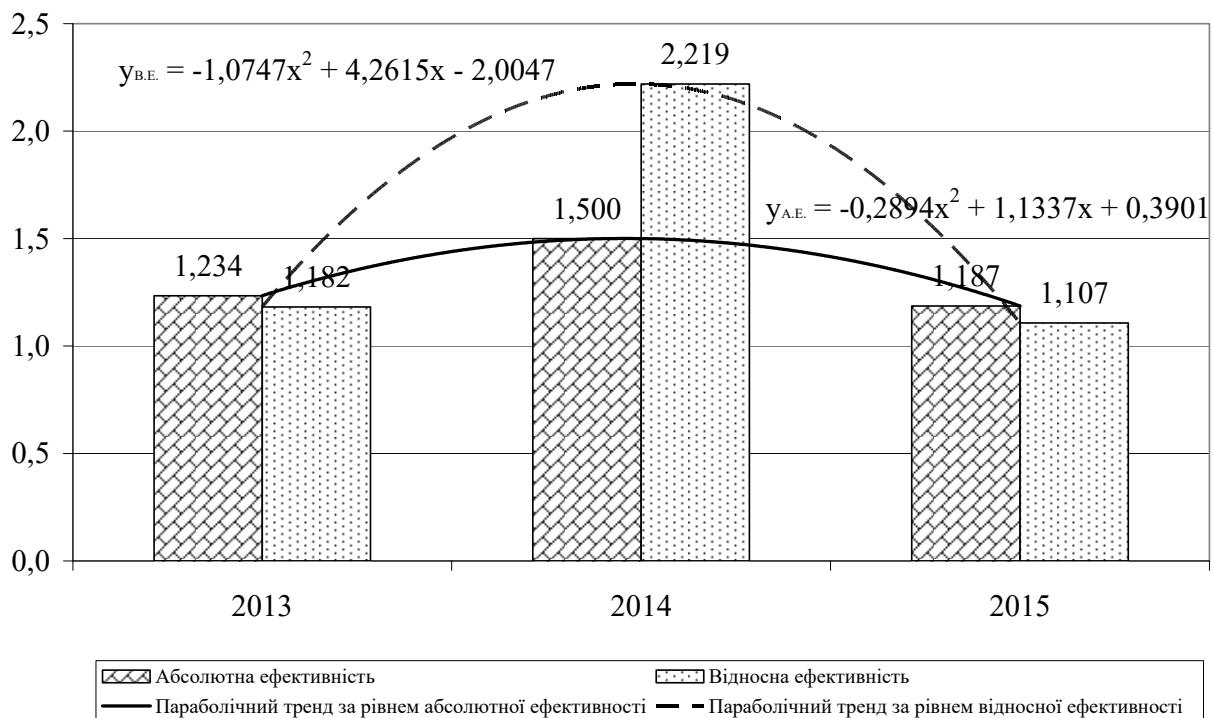

Рис 2. Аналітичне вирівнювання показників ефективності зовнішньоекономічної діяльності ПАТ Дніпропетровський стрілочний завод [9]

Так у 2014 році у порівнянні з 2013 р. майже у 2 рази збільшилися показники ефективності. Це відбулося у зв'язку із зменшенням витрат на виробництво експортної продукції. При цьому доходи від курсових різниць значно перевищують витрати, понесені від курсових різниць, що зумовило отримання додаткових доходів.

Аналіз показників ефективності виявив їх зменшення в 2015 році майже у 3 рази, що спричинено зниженням виручки від експорту при одночасному збільшенні додаткових витрат, як збутових, так адміністративних, що супроводжують здійснення ЗЕД.

За наведеним алгоритмом розрахунку абсолютної та відносної ефективності экс-

портної діяльності підприємства у подальшому є змога розрахувати абсолютну і відносну ефективність кожної окремої експортної операції, що забезпечить необхідною інформацією процес прийняття управлінських рішень щодо вибору найбільш ефективних видів продукції.

Таким чином, ефективність здійснення експортної операції визначається не тільки величиною витрат, які виникають в експортера під час здійснення операції, але й від інших факторів, серед яких правильне визначення митної вартості, від величини якої залежить обсяг сплачених податків. Здійснюючи експортні операції підприємства машинобудування сплачують такі види митних платежів: мито, ПДВ, акцизний податок. Для продукції машинобудування встановлюється нульова ставка мита, а акцизний податок на сьогодні не справляється. Таким чином, єдиним митним платежем при здійсненні експорту продукції машинобудування є ПДВ, ставка якого дорівнює нулю.

Отримання в результаті здійснення експортної операції доходу може супроводжуватися виникненням валютної ефективності, яка проявляється у вигляді появи додаткових витрат від курсових різниць, на величину яких збільшуватиметься витратна складова здійснення операції, або ж у вигляді додаткових доходів від курсових різниць, збільшуючи тим самим дохідну складову здійснення операції.

Висновки. Таким чином, запропоновані нами показники економічної ефективності, побудовані на співставленні доходів і витрат дають змогу, на відміну від існуючих підходів, визначати таку ефективність не стільки як фінансовий результат певної окремої господарської операції, а продемонструвати ступінь впливу ЗЕД на загальну ефективність підприємства при наявних обсягах експорту, внутрішньої реалізації та різниці у цінах та витратах.

Відповідно, подальшим напрямом дослідження є розробка алгоритму збору, накопичення, систематизації, узагальнення та аналізу детальної інформації у відповідному форматі управлінської звітності щодо діяльності підприємства з метою інформаційного забезпечення процесу визначення факторів, які негативно впливають на ефективність здійснення ЗЕД.

Література

1. Гребельник О. П. Основи зовнішньоекономічної діяльності : підручник / Гребельник О. П. – 3-тє вид. перероб. та доп. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 432 с.
2. Зовнішньоекономічна діяльність підприємства: навч. пос./ За ред. О. В. Шкурупій. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 248 с.
3. Тюріна Н. М. Зовнішньоекономічна діяльність підприємства: навч. пос./ Н. М. Тюріна, Н. С. Карвацка. – К. : «Центр учбової літератури», 2013. – 408 с.
4. Соркин С. Л. Эффективность внешнеэкономической деятельности: понятие, измерение и оценка : моногр. / Соркин С. Л. – Гродно : ГрГУ, 2011. – 130 с.
5. Вакульчик О. М. Аналіз ефективності зовнішньоекономічної діяльності підприємства / О. М. Вакульчик, Д. П. Дубицький // Вісник Академії митної служби України : наук. журн. – Д. . Сер. Економіка. – 2012. – № 2. – С. 75–82.
6. Highlights of the 2015 Index of Economic Freedom : Promoting Economic Opportunity and Prosperity [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://irr.org.za/reports-and-publications/occasional-reports/files/index-of-economic-freedom-2015-highlights.pdf>
7. Директива № 94/62/ЕС Европейского Парламента и Совета об упаковке и отходах от упаковки [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_b05.
8. Правила інкотермс 2010 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.umniylogist.ru/poleznoe/handbook/inkoterms-2010.html>.
9. Офіційний сайт ПАТ Дніпропетровський стрілочний завод [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://dsz.dp.ua/ua/informatciya_dlya_obnarodovaniya/rc_hna_fnanova_zvtntst.

АНАЛИЗ АБСОЛЮТНОЙ И ОТНОСИТЕЛЬНОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ

О. А. Книшек, старший преподаватель, Университет таможенного дела и финансов

Проанализированы подходы к определению эффективности осуществления внешнеэкономической деятельности. Приведен алгоритм расчета общей эффективности осуществления экспортных операций и внешнеэкономической деятельности предприятия. Предло-

жена методика определения относительной экономической эффективности осуществления внешнеэкономической деятельности предприятия на основе соотношения дополнительных доходов и дополнительных расходов.

Ключевые слова: внешнеэкономическая деятельность, эффективность, анализ, абсолютная и относительная эффективность, дополнительные доходы, дополнительные расходы, курсовые разницы.

ANALYSIS OF ABSOLUTE AND RELATIVE EFFECTIVENESS OF ENTERPRISE FOREIGN ECONOMIC ACTIVITY

O. O. Knyshek, Senior lecturer, University Customs and Finance

The approaches of determination the effectiveness of foreign economic activity are analyzed. An algorithm for calculating the overall effectiveness of export operations and enterprise foreign trade activity is presented. The method of determining the relative economic efficiency of enterprises foreign trade activity on the basis of additional income and additional costs ratio is offered.

Keywords: foreign economic activity, effectiveness, analysis, absolute and relative effectiveness, additional income, additional costs, exchange difference.

Рекомендовано до друку д. е. н., проф. Вагоною О. Г. Надійшла до редакції 23.08.16 р.

УДК 658.783

УПРАВЛІННЯ ЗАПАСАМИ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ЇХ ОБЛІКУ НА ЗАЛІЗНИЧНОМУ ТРАНСПОРТІ

О. А. Топоркова, к. е. н., доцент, Дніпропетровський національний університет залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна, lena0675.toporkova@yandex.ua,

Л. М. Савчук, к. е. н., професор, Національна металургійна академія України, dialog-aktiv@rambler.ru,

І. Г. Сокиринська, к. е. н., доцент, Національна металургійна академія України, sokirinska@rambler.ru

У статті здійснено систематизацію способів аналітичного обліку матеріальних витрат з метою управління ними з урахуванням технологічної специфіки залізничного транспорту. Розроблено організаційно-економічний механізм управління матеріальними потоками в пасажирському вагонному депо. Запропонований механізм генерує управлінські рішення на трьох рівнях: стратегічному – вибір оптимальної технології ремонту та технічного обслуговування, тактичному – оптимізація внутрішніх і зовнішніх транспортних операцій, операційному – оптимізація використання технологічного часу. Запропонована організація аналітичного обліку запасів дозволяє мінімізувати запаси або витрати на них, прискорює процес отримання інформації та сприяє економії витрат на здійснення перевізного процесу.

Ключові слова: запаси, облік, управління, документообіг, логістична система, матеріальні потоки, пасажирське вагонне депо, інвойс.

Постановка проблеми. Діяльність залізничного транспорту нерозривно пов'язана зі значними потоками матеріальних і фінансових ресурсів. Господарська діяльність передбачає використання суттєвих

обсягів запасів, і, у першу чергу – виробничих. Щоб стабільно здійснювати процес надання послуг з перевезень, постійно мають бути оборотні кошти в матеріальній формі у вигляді виробничих запасів.

Велике значення для обліку і контро-

лю запасів має його правильна організація відповідно до принципів, визначених зовнішньою (законодавчими документами) та внутрішньою (обліковою політикою) нормативною базою. Облік запасів дуже трудомісткий, оскільки до складу запасів належать сотні видів найменувань, за кожним з яких, для забезпечення кількісної та якісної інформації, необхідно вести аналітичний облік.

Актуальність дослідження визначається тим, що значне коло питань як у теоретико-методологічному, так і в практичному плані щодо обліку й аналізу ефективності використання запасів на підприємствах галузі залишаються не розкритими.

Досвід підприємств свідчить про можливість застосування різних методів управління виробничими запасами. Однак існуючі системи управління запасами відповідають лише обмеженій кількості варіантів виробничих ситуацій. Це визначає необхідність розробки нових методичних підходів і рекомендацій, які враховують галузеві та виробничі особливості.

Основна мета управління запасами полягає в такій організації їх поставок, за якої, з одного боку, має місце економія коштів на організацію поставок і утримання запасів, зменшуються втрати від іммобілізації оборотних коштів, від можливого псування ресурсів при їх тривалому зберіганні, а з іншого – зменшуються втрати, які можуть виникнути внаслідок дефіциту таких запасів.

Необхідність перегляду питань організації обліку використання запасів згідно з вимогами національних положень (стандартів), наявність значних проблем у галузі залізничного транспорту та потреба удосконалення існуючої практики обліку визначили цільову спрямованість дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багатьох економістів турбують проблеми розвитку та удосконалення обліку та контролю виробничих запасів. Даній тематиці присвятили свої наукові праці такі відомі вітчизняні вчені, як Бутинець Ф. Ф. [1], Голов С. Ф. [2], Поплюйко А. М. [3], Бондарєва І. О. [4], Шевців Л. Ю. [5].

Що стосується останніх досліджень, то вони спрямовані на систематизацію теоре-

тичних аспектів управління виробничими запасами підприємства [6], застосування маркетингових аспектів [7], визначення складових облікової політики стосовно питання організації обліку запасів [8], удосконалення аналітичного обліку запасів [10; 11]. А враховуючи специфіку виконання ремонтних робіт на залізничному транспорті, актуальними є дослідження Волошина Д. І. і Фуфалько М. В. [9].

Формулювання мети статті. Основною метою статті є систематизація способів аналітичного обліку матеріальних витрат та управління ними з урахуванням технологічної специфіки залізничного транспорту, зокрема пасажирського вагонного депо.

Виклад основного матеріалу дослідження. Запаси створюються для задоволення певних потреб, в силу яких на складах завжди повинна бути потрібна кількість запасів конкретного виду. Однак, якщо запаси збільшити, то зростає вартість їх зберігання. Таким чином, управління запасами являє собою складний комплекс заходів. Ефективність цього управління досягається за рахунок реалізації спеціальної фінансової політики управління запасами. Вона включає аналіз динаміки розміру, складу й оборотності запасів у передплановому періоді, визначення цілей формування запасів, визначення потреби в запасах товарно-матеріальних цінностей, що включаються до складу оборотних активів, визначення необхідного обсягу фінансових коштів, авансованих у формування запасів, мінімізацію поточних витрат з обслуговування запасів, реальне їх відображення у фінансовому обліку.

Ефективне управління запасами дає змогу знизити тривалість виробничого й усього операційного циклу, зменшити поточні витрати на їх зберігання, вивільнити із поточного господарського обороту частину фінансових коштів, реінвестуючи їх в інші активи [6, с.53].

Спираючись на [7, с.64]: управління запасами має два основні аспекти. Один стосується забезпечення підприємства виробничими запасами для виготовлення необхідного продукту в достатній кількості, у визначені терміни та в потрібному місці. Другий аспект пов'язаний із витратами на підтримання певного рівня запасів.

Результатами управління запасами є:

- зниження виробничих втрат;
- прискорення обороту;
- максимальне зменшення надлишків товарно-матеріальних цінностей (ТМЦ);
- зниження витрат підприємства на зберігання ТМЦ;
- зменшення втрат від псування, старіння запасів;
- оптимізація оподаткування.

Отже, маркетингова ефективність системи управління запасами залежить від виду попиту на конкретний тип запасів.

Сучасний підхід до управління та обліку запасів обов'язково знаходить відображення у наказі про облікову політику суб'єкта господарювання. Дане питання у своїй праці розглядають Грицишен Д. О. та Каленчук Л. В. [8]. При формуванні облікової політики стосовно запасів автори пропонують впорядкувати аспекти, що базуються на нормативному регулюванні та аспекти, що самостійно розробляються суб'єктом господарювання. Перша група включає наступні аспекти: методичний – як альтернативний вибір способу оцінки запасів при вибутті; податковий – як систематизація принципів бухгалтерського обліку та норм оподаткування операцій із запасами; організаційний – як вибір форми ведення обліку та розподіл обов'язків облікового штату; технічний – як створення робочого плану рахунків, графіку документообігу, порядку проведення інвентаризації. Друга група інтегрує: управлінський аспект – порядок формування і включення до собівартості матеріальних витрат; аналітичний – задоволення інформаційних потреб внутрішніх користувачів; міжнародний – порядок складання і представлення облікової інформації у звітності відповідно до вимог міжнародних стандартів [8, с.274].

Для ефективного управління запасами пасажирських вагонних депо слід дотримуватись певних вимог, обрати систему обліку запасів, яка б враховувала специфічні особливості виробничого процесу (зокрема ремонтних робіт); постійно мати достатньо точну оцінку обсягу і часу попиту, виконання замовлення, а також інформацію про терміни виконання ремонту, про їх можливі зміни, що дасть можливість контролювати

надходження та використання сировини і матеріалів у процесі діяльності та забезпечить його безперервність, що особливо важливо для підприємств (структурних підрозділів).

Найбільша частина витрат у діяльності пасажирського вагонного депо, у тому числі матеріальних, пов'язана із технічним обслуговуванням та ремонтами вагонів (деповським і капітальним).

Волошин Д. І. і Фуфалько М. В. [9] – звертають увагу на те, що у ПАТ «Укрзалізниця» застосовується планово-попереджувальна система ремонту вагонів, що базується на принципі постановки вагонів у ремонт за календарним напрацюванням або за певним пробігом. Ця система має ряд проблем і невирішених задач, що пов'язані з якістю ремонту і технічного обслуговування, з оптимізацією витрат трудових і матеріальних ресурсів, витрат часу на кожну операцію технологічного процесу і на простій вагона в ремонті в цілому.

На якість та своєчасність ремонту і ТО (технічного обслуговування) вагонів впливає цілий ряд факторів. Одним із таких важливих параметрів є рівень організації матеріально-технічного постачання підприємств вагонного господарства. При цьому задоволення попиту споживача повинне здійснюватися не будь-якою ціною, а за мінімальних витрат часу, трудових, матеріальних і фінансових ресурсів.

Автори пропонують структурним підрозділам вагонного господарства використовувати в управлінській діяльності логістичний підхід до оптимізації виробничої системи з її основними завданнями створити й забезпечити ефективне управління системою управління матеріальними потоками на підприємстві.

Процес адаптації логістичної системи до ринкових відносин та специфіки залізничного транспорту вимагає виконання наступних умов: досягнення високого ступеня інтеграції в межах підприємства (структурного підрозділу) та між його контрагентами; підвищення гнучкості й адаптивності діяльності до кон'юнктури ринку; скорочення тривалості виконання ремонту та обслуговування рухомого складу, об'єктів інфраструктури; резервування виробничих по-

тужностей та недопущення максимального їх завантаження; універсалізація обладнання; виконання послуг на сторону тощо.

Також в процесі створення логістичної системи варто враховувати певні особливості системи залізничного транспорту, а саме: цілісність, яка відображується наявністю тісних зв'язків між окремими залізницями та їх структурними підрозділами; складність, що характеризується значною кількістю зворотних зв'язків; високий ступінь інерційності, що сприяє прогнозуванню на перспективу; специфіка фінансування перевізного процесу та послуг, що надаються структурними підрозділами залізничного транспорту.

Основна мета виробничої логістики у транспортній галузі – це забезпечення своєчасного, ритмічного й економічного руху матеріальних ресурсів між стадіями та робочими місцями перевізного процесу у відповідності з планами виробництва й реалізації готової продукції у вигляді послуг з перевезення або замовленнями споживачів у вигляді послуг з ремонту та обслуговування рухомого складу, об'єктів інфраструктури тощо.

Система ремонту, яка існує на вагоне-ремонтних підприємствах, що займаються технічним обслуговуванням і ремонтом вагонів сформована в умовах планової економіки та базується на основі «статистичних» принципів, таких як постійна структура парку рухомого складу, незмінні протягом тривалого часу нормативи виконання ремонтів, наявність запасу обігових коштів, стабільні умови експлуатації.

Функціонування та розвиток системи ремонту, яка заснована на таких принципах, відбувається за рахунок збільшення ремонтних потужностей, росту ресурсів, що використовуються, пропорційно до збільшення кількості ремонтів. Типовими ключовими логістичними рішеннями у функціонуванні такого підприємства, на думку авторів, можуть бути: на стратегічному рівні – вибір оптимальної технології ремонту та технічного обслуговування; на тактичному рівні – оптимізація внутрішніх і зовнішніх транспортних операцій; на операційному рівні – оптимізація використання технологічного часу. Зазначені логістичні рішення сформу-

ємо у організаційно-економічний механізм управління матеріальними потоками в пасажирському вагонному депо в частині виконання ремонтів рухомого складу (рис. 1).

Запропонований організаційно-економічний механізм свідчить, що управління матеріальними потоками охоплює усі сторони управління технологічним процесом у пасажирських вагонних депо і є ключовим моментом забезпечення ефективного розвитку структурного підрозділу.

Виробнича логістика дозволяє здійснювати оперативне планування й управління матеріальним потоком у виробництві за дотримання наступних умов: ритмічної й узгодженої роботи усіх операційних центрів локалізації витрат; безперервності й циклічності технологічного процесу; максимальної надійності й гнучкості розрахунків собівартості; забезпечення відповідності системи оперативного управління підприємством типу й характеру певного виробництва.

Ефективність виробничої логістичної системи підприємства визначається її чутливістю до точності інформації. Інформаційні потоки надають динамічність логістичній системі. Якість і своєчасність інформації – це ключові фактори ефективності логістики.

Логістику найчастіше розглядають, як механізм оптимізації матеріальних та інформаційних потоків на підприємстві та як складовий елемент системи виробничого обліку. Оцінка якості ресурсного забезпечення підприємств залізничного транспорту на сучасному етапі є невисокою, оскільки налічується велика кількість претензій та позовів як до постачальників матеріально-технічних ресурсів, так і до органів управління матеріально-технічного забезпечення, а ступінь їх задоволення – низький.

Зазначені проблеми пов'язані, насамперед, з недосконалістю інформаційного забезпечення в системі управління запасами.

Найбільш достовірну інформацію про рух виробничих запасів здатна надати розгалужена система аналітичного обліку. Технологію аналітичного обліку виробничих запасів підприємство має розробляти самостійно. На аналітичних рахунках ведуть облік виробничих запасів за їх видами, матеріально-відповідальними особами, постачальниками тощо. Рахунки аналітичного обліку

Рис. 1. Організаційно-економічний механізм управління матеріальними потоками в пасажирському вагонному депо

використовуються для контролю за зберіганням і рухом виробничих запасів, їх оцінки, порівняння з даними складського обліку, а також для підведення підсумків інвентаризації.

Показники аналітичного обліку використовують для визначення собівартості придбаних запасів, тому що ці показники забезпечують найбільшу точність калькуляції, на якій базується грошова оцінка виробничих запасів.

Для ефективного управління запасами вагонних пасажирських депо слід дотримуватись певних вимог, обрати систему обліку запасів, яка б враховувала специфічні особ-

ливості виробничого процесу (зокрема ремонтних робіт); постійно мати достатньо точну оцінку обсягу і часу попиту, виконання замовлення, а також інформацію про терміни виконання ремонту, про їх можливі зміни, що дасть можливість контролювати надходження та використання сировини і матеріалів у процесі діяльності та забезпечить його безперервність, що особливо важливо для підприємств (структурних підрозділів).

Для раціонального управління запасами структурних підрозділів залізничного транспорту використовують ряд процедур і технічних прийомів:

1) правильне бюджетування потреби у різних елементах запасів (колісних пар, модульних запасних частин і т. ін.);

2) контроль за рівнем запасів відповідно до бюджету та нормативів, розрахунок коефіцієнту оборотності запасів та середнього періоду їх оборотності як в цілому, так і за видами запасів;

3) контроль повторних замовлень послуг, для чого необхідно знати щоденну потребу в сировині та час реалізації замовлення (час з моменту оформлення заявки до одержання сировини від постачальника). Це дасть можливість визначити, при якому мінімально допустимому залишку сировини необхідно оформити повторне замовлення.

Одним із напрямів удосконалення обліку наявності та руху виробничих запасів на підприємстві є спрощення оформлення операцій, які пов'язані з оприбуткуванням та витратами матеріальних цінностей.

Відпуск матеріалів у виробництво, де це доцільно, можна оформляти на підставі встановленого ліміту безпосередньо в картках складського обліку матеріалів, передбачивши в них підпис особи, яка отримує цінності. Також можна на картках складського обліку відображати і внутрішнє переміщення цінностей.

Зважаючи на вимоги ринкової економіки, слід удосконалювати методологію бухгалтерського обліку матеріальних ресурсів. Потрібно стежити за ретельним і своєчасним проведенням інвентаризацій, контрольних та вибіркового перевірок, які мають велике значення у збереженні матеріалів [10, с.252].

Також актуальним моментом є неповідомленість первинної документації та відсутність типових уніфікованих форм документів, які б враховували специфіку діяльності підприємств залізничного транспорту.

Перш за все, це спричинено великою різноманітністю форм облікових документів, яка істотно ускладнює облік. Значна кількість документації первинного обліку запасів нагромаджує процес реєстрації й обробки документів на всіх ділянках обліку структурних підрозділів.

Значно поліпшити організацію обліку виробничих запасів можна, удосконалюючи процес документування, тобто ширше вико-

ристовуючи накопичувальні документи (лімітно-забірні картки, відомості тощо.), картки складського обліку як витратний документ по відпущених матеріалах.

Доцільною також є розробка єдиної форми документа (на відпущення матеріалу), призначеної для машинної обробки. У цей документ варто включити всі об'єкти основного та допоміжного виробництва під відповідними кодами, які б указували напрям використання матеріальних ресурсів – основні вироби, запасні частини, споживчі товари, разові замовлення, ремонтно-експлуатаційні потреби (рис. 2).

На практиці заповнюють не всі форми документів, до того ж чітко не визначені терміни передачі документів з обліку запасів до бухгалтерії. Через відсутність контролю за документообігом документи надходять не в повному обсязі, і, як правило, в кінці місяці. Існуючий порядок ведення обліку виробничих запасів на підприємствах залізничного транспорту супроводжується дублюванням інформації в різних документах [10, с.253].

Вирішення вищенаведених проблем за [11, с.125] полягає у зменшенні кількості первинних документів з обліку виробничих запасів та уніфікації їх форми таким чином, щоб уникнути дублювання інформації, і щоб інформація задовольняла вимоги користувачів. Також потребують удосконалення документи, на основі яких структурні підрозділи одержують сировину, матеріали, покупні готові вироби із заводських складів (лімітно-забірні картки, забірні картки, вимоги і накладні тощо).

Перейти від громіздкого та складного процесу документування до більш простого допоможе західний досвід. Характерною особливістю західних компаній, є те, що пріоритетом виступає зміст, а не форма документації. Наприклад, первинних документів в Україні у 5 разів більше, ніж у Німеччині. В деяких країнах немає затверджених форм первинних документів. Обов'язкові вимоги визначено тільки до тих документів, щодо яких є ризик підробки [11, с.125]. Таким чином, типові форми первинних документів доцільно використовувати лише для обліку надходження виробничих запасів. Форми інших документів та організацію

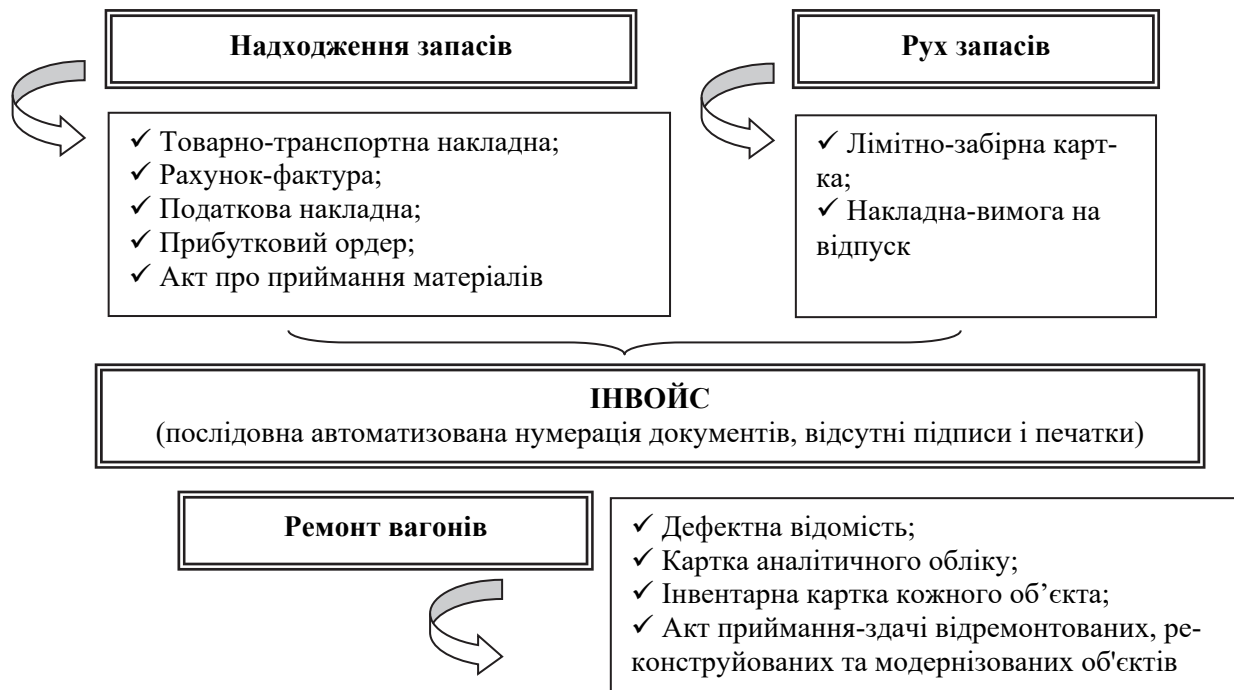

Рис. 2. Організація аналітичного обліку запасів в депо

документообігу слід розробляти підприємствам самостійно в залежності від розміру підприємства, системи контролю руху виробничих запасів, кількості працівників в бухгалтерії та на складі, виду діяльності тощо.

Висновки. Складність і трудомісткість обліку виробничих запасів, галузеві особливості залізничного транспорту, різноманіття форм первинних документів, неналагодженість взаємодії бухгалтерії, складу та виробничих підрозділів вимагають різноманітних підходів при вирішенні конкретних питань техніки та методики ведення аналітичного обліку виробничих запасів.

Таким чином, розвиток транспортної інфраструктури сприяє зростанню числа матеріальних потоків, що потребують організації відповідного рівня управління та оптимізації. У центрі їх раціонального управління повинен знаходитися ефективно керований потік інформації, здатної тримати систему матеріального потоку відкритою, тобто здатною пристосовуватися до нових умов ринку. Основними складовими такої системи мають стати: удосконалена система документообігу; уніфіковані первинні документи, притаманні саме залізничній галузі; забезпечення результативного впливу інформації щодо запасів на формування ре-

зультатів діяльності та розробка пакету внутрішньої звітності для ухвалення оптимальних управлінських рішень.

Література

1. Бутинець Ф. Ф. Бухгалтерський фінансовий облік: підручник / Ф. Ф. Бутинець та ін. – 8-ме вид., доп. і перероб. – Житомир : ПП «Рута», 2009. – 912 с.
2. Голов С. Ф. Управлінський облік: підручник / С. Ф. Голов. – [3-тє вид.]. – Київ : Лібра, 2006. – 704 с.
3. Поплюйко А. М. Облік і аналіз використання виробничих запасів: дис... канд. екон. наук: 08.06.04 / А. М. Поплюйко / Київський національний економічний ун-т. – Київ, 2003.
4. Бондарева І. О. Управління виробничими запасами на підприємстві: ввтореф. дис... канд. екон. наук: 08.06.01 / І. О. Бондарева; НАН України. Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2003. – 19 с.
5. Шевців Л. Ю. Логістичні витрати підприємства: формування та оцінювання: [монографія] / Л. Ю. Шевців, І. Петецький. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2011. – 244 с.
6. Різник В. В. Теоретичні аспекти управління виробничими запасами підприємства / В. В. Різник // Економічний вісник університету. – 2015. – Вип. 24(1). – С. 50–56. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/cev_u_2015_24\(1\)_11](http://nbuv.gov.ua/UJRN/cev_u_2015_24(1)_11).
7. Мокляк М. В. Маркетингові аспекти управління запасами підприємства / М. В. Мокляк, В. Ю. Чорномурова, А. Г. Сергієнко // Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова. – 2016. – Вип. 3. Т.21. – С. 63–66.
8. Грицишен Д. О. Обліково-аналітичне забезпечення управління виробничими запасами підприємства [Текст]: Д. О. Грицишен, Л. В. Каленчук // Вісник ЖДТУ. – 2014. – № 4 (70). – Серія: Еко-

номічні науки. – С. 268–276.

9. Волошин Д. І. До питання удосконалення виробничої системи депо з ремонту вантажних вагонів [Текст] / Д. І. Волошин, М. В. Фуфалько // Збірник наукових праць УкрДАЗТ, вип. 118 Рухомий склад та спеціальна техніка залізничного транспорту. Вагони. – 2010. – С. 123–127.

10. Стасишен М. С. Методологія та організація обліку, аналізу та аудиту використання виробничих

матеріальних запасів [Текст]: / М. С. Стасишен, А. М. Лисенко // Збірник наукових праць ДЕТУТ. Серія «Економіка і управління». – 2014. – Вип. 28. – С. 250–254.

11. Лежненко Л. І. Теоретичні аспекти удосконалення аналітичного обліку виробничих запасів / Л. І. Лежненко, І. О. Ломова // Молодий вчений. – 2014. – Вип. 5 (08) травень. – С. 122–126.

УПРАВЛЕНИЕ ЗАПАСАМИ И ОРГАНИЗАЦИЯ ИХ УЧЕТА НА ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОМ ТРАНСПОРТЕ

Е. А. Топоркова, к. э. н., доцент, Днепропетровский национальный университет железнодорожного транспорта имени академика В. Лазаряна

Л. Н. Савчук, к. э. н., профессор, Национальная металлургическая академия Украины,

И. Г. Сокиринская, к. э. н., доцент, Национальная металлургическая академия Украины

В статье осуществлена систематизация способов аналитического учета материальных затрат в целях управления ими с учетом технологической специфики железнодорожного транспорта. Разработан организационно-экономический механизм управления материальными потоками в пассажирском вагонном депо. Предложенный механизм генерирует управленческие решения на трех уровнях: стратегическом – выбор оптимальной технологии ремонта и технического обслуживания; тактическом – оптимизация внутренних и внешних транспортных операций; операционном – оптимизация использования технологического времени. Предложенная организация аналитического учета запасов позволяет минимизировать запасы или расходы на них, ускоряет процесс получения информации и способствует экономии затрат на осуществление перевозочного процесса.

Ключевые слова: запасы, учет, управление, документооборот, логистическая система, материальные потоки, пассажирское вагонное депо, инвойс.

INVENTORY MANAGEMENT AND ORGANIZATION OF ITS ACCOUNTING FOR RAILWAY TRANSPORT

O. A. Toporkova, Ph. D (Econ.), Ass. Prof., Dnipropetrovsk National University of Railway Transport named after Academician V. Lazaryan

L. M. Savchuk, Ph. D (Econ.), Prof., National Metallurgical Academy of Ukraine,

I. G. Sokyrynska, Ph. D (Econ.), Ass. Prof., National Metallurgical Academy of Ukraine

The systematization of methods of material costs analytical accounting and their management considering technological specifics railway transport is implemented. Organizational and economic mechanism of material flow management in the passenger train shed is designed. The proposed mechanism generates management decisions at three levels: strategic – the choice of optimal repair and maintenance technology; tactical – the optimization of internal and external transport operations; operational – the optimization of repair time. The proposed organization of analytical inventory accounting minimizes inventories and their cost, accelerates the process of obtaining information and saves costs of transportation process.

Keywords: inventories, accounting, management, document circulation, logistics system, material flows, passenger train shed, invoice.

Рекомендовано до друку д. е. н., проф. Ковальчуком К. Ф.

Надійшла до редакції 8.09.16 р.

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ОПЕРАТОРІВ РУХОМОГО СКЛАДУ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ З УРАХУВАННЯМ ФУНКЦІОНУВАННЯ МАЛОДІЯЛЬНИХ ДІЛЬНИЦЬ

О. М. Кириленко, к. е. н., доцент, Національний авіаційний університет, ons@ua.fm

У статті представлені результати дослідження проблем підвищення рівня експлуатаційної діяльності транспортного комплексу з урахуванням особливостей організації вантажних перевезень на малодіяльних дільницях залізниці. Обґрунтовано якісні структурні зрушення в обслуговуванні вантажовласників і вантажовідправників на дільницях зі спрощеним режимом експлуатації.

Ключові слова: вантажні перевезення, малодіяльні залізничні ділянки, вантажні вагони, власники вантажних вагонів, структурні зрушення на ринку вантажних перевезень.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку ринкових відносин серйозні вимоги висуваються до транспортного комплексу, які полягають у підвищенні рівня його експлуатаційної діяльності. Як відомо, формування мережі залізниць в різних регіонах України проводилось переважно ще за часів функціонування адміністративно-планової економіки, в якій завдяки централізованому управлінню підтримувалась діяльність усіх дільниць залізничного транспорту.

З переходом до ринкових умов господарювання виявилось, що далеко не всі залізничні дільниці є рентабельними а, отже, постало питання про доцільність їх подальшої експлуатації. Дана проблема не має однозначного вирішення, оскільки орієнтація виключно на економічні показники ставить під загрозу саму можливість пов'язати між собою певні населені пункти транспортними шляхами. Саме тому аналіз сучасного стану малодіяльних дільниць та вирішення доцільності їх подальшого функціонування потрібно проводити з урахуванням особливостей економічного розвитку окремих географічних районів та специфіки діяльності операторів рухомого складу залізничного транспорту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У роботах таких вітчизняних авторів як І. М. Аксьонов, Д. Г. Ейтутіс, М. М. Чеховська розглядаються питання управління економікою експлуатаційної роботи залізниць України та побудови стратегії підвищення якості транспортного обслуговування вантажовласників на українських залізницях

[1–4]. Щелкунов В. І. та Кулаєв Ю. Ф. у своїх роботах відзначають гостру потребу в розробці спеціальних методів управління експлуатаційною діяльністю малодіяльних дільниць [5]. Зоріна О. І. та Зорін А. В. зосереджуються на прогнозуванні основних показників функціонування малодіяльних ділянок залізниць [5].

Слід зазначити, що у визначених роботах все ще не вирішеною залишається проблема визначення доцільності та способів експлуатації слабо завантажених дільниць залізничного транспорту. Виникає дилема: з одного боку, експлуатація таких дільниць в економічному сенсі в багатьох випадках є нерентабельною через високу собівартість та низький рівень приведенного вантажообігу, а з іншого – відмовитись від експлуатації слабо завантажених дільниць не можна, оскільки часто вони є єдиним способом сполучення на деяких напрямках. Вирішення цієї проблеми вимагає подальших досліджень.

Формулювання мети статті. Мета роботи полягає в розробці рекомендацій щодо підвищення рівня експлуатаційної діяльності транспортного комплексу з урахуванням особливостей організації вантажних перевезень на малодіяльних дільницях Української залізниці.

Виклад основного матеріалу дослідження. На залізницях України питома вага ділянок з низьким рівнем завантаження (малодіяльних) складає 16 %. Для Південної залізниці питома вага таких ділянок складає понад 7%, а на Південно-Західній залізниці – 24,3% всієї протяжності ліній.

При цьому мало діяльні лінії виконують тільки 2,37% загального вантажообігу, складаючи п'яту частину загальної експлуатаційної довжини [2, 6].

На сьогоднішній день основними суб'єктами ринку залізничних перевезень є приватні та іноземні, зокрема російські, оператори. Кількісна та якісна характеристика суб'єктів сучасного ринку вантажних перевезень дає змогу зробити висновок, що існують державні та приватні компанії-оператори, що функціонують як на головній мережі залізниці, так і на малодіяльних дільницях. До приватних компаній-операторів відносяться обслуговуючі компанії, що належать великим промисловим підприємствам. На особливу увагу також заслуговує конкретна спеціалізація операторів вантажних перевезень, тобто наявність в них певного типу вагонів.

Законодавством визначено, що оператором є «самостійний суб'єкт господарювання», який на підставі договорів із залізницею і вантажовідправниками бере участь у процесі перевезення вантажів з використанням власного рухомого складу або орендованого в іншого власника або яким він володіє, на підставі сумісної діяльності, договору управління майном тощо» [7].

Отже, учасниками ринку залізничних вантажних перевезень зі спрощеним режимом експлуатації є:

- вантажовідправники;
- вантажоотримувачі;
- перевізники;
- власники інфраструктури;
- оператори рухомого складу;
- експедитори, або логістичні компанії.

Рис. 1 відображає структуру власників залізничного рухомого складу.

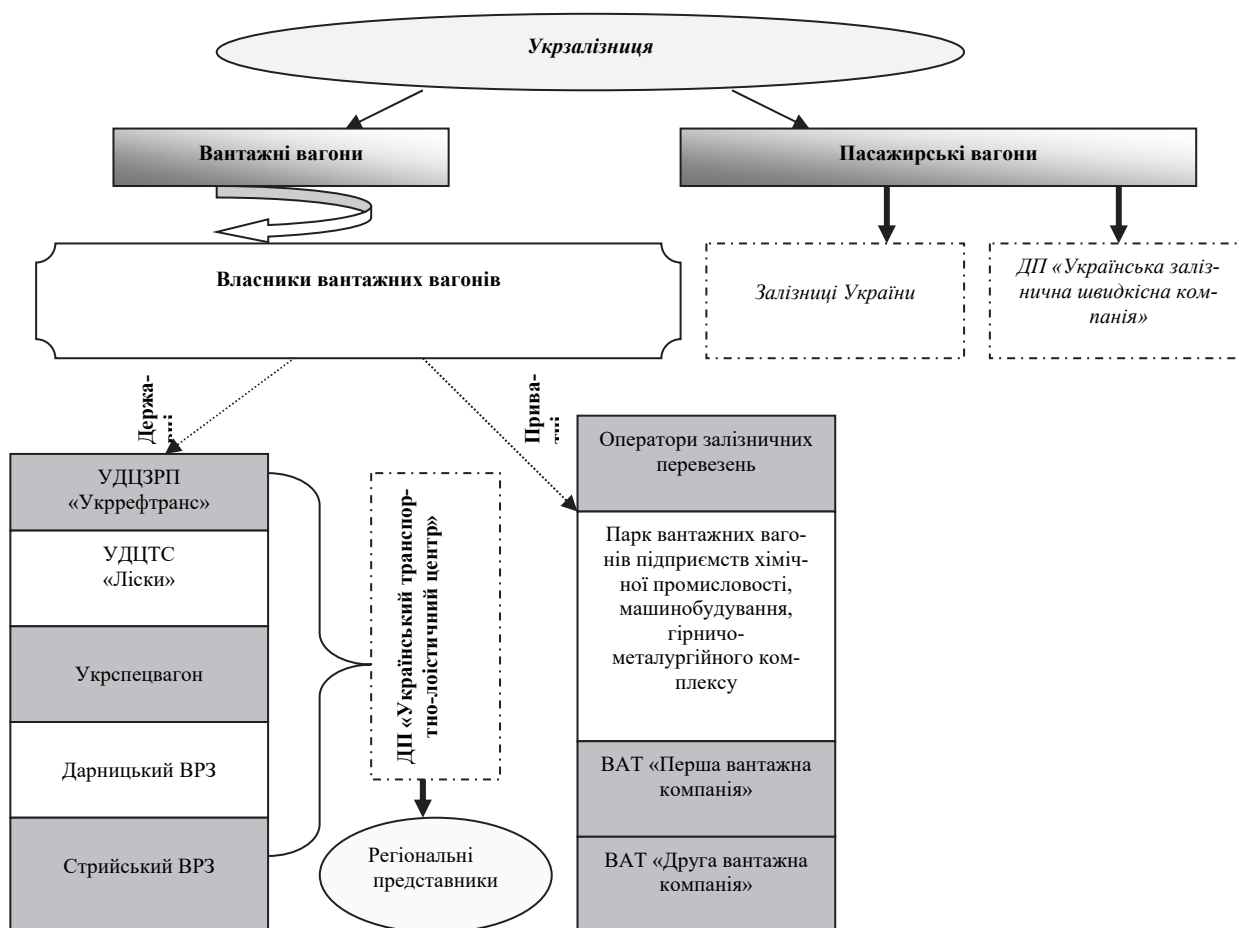

Рис. 1. Основні власники залізничного рухомого складу

В системі залізничного транспорту України було створено державні підприємства, у підпорядкуванні яких знаходився

парк спеціалізованих вагонів, який у лютому 2012 року було передано безпосередньо у власність державних підприємств «Україн-

ський державний центр залізничних рефрижераторних перевезень Укррефтранс» (криті вагони), «Український державний центр транспортного сервісу «Ліски» (транспортери, лісовози, хітінгові вагони), «Український державний центр з експлуатації спеціалізованих вагонів», «Дарницький вагоноремонтний завод» (піввагони), «Стрийський вагоноремонтний завод» (мінераловози, цементовози, платформи, цистерни). При цьому право розпорядження вагонами, що знаходяться у власності зазначених підприємств, наданому державному підприємству «Український транспортно-логістичний центр».

Український державний центр транспортного сервісу «Ліски» є лідером в Україні у сфері організації перевезень вантажів у контейнерах усіма видами транспорту між країнами СНД, Прибалтики, Європи та Азії. Позитивний досвід професіоналів створює умови для доставки вантажів у будь-якому напрямку, поєднуючи функціональний потенціал залізничного, автомобільного, авіа та морського транспорту.

Дані Державного комітету статистики свідчать про безперервне зростання операторської діяльності. При цьому парк власних вагонів становить більше 50 тисяч, або 27 % від чисельності загального вагонного парку залізниць України [8].

Сучасне управління вагонного парку компаній операторів повинне базуватися на постійному економічному і технологічному

аналізі експлуатації власних вагонів. Для цього необхідно створення зручного механізму моніторингу експлуатації вагонних парків, які використовують оперативні дані АСУ (Автоматична система управління) вантажних перевезень Укрзалізниці.

Зазначимо, що на сьогодні є практично відсутнім визначення правового статусу операторів всіх видів залізничних перевезень, а також умов щодо здійснення ними діяльності по наданню вагонів для перевезень. Зокрема, регулювання діяльності операторів залізничних перевезень має полягати у встановленні граничних норм стосовно кількості вагонного парку, наявного в оператора.

Регіональними представниками державного підприємства «Український транспортно-логістичний центр», або операторами вантажних перевезень, було визначено наступні комерційні структури: ТОВ «Рейл Карго Транс» (м. Київ), ТОВ «Юніверсал Карго Транс» (м. Львів), ТОВ «Юніон Ком Транс» (м. Одеса), ТОВ «Юніон Ком Сервіс» (м. Харків), ТОВ «Карготранс» (м. Дніпро), «Транс Систем Лоджистік» (м. Донецьк) [4].

Згідно даних офіційного веб-сайту Укрзалізниці «Показники транзиту», залізницями України була виконана робота з перевезень вантажів на 162,6 млн. тонн. [6]. Таблиця 1 надає більш розгорнуту інформацію щодо показників обсягу залізничних вантажних перевезень в Україні.

Таблиця 1

Показники обсягу залізничних вантажних перевезень

Найменування показників	за 6 місяців 2016 року
Перевезено, млн. тонн, у т.ч.:	162,6
Транзит	8,5
Імпорт	18,3
Експорт	54,7
Внутрішні	81,2
Вантажообіг, млн. т-км, у т.ч.:	89509,8
Транзит	9791,8
Імпорт	9156,3
Експорт	37910,8
Внутрішні	32650,9

Джерело: складено за [6]:

Аналіз форми статистичної звітності

ЦО-4, в якій наведено кількісні та якісні по-

казники обсягів перевезень, здійснюваних суб'єктами ринку залізничних перевезень та використання рухомого складу залізниць різних форм власності на окремих дільницях показує, що на значній їх кількості (до 20% протяжності мережі) кількість проходження вантажних вагонів не перевищує 1–2 за добу. Цей аналіз показав, що на 20% експлуатаційної довжини мережі залізниць України обґрунтування доцільності функціонування малодіяльних залізничних напрямків повинно базуватись на розрахунках величини і структури вантажопотоків.

Функціонування малодіяльних дільниць залізниць в окремих регіонах країни необхідно аналізувати з урахуванням діяльності підприємств матеріального виробництва в ринкових умовах господарювання та проведення техніко-економічного обґрунтування передачі ймовірних обсягів вантажопотоків на інші види транспорту [2]. Необхідно мати на увазі, що методика обґрунтування закриття малодіяльних станцій для виконання окремих вантажних операцій базувалась на принципах розподілу вантажопотоків між різними видами транспорту, а при значному скороченні обсягів перевезень, у тому числі і транзитних на окремих дільницях, необхідно розглядати питання не стільки закриття окремих станцій, як цілих залізничних напрямків з незначними місцевими потоками.

Висновки. Проведене дослідження показало, що велику увагу слід звертати на показники їх якості транспортного обслуговування: термін доставки, схоронність, комплексність, ритмічність і повнота задоволення попиту на перевезення. Поліпшення цих показників слугує засобом до підвищення обслуговування, стимулювання збуту транспортної продукції, залучення на залізничний транспорт додаткових обсягів перевезень та підвищення ефективної роботи з існуючою клієнтурою.

ОСОБЕННОСТИ ДЕЯЛЬНОСТИ ОПЕРАТОРОВ ПОДВИЖНОГО СОСТАВА ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОГО ТРАНСПОРТА С УЧЕТОМ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ МАЛОДЕЯТЕЛЬНЫХ УЧАСТКОВ

О. М. Кириленко, к. э. н., доцент, Национальный авиационный университет

В статье представлены результаты исследования проблем повышения уровня эксплуатационной деятельности транспортного комплекса с учетом особенностей организации гру-

Слід зазначити, що перерахована вище група показників по своїй сутності відображає якісні структурні зрушення в обслуговуванні вантажовласників і вантажовідправників на дільницях зі спрощеним режимом експлуатації.

Література

1. Аксьонов І. М. Транспортна логістика: навч. пос. / І. М. Аксьонов, В. В. Габа, К. М. Шерепа К. М. – К. : ДЕТУТ, 2012. – 202 с.
2. Пасічник В. І. Управління економікою експлуатаційної роботи залізниць України: навч. пос. / В. І. Пасічник. – К. : Основа, 2005. – 376 с.
3. Ейтутіс Д. Г. Стратегія підвищення якості транспортного обслуговування вантажовласників / Д. Г. Ейтутіс // Проблемы экономики и управления на железнодорожном транспорте: Тезисы доклада V Международной науч.- практ. конф. – Д. : ДИИТ, 2010. – С. 59–60
4. Чеховська М. М. Характер та особливості сучасної системи суб'єктів ринку залізничних перевезень / М. М. Чеховська // Вісник економіки транспорту і промисловості. – Харків : УкрДАЗТ. – 2013. – № 42. – С. 186–190.
5. Щелкунов В. І., Кулаєв Ю.Ф. Основи економіки транспорту: Підручник. / В. І. Щелкунов, Ю. Ф. Кулаєв. – К. : Кондор, 2011. – 392 с.
6. Зоріна О. І. Прогнозування основних показників функціонування малодіяльних ділянок залізниць / О. І. Зоріна, А. В. Зорін // Матеріали 3-ей Международной научно-практической конференции «Проблемы экономики и управления на ж. д. транспорте», г. Судак, 2008.
7. Постанова Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2009 року №1390 в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 26 жовтня 2011 року №1106 «Про затвердження Державної цільової програми реформування залізничного транспорту на 2010–2019 роки». [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1390-2009-%D0%BF>. – Назва з екрану.
8. Статистичний щорічник України за 2009 рік /Держкомстат України: за ред. О. Г. Осауленко. – К., 2010. – 590 с.
9. Офіційний веб-сайт Укрзалізниці: Показники транзиту. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://uz.gov.ua/cargo_transportation/general_informatio n/indicators_of_transit

зоперевозок на малодетальных участках железной дороги. Обоснованы качественные структурные изменения в обслуживании собственников грузов и грузоотправителей на участках с упрощенным режимом эксплуатации.

Ключевые слова: грузовые перевозки, малодетальные участки железной дороги, грузовые вагоны, собственники грузовых вагонов, структурные изменения на рынке грузовых перевозок.

FEATURES OF THE RAILWAY TRANSPORT_ROLLING STOCK OPERATORS' ACTIVITIES WITH THE FUNCTIONING OF WEAK SECTORS OF THE RAILWAY TAKEN INTO ACCOUNT

O. M. Kirilenko, Ph. D (Econ.), Ass. Prof., National Aviation University

The results of researching the problems of increasing the level of transport sector operating activities taking into account the features of freight transportation organization at weak sectors of the railway are presented. The qualitative structural changes in servicing the cargo owners and cargo deliverers in the areas with a simplified operation regime are grounded.

Keywords: freight transportations, weak sectors of the railway, freight wagons, freight wagons owners, structural changes in the freight transportation market.

Рекомендовано до друку д. е. н., проф. Разумовою К. М.

Надійшла до редакції 3.09.16 р.

УДК 657.6.001(477)

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ АУДИТОРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

М. М. Хоменко, д. е. н., професор, Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського

У статті проведено аналіз стану ринку аудиторських послуг в Україні. Розкрито особливості функціонування даного ринку та визначено фактори, що стримують його розвиток. Запропоновано шляхи підвищення конкурентоздатності національних аудиторських фірм.

Ключові слова: аудит, аудитор, аудиторська фірма, аудиторська послуга, ринок аудиторських послуг в Україні.

Постановка проблеми. Формування нових видів економічних відносин між суб'єктами господарювання обумовлює розвиток вітчизняного аудиту. Аудит сприяє здійсненню господарських операцій з дотриманням вимог законодавства і забезпечує раціональне використання ресурсів, знижуючи ризик господарської діяльності і запобігаючи йому. У зв'язку з цим дослідження проблем аудиторської діяльності та шляхів їх вирішення, набувають важливого значення і стають особливо актуальними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам розвитку ринку аудиторських послуг як в Україні, так і в світі присвячено ряд праць провідних вчених та практиків. Великий внесок в розробку теоретичних основ і методологічних підходів до шляхів удосконалення аудиторських перевірок та аудиторського контролю в цілому внесли такі вчені-економісти: М. Т. Білуха, Г. М. Давидов [2], С. Я. Завгородній, І. І. Нестеренко [3], О. А. Петрик [4], К. П. Проскура [5], О. Ю. Редько [6], Р. Р. Кулик [12], В. Я. Савченко, Б. Ф. Усач та ін.

Зокрема, дослідження Н. І. Дорош [7], Я. Ю. Яковенко, А. О. Касич, присвячені питанням розвитку аудиторської діяльності в Україні та «Дью Дилидженсу» як різновиду аудиторських послуг [8, 9].

Відзначаючи значний внесок даних авторів до теорії аудиту, вважаємо за доцільне зосередити увагу на практичних аспектах діагностики стану та напрямків розвитку ринку аудиту в Україні.

Формулювання мети статті. Метою дослідження є здійснення моніторингу ринку аудиторських послуг та визначення на-

прямів розвитку аудиторської діяльності в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для досягнення поставленої мети необхідно поетапно дослідити особливості ринку аудиторських послуг, розглянути структуру ринку аудиторських послуг за обсягом наданих послуг та проаналізувати тенденції розвитку ринку видів аудиторських послуг.

Перший етап аналізу ринку аудиторських послуг доцільно присвятити дослідженню інформації про аудиторську діяльність за останні п'ять років. Статистичні дані свідчать, що національний аудиторський ринок потерпає від змін, які відбуваються в країні. У Реєстрі АПУ станом на 31.12.2015 р. знаходиться 1008 аудиторських фірм і 99 аудиторів-підприємців.

Так, упродовж 2015 року з Реєстру аудиторських фірм та аудиторів було виключено 249 суб'єктів аудиторської діяльності, а включено лише 28 суб'єктів аудиторської діяльності. Кількість включених до Реєстру суб'єктів аудиторської діяльності (аудиторських фірм та аудиторів-підприємців) за 2015 рік зменшилася в цілому по Україні на 16,5% (кількість аудиторських фірм – на 13,3%, а кількість аудиторів-підприємців – на 39,3%), що повторює тенденцію до зменшення у 2014 році, в якому загальна кількість суб'єктів у порівнянні з попереднім роком зменшилась на 10,9% (кількість аудиторських фірм – на 7%, а кількість аудиторів-підприємців – на 31,2%). Найбільше суб'єктів аудиторської діяльності припинили свою діяльність у Луганській (на 50%), Херсонській (на 33,3%), Донецькій (на

32,4%) та Полтавській (на 30,8%) областях.

Згідно із Законом України «Про аудиторську діяльність», АПУ щороку отримує від аудиторських фірм та аудиторів, включених до Реєстру аудиторських фірм та аудиторів, звіт про надані послуги за формою № 1-аудит (річна) «Звіт аудиторської фірми (аудитора) про надані послуги». У 2015 році склало звіт 1107 суб'єктів. Суб'єкти які не

подали звіти, як правило – це суб'єкти, які фактично припинили свою діяльність.

Для визначення ступеня розвитку ринку аудиторських послуг порівнюємо показники надані АПУ за 2011–2015 рр. з метою проведення аналізу кількості наданих послуг, їх вартості та доходів суб'єктів аудиту (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка основних показників аудиторської діяльності в Україні

2011 р.	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.	Темп приросту (+), падіння (-), %				
					2012/ 2011	2013/ 2012	2014/ 2013	2015/ 2014	
Кількість аудиторів, осіб									
3129	3139	2993	2787	2675	+0,32	-14,7	-6,88	+4,01	
Кількість суб'єктів аудиторської діяльності, включених до Реєстру аудиторських фірм та аудиторів									
1862	1672	1488	1326	1107	-10,2	-11,0	-10,89	-16,52	
Кількість поданих звітів до АПУ, одиниць									
1792	1609	1452	1272	1071	-10,21	-9,75	-12,4	-15,80	
Кількість замовлень, одиниць									
53685	50125	44218	35104	35642	-6,63	-11,78	-20,61	+1,53	
Фактичний обсяг наданих послуг (без ПДВ), млн. грн.									
1258,3	1266,8	1314,6	1291,8	1761,2	+0,68	+3,77	-1,74	+36,34	
Середня вартість одного замовлення, тис. грн.									
23,44	25,30	29,70	36,80	49,40	+7,80	+17,65	+23,78	+34,23	
Кількість замовлень на одного суб'єкта аудиту, одиниць									
29,96	31,15	30,5	27,60	33,3	+3,33	-3,22	-6,7	+20,65	
Середній дохід на одного суб'єкта аудиту, тис. грн.									
702,2	787,3	905,4	1015,6	1644,5	+12,13	+14,99	+12,17	+61,92	

Джерело: розраховано за: [10]

Наведена в табл. 1 інформація про кількість аудиторів за останні п'ять років, вказує на загальну тенденцію до зменшення кількості осіб, які мають сертифікат аудитора. Слід відмітити, що кількість суб'єктів аудиторської діяльності за 2011–2015 роки зменшилось (у порівнянні з 2011 роком – на 40,5%), що свідчить про відтік аудиторів з професії. Це відбулось в наслідок дії низки факторів, у тому числі і кризових явищ в суспільстві, зменшення кількості замовників обов'язкового аудиту та попиту на аудиторські послуги, посилення вимог до аудиторської професії з боку Аудиторської палати України, зміни в податковому законодавстві.

Слід відмітити, що з 2012 по 2014 роки відбувався спад складених угод на надання послуг аудиторами, хоча у 2015 році темп росту замовлень на послуги збільшився на 1,53%, але пік попиту спостерігався в 2011 році.

Також слід підкреслити, що з року в рік відсоток вартості фактичного обсягу наданих послуг має позитивний темп приросту, а саме у 2015 р. аудиторські фірми (аудитори) надали послуг у сумі більшою, ніж в попередній період на 469,4 млн. грн. (36,34%), а у 2014 р. в порівнянні з 2013 р. даний показник мав негативну тенденцію і скорочення доходів склало 22,8 млн. грн. (1,74%).

Разом з тенденцією до зменшення кількості суб'єктів аудиторської діяльності (на 16,52%), обсяг наданих послуг суб'єктами аудиторської діяльності в цілому по країні збільшився у порівнянні з 2014 роком на 36,34%. Приріст середнього доходу на одного суб'єкта аудиторської діяльності у 2015 році порівняно з 2014 роком склав 61,9%, а порівняно з 2013 – 81,6%. Слід зазначити, що за оцінками аудиторів середня вартість їх послуг протягом п'яти років зросла з 23,44 тис. грн. до 49,40 тис. грн. або

в 2,1 рази. Насамперед, такі зміни відбулися не стільки через збільшення складених угод, скільки через скорочення кількості суб'єктів аудиторської діяльності на 16,52%, або на 112 професійних аудиторів (4,01%) у порівнянні з минулим роком. Дані показники свідчать про те, що навантаження на аудитора збільшується.

Динаміка співвідношення кількості замовлень і отриманого середнього доходу на одного суб'єкта аудиту за 2011–2015 р.р. наведена на Рис.1

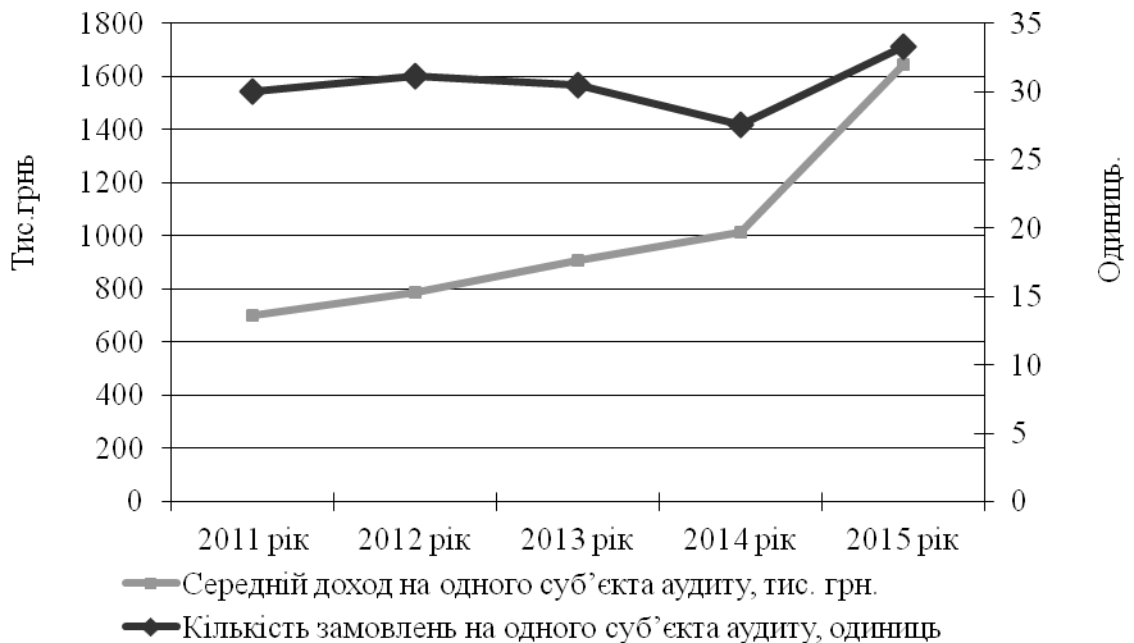

Рис. 1. Динаміка співвідношення кількості замовлень і отриманого середнього доходу на одного суб'єкта аудиту за 2011–2015 рр.

За даними Рис. 1, упродовж 2011–2015 років середній дохід одного суб'єкта аудиту за 2015 рік склав 1644,5 тис. грн., що більше ніж за період з 2011–2014 роки за рахунок збільшення кількості аудиторських перевірок та їх вартості та зменшення кількості аудиторів за цей період. Отримані доходи у 2013 та 2014 роках можна пояснити тим, що кількість замовлень на проведення аудиту зменшилася, але вартість одного замовлення підвищилася.

Отже, для того, щоб аудитори і аудиторські фірми почували себе впевнено на ринку аудиторських послуг в майбутньому вони повинні: збільшити кількість замовлень, стабілізувати ціноутворення, підвищувати рівень кваліфікації та якість надання послуг, що в свою чергу приведе до збіль-

шення попиту на послуги.

На другому етапі для досягнення поставленої мети дослідження проаналізуємо кількість і види наданих аудиторами послуг в Україні за 2011–2015 рр.

Ринок аудиторських послуг в Україні далеко не одноманітний і за учасниками – суб'єктами аудиторських послуг. Протягом останніх п'яти років на ринку аудиторських послуг спостерігається значне розшарування учасників. Так, за офіційними даними АПУ, у 2015 р. фірми – лідери ринку, які представлені 13 суб'єктами аудиту (1,2% від загальної кількості суб'єктів), отримали доходи у розмірі 1140485,0 тис. грн. або 64,76%. Найбільша частка суб'єктів аудиту так званий «реальний сектор», на який припадало 326 суб'єктів аудиту (30,4%), мають доходи

від 500 до 10000 тис. грн. на рік (29,1%) від загального обсягу послуг в Україні. На жаль, 69% суб'єктів аудиту мають доходи від 10 до 500 тис. грн. на рік та 6,15% від загального обсягу наданих послуг. Саме вони знаходяться на грані виживання.

Отже, для того, щоб аудитори і аудиторські фірми почували себе впевнено на ринку аудиторських послуг в майбутньому вони повинні заробляти 500 тис. грн. і більше на рік, так як 23% суб'єктів аудиту у

2015 р.

Споживацька компонента впливу на функціонування суб'єктів аудиторської діяльності визначається насамперед показниками обсягу спожитих послуг та їх асортиментною структурою. Як видно з рис. 2, у 2015 році у порівнянні із попередніми роками майже не змінився розподіл замовлень за видами аудиторських послуг, але у порівнянні із 2014 роком спостерігається незначне коливання показників.

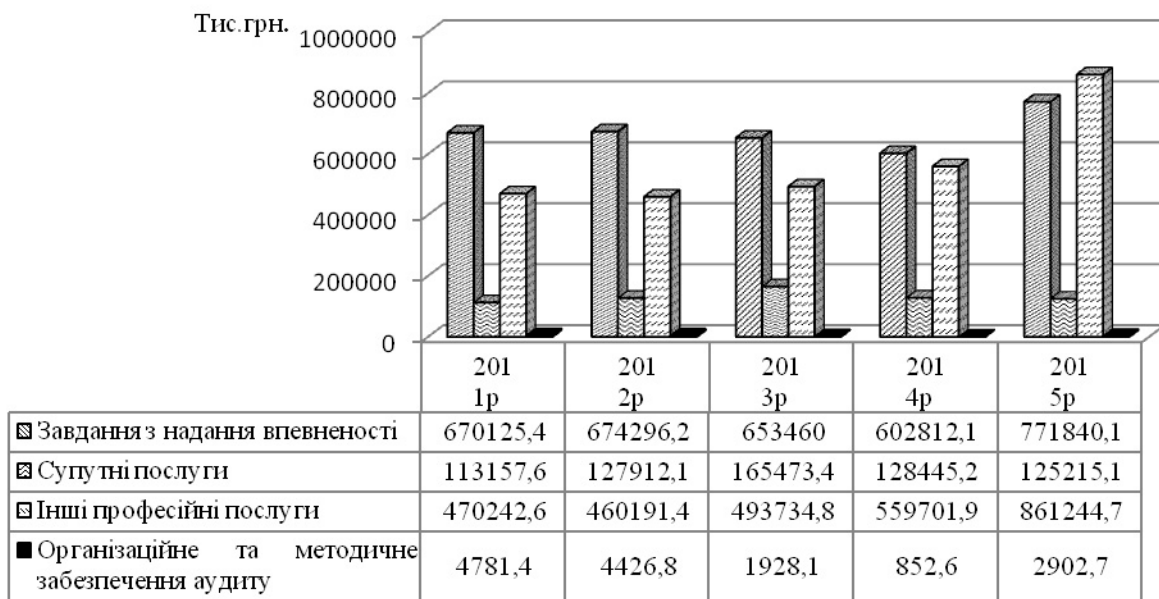

Рис. 2. Динаміка доходу отриманого суб'єктами аудиту від замовлень за видами наданих послуг у 2011 – 2015 рр. [10].

Дані рис.2 вказують на те, що за 2011 – 2015 рр. спостерігається найбільша популярність на послуги аудитора пов'язані з наданням впевненості та інші аудиторські послуги. Найдорожчими послугами аудиторів у 2011 – 2015 роках є послуги які відносяться до категорії «Інші професійні послуги», але найбільш прибуткові це послуги які належать до категорії «Завдання з надання впевненості». За підсумками 2015 року обсяг послуг пов'язаних з надання впевненості не зберіг зазначену ще рік тому тенденцію до прискорення і зменшився на 601 угоди, але доходи за даними послугами збільшилися на 169028,1 тис. грн. проти минулого року.

Супутні послуги, що надали аудитори в 2015 році, в загальному обсязі наданих послуг зменшилась на 61, і становить 395 (у

2014 р. – 456) та принесли доходів менше ніж у минулому році на 3230,1 тис. грн.

У структурі наданих послуг за кількістю замовлень превалюють інші професійні послуги, а саме: ведення бухгалтерського обліку; відновлення бухгалтерського обліку; консультаційні послуги; консультування з питань оподаткування; представлення інтересів замовника з питань обліку, аудиту, оподаткування в державних органах, організаціях або в суді; інші види аудиторських послуг. Загальний обсяг доходів за категорією «Інші професійні послуги» характеризується позитивною динамікою отриманого доходу, який зріс із 559701,9 тис. грн. у 2014 р. до 861244,7 тис. грн. у 2015 р., що становить 53,87 % приросту доходу при збільшенні кількості замовлень на 48,9% від загального обсягу наданих послуг (у 2014 р. –

43,3%).

За кількістю замовлень стійку тенденцію до збільшення мають послуги з організаційного й методичного забезпечення аудиту які принесли доходів суб'єктам аудиту у 2015 році у сумі 2902,7 тис. грн., що більше ніж у минулому році у 2,4 рази.

Середня вартість замовлення в цілому по Україні становить 49,4 тис. грн. (у 2014 р. – 36,8 тис. грн.), а середня вартість замовлення в м. Києві та Київській обл. значно більша – 84,1 тис. грн. (у 2014 р. – 61,1 тис. грн.). Проведений аналіз показав, що середня вартість замовлення в аудиторських компаніях, обсяг наданих послуг яких перевищує 30 млн. грн., становить 382,6 тис. грн. Це зумовлено тим, що суб'єкти великого підприємництва, банки, холдинги, страхові компанії та інші за аудиторськими послугами звертаються до аудиторських фірм «Великої четвірки аудиторських компаній» та інших компаній-членів міжнародних аудиторських мереж, які працюють у м. Києві та найбільших адміністративних центрах України, де функціонують бізнес-структури і зосереджена основна кількість практикуючих аудиторів [10].

Наведений аналіз ринку аудиторських послуг наочно демонструє суттєве коливання кількості і вартості послуг. Дослідження показали, що динаміка кількості та вартості замовлень на аудиторські послуги в основному залежить від платоспроможності суб'єктів господарювання в регіонах України, по-перше, по-друге, від концентрації промислових підприємств, і, по-третє, від платоспроможності самих замовників аудиту та їхнього розуміння вартості та якості аудиторських послуг.

На сьогодні переорієнтація ринку аудиторських послуг в Україні викликана змінами, як за видами аудиту, так і за організаційно – правовою формою замовників. І якщо раніше до аудиторів зверталися в основному замовники, для яких щорічна перевірка була обов'язковою, за «класичним» аудитом фінансової звітності, то зараз користуються попитом інші послуги, або налагодження внутрішнього аудиту. Адже «класичний» аудит звітності дає переважно відповідь на питання, наскільки вона об'єктивна і достовірна. Проте керівництву

компанії, крім цього, необхідно перевірити, як працюють її філії, яка ефективність окремих напрямів діяльності або як виконуються контракти [12]. В такому разі виникає потреба у специфічних послугах які будуть надавати аудитори.

Серед таких послуг доцільно виокремити послуги «Дью Дилидженс», (надалі ДД). Для збирання й аналізу необхідної інформації щодо прийняття обґрунтованих рішень використовується спеціальна процедура комплексної перевірки підприємства, його фінансового стану, ефективності діяльності, менеджменту, зовнішніх зав'язків, контрагентів та партнерів, потенціалу, динаміки й історії розвитку та конкуруючої позиції на ринку, підтвердження достовірності ведення обліку та звітності, що отримала в світовій практиці назву «ДД» і є одним із видів супутніх аудиторських послуг. Основними замовниками і споживачами процедури ДД в Україні є представники великого бізнесу, іноземні компанії і обсяг таких послуг визначається рівнем інвестування до України [7].

ДД розрізняють за видами: фінансовий, податковий, правовий, операційний. Крім перелічених вище, виокремлюють ДД у сфері ІТ технологій, націлений на аналіз інформаційного забезпечення, та аналіз впливу на навколишнє середовище, який слугує для визначення ризиків забруднення довкілля. Окремо виділяють політичний ДД, у ході здійснення якого аналізують політичні ризики функціонування підприємства. В Україні ДД прирівнюють до юридичного аудиту. Однак поняття юридичного аудиту значно вужче та позначає правову експертизу діяльності щодо відповідності законодавству. При цьому фінансовий ДД може проводитися одночасно з аудитом [9].

Останнім часом аудиторські фірми надають також послуги інвестиційного консалтингу, як способу залучення іноземних інвестицій шляхом виведення підприємств на світовий ринок з подальшим фінансуванням у формі додаткових емісій їх акцій [7].

В свою чергу, аудиторським фірмам, щоб бути конкурентоспроможною, крім «класичного» аудиту звітності, необхідно направляти зусилля на надання широкого спектра послуг, починаючи від ведення об-

ліку та закінчуючи консалтингом, бухгалтерським аутсорсингом, Дью Дилидженсом, автоматизацією, бюджетуванням, питаннями бізнес-проектів, розробкою та впровадженням програмного забезпечення, автоматизацією податкових розрахунків та екологічних показників та ін. Це пояснюється намаганням утримати клієнтів, знаходячи альтернативні джерела доходів.

Висновки. Аналіз результатів аудиторської діяльності та стану ринку аудиторських послуг свідчить, про те, що даний сектор економіки потерпає від змін які відбуваються в країні. Серед позитивних змін на ринку аудиторських послуг можемо виділити: збільшується кількість замовлень; розширюється спектр послуг, які надають аудиторські фірми; зростає професійна кваліфікація працівників аудиторських фірм. Негативним є те, що скорочується кількість сертифікованих аудиторів; зростають ціни на послуги аудиторів; відсутні методичні рекомендації щодо проведення нових видів аудиту та надання послуг, що і потребує подальших наукових досліджень та розробок.

Таким чином, аналіз статистичних даних упродовж 2011–2015 рр. засвідчує про скорочення обсягів аудиторської діяльності, темпи уповільнення якої в останні роки мають прогресуючу динаміку. Причини гальмування розвитку незалежного професійного аудиту обумовлені як об'єктивними наслідками негараздів вітчизняного економічного середовища, так і пасивною позицією аудиторської спільноти [11].

На жаль, темпи розвитку аудиторської діяльності уповільнюються внаслідок, по-перше, недостатньої затребуваності аудиторських послуг бізнес-середовищем, оскільки переважна більшість потенційних замовників не розуміє основного призначення аудиту як одного з головних інститутів зниження ризиків банкрутства. По-друге, ринок аудиторських послуг як за учасниками, так і за видами послуг має недосконалу структуру. По-третє, уразливий попит на аудиторські послуги призводить до конкуренції серед аудиторів та штовхає їх переважно надавати консультаційні послуги, щоб ледве залишитися на плаву. По-четверте, присутність компаній «Великої четвірки» на ринку аудиторських послуг

монополізує його, створюючи нерівні умови конкурентної боротьби за споживача.

Ситуація ускладнюється ще й тим, що аудитори створюють специфічний продукт діяльності – послугу, а у споживачів аудиторських послуг виникають питання, щодо якісних та кількісних характеристик отриманих професійних послуг та методики формування ціни на них. Тому, спрямувати тенденцію розвитку аудиту на позитивну динаміку можливо лише за активної участі всіх учасників ринку аудиторських послуг у процесі реформування національної системи незалежного аудиту на засадах гармонізації до вимог системи аудиту в Європейському економічному просторі.

Література

1. Адамс Р. Основы аудита / Р. Адамс; [пер. с англ. под ред. Я. В. Соколова]. – М. : Аудит, ЮНИТИ, 1995. – 398 с.
2. Давидов Г. М. Сучасні тенденції регулювання аудиторської діяльності в європейському співтоваристві / Г. М. Давидов, Н. С. Шалімова // Вісник Львівської комерційної академії. Серія : Економічна. – 2014. – Вип. 44. – С. 136–143. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlca_ekon_2014_44_29
3. Нестеренко І. Україна: виклики та можливості для розвитку аудиту / І. Нестеренко // Аудитор України. – Київ, 2015. – № 1–2. – С. 12–15.
4. Петрик О. Новітні вектори розвитку аудиту в Україні: прогнози та перспективи / О. Петрик // Аудитор України. – 2015. – № 3. – С. 8–13.
5. Проскура К. Аналіз тенденцій на ринку обов'язкового аудиту емітентів цінних паперів [Електронний ресурс] / К. Проскура, С. Петрик // Аудитор України. – Київ, 2015. – № 9. – С. 26–37. – Режим доступу: http://upaziks.org/files/Auditors_analysis_2015.pdf
6. Редько О. Консолідація як європейська ідентифікація українського аудиту / О. Редько // Бухгалтерський облік і аудит. – Київ, 2011. – № 8. – С. 45–49.
7. Дорош Н. І. Розвиток аудиторської діяльності в Україні в умовах євроінтеграційних процесів [Електронний ресурс] / Н. І. Дорош // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, серія «Економіка». – 2015. – Випуск 10 (175). – С.17–23. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/rozvitok-auditorskoyi-diyalnosti-v-ukrayini-v-umovah-evrointegratsiynih-protsesiv>
8. Касич А. О. Розвиток ринку аудиторських послуг в Україні / А. О. Касич, І. М. Гноєва // Облік і фінанси АПК. – 2011. – № 1. – С. 76–80.
9. Касич А. О. Дью Дилидженс як ключовий інструмент аналізу доцільності інвестування [Електронний ресурс] / А. О. Касич, Я. Ю. Яковенко // Облік і фінанси. – 2015. – № 4. – С. 92–97. – Режим дос-

тупу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Oif_apk_2015_4_16

10. Узагальнена інформація про стан аудиторської діяльності в Україні // Сайт АПУ [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.apu.com.ua/informatsiya-pro-stan-auditorskoi-diyalnosti-v-ukrajini>

11. Больботенко І. В. Сучасний стан та тенденції розвитку професійного незалежного аудиту в Україні [Електронний ресурс] / І. В. Больботенко // Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова. – 2015. – Т.20.,

Вип.6 – С. 247–251. – Режим доступу: http://www.visnyk-onu.od.ua/journal/2015_20_6/56.pdf

12. Кулик Р. Р. Проблемні питання формування концепції аудиту і розширення ринку аудиторських послуг [Електронний ресурс] / Р. Р. Кулик // Вісник Львівської комерційної академії. – 2011. – Т.36 – С. 196–204. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Vlca_ekon/2011_36/45.pdf

СОВРЕМЕННИЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ АУДИТОРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УКРАИНЕ

Н. М. Хоменко, д. э. н., профессор, Кременчугский национальный университет имени Михаила Остроградского

В статье проведен анализ состояния рынка аудиторских услуг в Украине. Раскрыты особенности функционирования данного рынка и определены факторы, которые сдерживают его развитие. Предложены пути повышения конкурентоспособности национальных аудиторских фирм.

Ключевые слова: аудит, аудитор, аудиторская фирма, аудиторская услуга, рынок аудиторских услуг в Украине.

MODERN TRENDS OF DEVELOPMENT OF AUDIT ACTIVITY IN UKRAINE

N. M. Khomenko, D.E., Prof., Kremenchuk National University named after Mykhailo Ostrohradskyi

The analysis of market of public accountant services condition in Ukraine is conducted. The specifics of functioning of this market are revealed and factors which restrain its development are defined. The ways of increasing the competitiveness of national auditing firms are offered.

Keywords: auditing, auditor, audit firm, audit service, the audit service market in Ukraine.

Рекомендовано до друку д. е. н., проф. Баранник Л. Б.

Надійшла до редакції 28.05.16 р.

УДК 657.47

ЗАСОБИ ПІДВИЩЕННЯ КЕРОВАНІСТІ БЕЗПЕКОЮ ОБЛІКОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

*Н. Л. Шишкова, к. е. н., доцент, ДВНЗ «Національний гірничий університет»,
Nlshishkova@gmail.com*

Ефективна система бухгалтерського обліку покликана не тільки забезпечити релевантною інформацією користувачів, але й стати частиною безпекової складової підприємства, спрямованої на підвищення якості облікової та контрольної-управлінської інформації. У статті розглядаються шляхи підвищення ефективності управління безпекою облікової інформації за умови створення механізму попередження, профілактики, протидії загрозам якості та захисту облікової інформації. Запропоновано трирівневу систему управління безпекою облікової інформації з врахуванням аспектів її захисту.

Ключові слова: економічна безпека, інформаційна безпека, облікова інформація, користувачі облікової інформації, керованість.

Постановка проблеми. Ефективний захист облікової інформації є одним з най-

головніших аспектів при побудові надійної інформаційної системи суб'єкта господарю-

вання. Таким чином, бухгалтерська служба стає генератором стратегічного ресурсу підприємства – достовірної інформації щодо всіх аспектів діяльності суб'єкта господарювання. Облікова інформація є предметом і результатом праці бухгалтерської служби, сукупністю найбільш актуальних даних про стан управляючої та керованої підсистем і зовнішнього середовища суб'єкта господарювання. Одночасно інформація є об'єднуючою ланкою між суб'єктом та об'єктом управління, а також між підприємством і зовнішнім середовищем.

Актуальною стає проблема захисту облікової інформації, необхідної як для внутрішніх користувачів (для прийняття оптимальних управлінських рішень), так і для зовнішніх користувачів для розробки іноді негативних протидій (конкуренти). Тому постає проблема підвищення керованості системою безпеки облікової інформації – здатності перейти на новий рівень якості і безпеки при ефективних управлінських впливах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз досліджень системи захисту облікової та контрольно-аналітичної інформації як складової забезпечення загальної фінансової безпеки підприємств доцільно здійснювати в розрізі наступних напрямів – виклики та проблемні аспекти сучасного управління безпекою інформації на підприємстві, необхідність формування механізму управління безпекою облікової інформації підприємств.

Гармонізація бухгалтерського обліку з системою управління підприємством взагалі та його інформаційними потоками, зокрема, є основою забезпечення захисту первинних, зведених, звітних даних, на основі яких приймаються управлінські рішення. Питання ефективної організації бухгалтерського обліку при одночасному врахуванні фінансової безпеки підприємства відображені у працях таких вчених як В. В. Євдокимов, А. П. Дикий [1], С. В. Івахненко [2, 3], К. В. Безверхий [4], Д. В. Апенько, Г. Ю. Коблянська [5]. При цьому питання захисту облікової інформації в загальній системі фінансової безпеки підприємства знайшли своє відображення у працях Л. С. Сороки [6], В. Н. Ясеніва [7], А. В. Олійник, В. М. Ша-

цької [8] та ін.

Таким чином, дослідження питань щодо підвищення керованості безпекою облікової інформації підприємства, створює зацікавленість як з теоретичної точки зору (що пов'язано з формалізацією процесу управління обліковими та контрольно-аналітичними інформаційними потоками), так і суто з практичного боку (напрямки підвищення організації інформаційної безпеки повинні бути доведені до практичних рекомендацій співробітникам підприємств і організацій).

Формулювання мети статті. Метою даного дослідження є розробка інформаційної моделі управління безпекою облікової інформації в рамках механізмів протидії навмисним та ненавмисним її втратам. Засоби підвищення керованості безпекою облікової інформації стануть основою науково обґрунтованої системи запобіжних заходів щодо інформаційних втрат суб'єктів господарювання в загальній концепції раціоналізації інформаційних потоків в обліку та підвищення якості облікової інформації.

Виклад основного матеріал дослідження. Використання неякісної облікової інформації призводить до серйозних недоліків в системі управління будь-яким підприємством:

- відсутності або спотворення цілісної картини того, що відбувається на підприємстві, в окремих структурних підрозділах, по окремих видах діяльності;

- затримки в отриманні актуальної на момент підготовки та прийняття рішення облікової інформації;

- неприйнятними термінами розробки та розсилки ділових та бухгалтерських первинних і звітних документів;

- тривалими термінами отримання облікової інформації щодо попередніх періодів, накопиченої на підприємстві;

- труднощами отримання облікової інформації про поточний стан ресурсу, об'єкта, виду діяльності або процесу;

- небажаного витоку облікової інформації, який відбувається внаслідок неупорядкованого зберігання великих обсягів бухгалтерських та контрольно-управлінських документів.

У якості концепції раціоналізації ін-

формаційних потоків в обліку та підвищення якості облікової інформації виступає системне представлення всіх процесів розробки

й управління, результатом яких є планування і подальша реалізація заходів по підвищенню безпеки облікової інформації (рис.1).

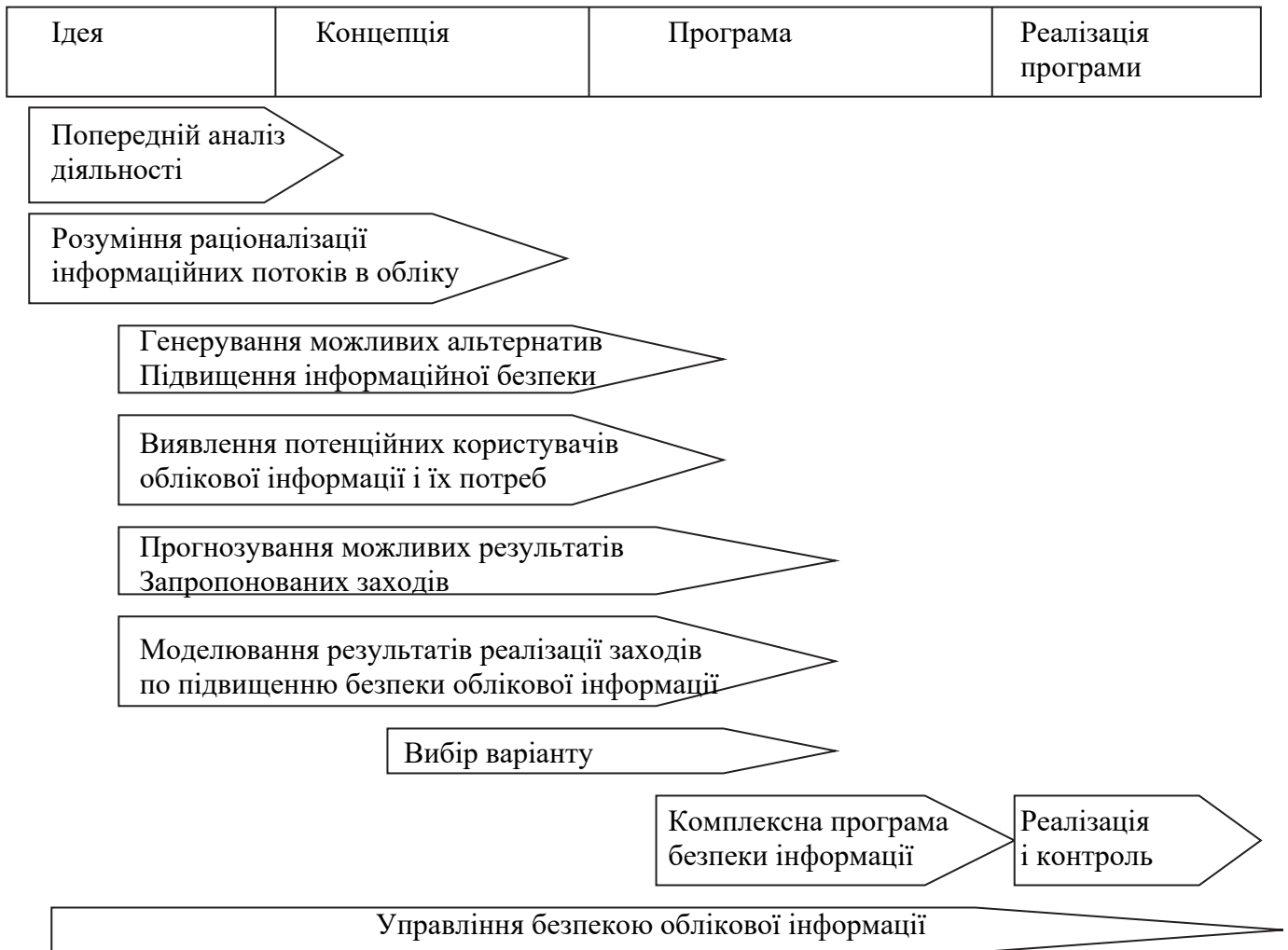

Рис. 1. Послідовність етапів підвищення безпеки облікової інформації

Тому облікова інформація має відповідати наступним принципам:

- релевантність (корисність у створенні інформаційного простору під час прийняття управлінських рішень)
- конфіденційність (облікова інформація надається тільки визначеним внутрішнім і зовнішнім користувачам);
- цілісність (облікова, в т.ч. звітна інформація, на основі якої приймаються управлінські рішення щодо подальшого розвитку підприємства, повинна бути достовірною захищеною від можливих ненавмисних і навмисних спотворень, точно відображати стан ресурсів та процеси суб'єкта господарювання);
- оперативність (облікова інформація і

бухгалтерські служби повинні бути доступні, готові до обслуговування зацікавлених осіб – внутрішніх і зовнішніх користувачів) [7].

Для підвищення якості управлінської діяльності суб'єкту господарювання пропонується трирівнева система управління обліковою інформацією, яка враховує аспекти її захисту (табл.1).

Перший рівень управління обліковою інформацією, спрямований складається з:

- ідентифікації, оцінки загроз безпеці облікової інформації;
- інвентаризації ресурсів, пов'язаних із забезпеченням якості облікової інформації;
- контролю щодо ризиків, які загрожують безпеці облікової інформації;

Засоби підвищення керованості безпекою облікової інформації

Перелік засобів	Зміст
<i>Перший рівень управління обліковою інформацією</i>	
Ідентифікація, оцінка загроз	Джерела витоку та втрати інформації, окреслення кола можливих форс-мажорних загроз
Інвентаризація ресурсів	Інвентаризація інформаційних, програмних та фізичних ресурсів, які забезпечують якість облікової інформації
Контроль ризиків, які загрожують безпеці облікової інформації	Виявлення груп потенційних навмисних (шахрайство) і ненавмисних помилок в обліку
Ризик-орієнтоване керування обліковою інформацією	Керування обліковою інформацією виходячи з принципів її ефективного захисту і зберігання
<i>Другий рівень управління обліковою інформацією</i>	
Моніторинг чинників загроз інформаційній безпеці	Контроль окремих випадків витоку чи втрати інформації; навмисного чи ненавмисного перекручення інформації; форс-мажорні обставин, що впливають на стан облікової інформації
Формування елементів системи протидії загрозам	Визначення переліку превентивних дій попередження, профілактики, протидії безпековим загрозам щодо облікової інформації
Розробка положень, політики і процедур в рамках системи безпеки облікової інформації	Регламентація і адміністрування системи безпеки облікової інформації
<i>Третій рівень управління обліковою інформацією</i>	
Контроль за дотриманням вимог безпеки облікової інформації	Моніторинг на постійній основі з наступним корегуванням дій
Оцінка операційної ефективності заходів	Проведення заходів повинно бути економічно доцільно (витрати не повинні перевищувати ефект)

– ризик-орієнтоване керування обліковою інформацією.

Безпеку облікових управлінських систем порушують:

– витік інформації (навмисний чи необачний);

– втрата інформації (помилкова чи запланована);

– форс-мажорні обставини (від вилучення серверів до відключення електрики).

Для підвищення безпеки облікової інформації доцільно провести інвентаризацію ресурсів, пов'язаних з інформаційними системами обліку суб'єкту господарювання:

– інформаційні ресурси: бази бухгалтерської первинної, зведеної, звітної інформації, управлінська та кадрова документація, посібники користувача облікових програм, процедури переходу на аварійний режим;

– програмні ресурси: програмне забезпечення обліку на підприємстві, системне програмне забезпечення;

– фізичні ресурси: комп'ютери і комунікаційне устаткування підприємства, електронні та паперові носії даних, інше технічне устаткування (блоки живлення, кондиціонери), офісні меблі, управлінські приміщення;

– сервіси: обчислювальні, аналітичні, контрольні і комунікаційні сервіси.

Контроль ризиків, які загрожують безпеці облікової інформації, передбачає виявлення навмисних і ненавмисних помилок в обліку, що приводять до збільшення облікового ризику: помилки в записі облікових даних; невірні коди; несанкціоновані облікові операції; порушення контрольних лімітів; пропущення облікових записів; помилки при обробці або імпорту даних; помилки при формуванні або коригування довідників; неповні облікові записи; невірне віднесення записів за періодами; фальсифікація даних; порушення вимог нормативних актів; порушення принципів облікової політики; невідповідність якості облікової інформації по-

требам користувачів.

Ризик-орієнтоване управління обліковою інформацією може бути побудоване виходячи з таких основних принципів:

- забезпечення фізичного поділу областей, призначених для обробки конфіденційної та не конфіденційної облікової інформації;
- забезпечення аутентифікації співробітників управлінських, бухгалтерських, аналітичних, контрольних служб;
- забезпечення розмежування доступу суб'єктів та їх процесів до інформації (ідентифікатори користувачів бухгалтерських програм);
- забезпечення захисту від відмов з приводу авторства і змісту облікових документів;
- забезпечення захисту обладнання і технічних засобів системи, приміщень, де вони розміщуються, від витоку конфіденційної облікової інформації технічними каналами;
- забезпечення захисту технічних і програмних засобів від витоку облікової інформації;

– організація захисту відомостей про інтенсивність, тривалість та трафіки обміну інформації;

– зберігання дублюючої облікової інформації;

– захист резервних копій облікової інформації від впливу навколишнього середовища.

Другий рівень управління обліковою інформацією складається з:

– забезпечення безперервності моніторингу чинників загроз безпеці облікової інформації;

– формування розуміння основних елементів системи протидії загрозам;

– розробка положень, політики і процедур в рамках системи безпеки облікової інформації.

Моніторинг чинників загроз безпеці облікової інформації представлено на рис.2. Превентивні дії попередження, профілактики, протидії загрозам в рамках положень і процедур виступають методами забезпечення захисту облікової інформації (перешкоди, управління доступом, регламентація, примус, спонукання).

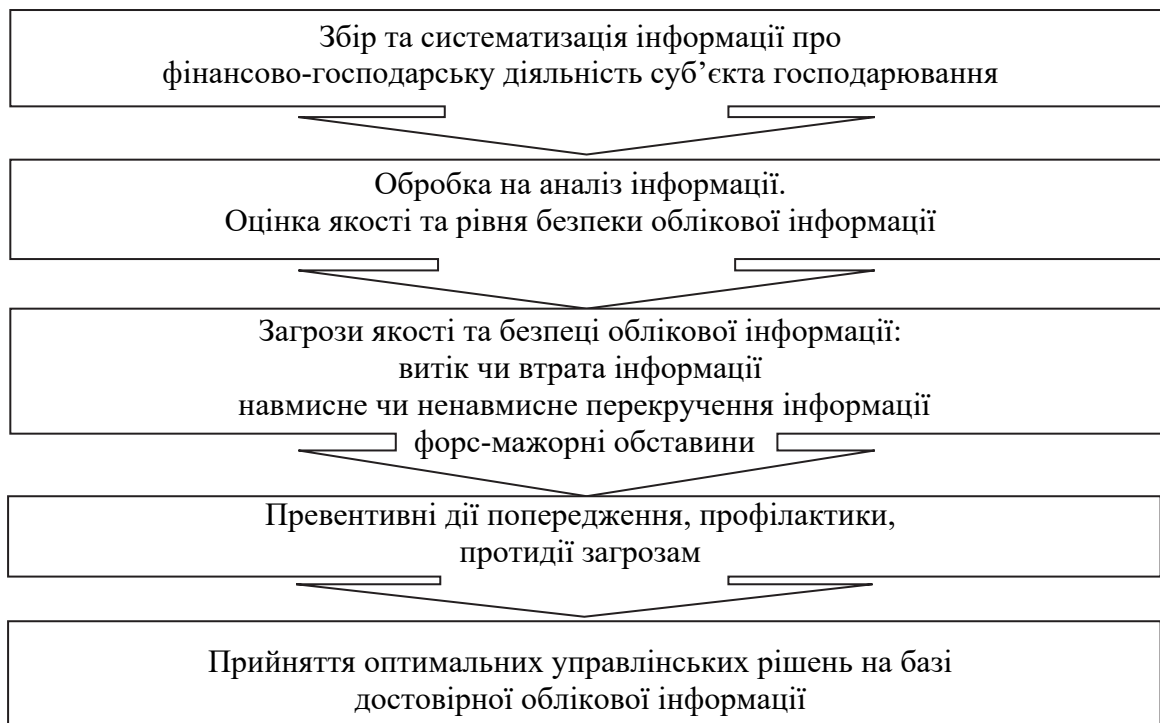

Рис.2 Моніторинг загроз якості та безпеці облікової інформації

Перешкодою потрібно вважати метод фізичного перешкоджання шляху зловмисника до облікової інформації. Цей метод ре-

алізується пропускнуою системою підприємства, включаючи наявність охорони на вході в нього, недопущення сторонніх осіб у бух-

галтерію, касу.

Управлінням доступом є методом захисту облікової та звітної інформації, яка реалізується за рахунок:

- ідентифікації користувачів інформаційної системи, коли кожен користувач отримує власний персональний ідентифікатор;
- аутентифікації – встановлення автентичності об'єкта або суб'єкта по пред'явленому їм ідентифікатору (здійснюється шляхом зіставлення введеного ідентифікатора з тим, що зберігаються в пам'яті комп'ютера);
- перевірки повноважень – перевірки відповідності запитуваних ресурсів і виконуваних операцій по виділених ресурсах і дозволенних процедурах;
- реєстрації звернень до ресурсів, що захищаються;
- інформування та реагування при спробах несанкціонованих дій.

Регламентация як метод захисту облікової інформації полягає в розробці і реалізації системи заходів (обладнання, розміщення апаратури, режиму роботи для персоналу і користувачів і ін.), спрямованих на забезпечення захисту інформації.

Примус - спосіб захисту, при якому персонал і користувачі змушені дотримуватися правил доступу до облікової інформації під загрозою матеріальної, адміністративної та кримінальної відповідальності.

Спонування - спосіб захисту, заснований на дотриманні правил захисту інформації з моральних, етичних і психологічних мотивів [7].

Третій рівень управління обліковою інформацією передбачає:

- контроль за дотриманням вимог безпеки облікової інформації;
- оцінка операційної ефективності заходів на перших двох рівнях захисту.

Система контролю за дотриманням вимог безпеки облікової інформації має включати:

- політику і положення щодо контролю за дотриманням вимог безпеки облікової інформації;
- заходи щодо підвищення безпеки облікової інформації;
- процедури й засоби контролю за дотриманням вимог безпеки облікової інфор-

мації;

- схеми обробки облікової інформації;
- порядок збереження носіїв облікової інформації;
- інформаційну систему управління (форми звітності, схема документообігу тощо) для користувачів облікової інформації;
- програму вдосконалення кваліфікації персоналу, яка відповідає інформаційно-безпековим потребам та зовнішнім обставинам;
- технічні засоби отримання, збереження, обробки та передачі користувачам облікової інформації.

Таким чином, послідовна політика щодо підвищення керованості безпекою облікової інформації надасть змогу як забезпечити якісною інформацією осіб, що приймають ефективні управлінські рішення, так і вберегти систему фінансової безпеки підприємства від небажаних витоків, втрат, перекручень (навмисних і ненавмисних) інформації.

При цьому слід врахувати, що деякі користувачі інформації (особливо зовнішні) можуть мати інтереси, які не співпадають з метою безпековості облікової інформації. Так, на рис. 3 надано інформаційну модель узгодження інтересів користувачів облікової інформації. Аналізуючи інформаційні потреби користувачів облікової інформації, визначено основні засоби підвищення ефективності управління безпекою облікової інформації: ідентифікація загроз, аутентифікація виконавців та користувачів, перевірка повноважень та рівнів доступу до інформації, технічний захист інформації, регламентації окремих операцій з обліковою інформацією, спонування та примус співробітників до актуалізації безпекових заходів.

Заходи щодо підвищення інформації стосуються не тільки служби безпеки підприємства, а всього управлінського персоналу. Це пов'язано з тим, що стратегічна для зовнішніх користувачів інформація може спричинити її несанкціонований витік. І навпаки, розуміння інтересів зовнішніх користувачів (рис.3) дозволить передбачити їх дії, відреагувати та протидіяти.

Не слід забувати про інформаційні потреби внутрішніх користувачів – про стан ресурсів. ефективність процесів і окремих

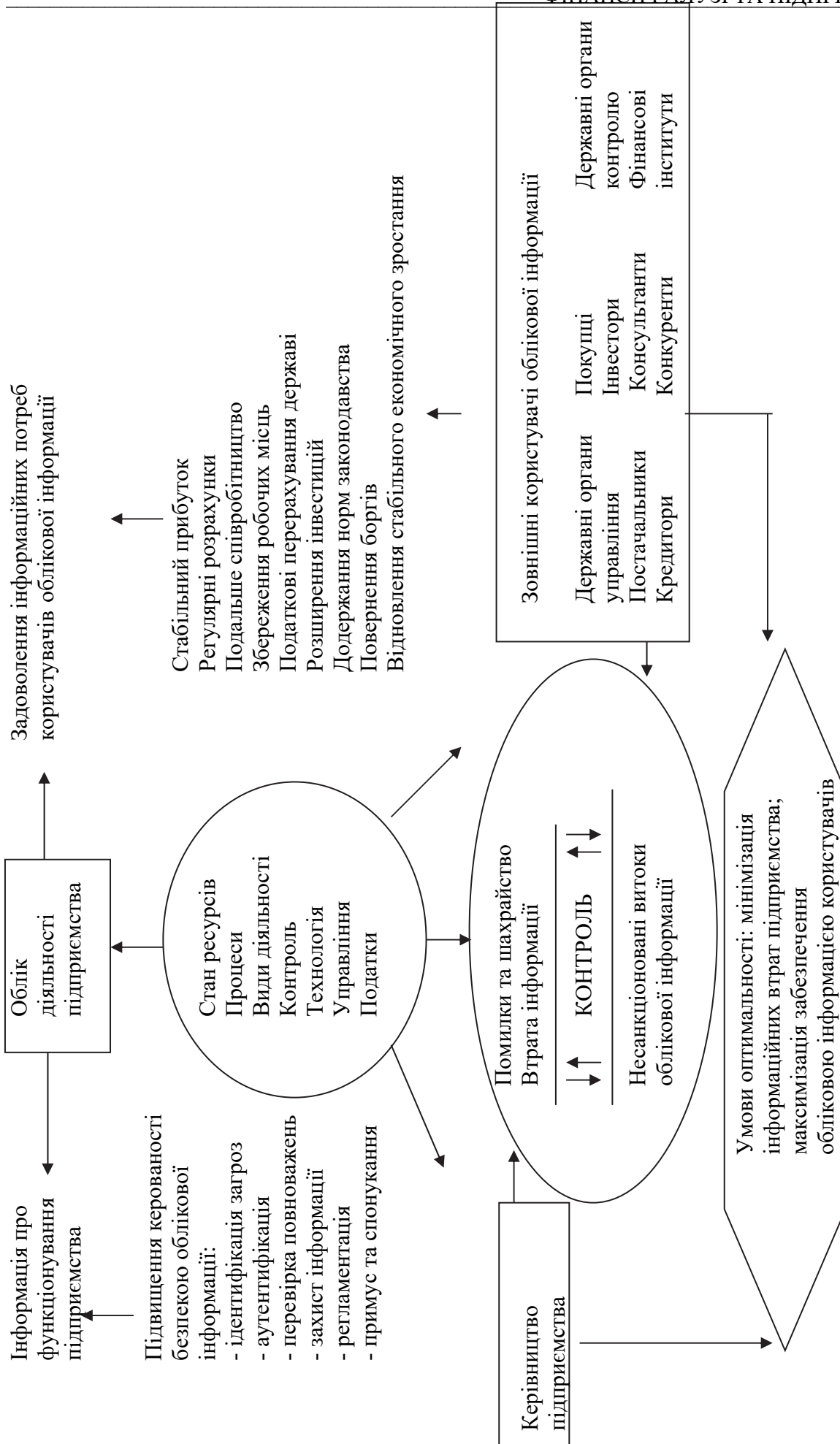

Рис. 3 Інформаційна модель узгодження інтересів користувачів облікової інформації

видів діяльності, про технологічний та технічний стан підприємства. Основними перешкодами тут стають перекручення інформації – навмисні і ненавмисні (помилки та шахрайство).

Проблема перекручення облікової інформації може бути вирішена лише за умови розуміння мотивів втручання, інтересів виконавців. Так, керівництво підприємства завжди буде схильне до завищення валюти балансу, завищення або заниження виручки, витрат [4].

Тому превентивні механізми запобігання втрат та перекручень облікової інформації повинні базуватися на комплексних, взаємопов'язаних методиках і процедурах виявлення, аналізу ризиків для інформаційної системи обліку підприємства, розробках контрольних технологій щодо управління безпекою облікової інформації.

Для перетворення інформаційної моделі в ефективний механізм підвищення якості і безпеки облікової інформації необхідно додати комплекс організаційних заходів для дієвого адміністрування безпекових процесів, а саме:

- забезпечення виконання вимог захисту облікової інформації;
- інвентаризація найбільш вразливих засобів забезпечення захисту облікової інформації;
- розробка комплексу контрольних заходів щодо перевірки якості і безпеки облікової інформації;
- визначення комплексу дій по підвищенню безпеки облікової інформації з врахуванням умов функціонування суб'єкту господарювання;
- визначення відповідальності обліково-аналітичного та контрольно-управлінського персоналу за порушення безпекових норм опрацювання облікової інформації;
- впровадження та контроль загальної системи економічної безпеки суб'єкту господарювання.

Висновки. Мінімальна кількість виконавців облікових функцій при максимальній їх кваліфікації здатна забезпечити високий рівень управління безпекою облікової інформації, швидко реагуючи на вплив внутрішніх і зовнішніх факторів-позначачів за умови створення дієвого превен-

тивного механізму попередження, профілактики, протидії загрозам якості та захисту облікової інформації.

Підвищення керованості безпекою інформаційних систем в обліку забезпечить більш гнучку систему реагування на внутрішні та зовнішні загрози: створення єдиної в масштабі всього підприємства нормативно-довідкової системи; вдосконалення схеми документообігу з урахуванням факторів підвищення інформаційної безпеки; забезпечення оперативності обліку з одночасним скороченням до необхідного мінімуму кількості документів і показників; розробку регламентації процедур збереження і подання інформації на різні рівні управління для прийняття оптимальних рішень.

Література

1. Євдокимов В. В. Особливості організації бухгалтерського обліку при забезпеченні економічної безпеки підприємства / В. В. Євдокимов, А. П. Дикий // (online): <http://dSPACE.uabs.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/815/1/29.pdf>
2. Івахненко С. В. Інформаційні технології в організації бухгалтерського обліку та аудиту : навч. пос. / С. В. Івахненко. – 4-те вид., випр. і доп. – К. : Знання, 2008. – 343 с.
3. Івахненко С. В. Інформаційні технології в аудиті та внутрішньогосподарському контролі : автореф. дис. д-ра екон. наук : 08.00.09 / С. В. Івахненко; Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана. – К., 2011. – 33 с.
4. Безверхий К. В. Удосконалення методики виявлення ознак викривлень і помилок у фінансовій звітності підприємства на основі аналітичних процедур / К. В. Безверхий // Облік і фінанси, №4 (66), 2014. (online): <http://irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis>
5. Апенько Д. В., Коблянська Г. Ю. Облік і моделювання касових і банківських операцій в комп'ютерному середовищі / Д. В. Апенько, Г. Ю. Коблянська // Формування ринкових відносин в Україні, №4 (131), 2012 (online): <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/>.
6. Сорока Л. С. Захист облікової інформації в системі економічної безпеки підприємства / Л. С. Сорока // Економічні науки: Облік і фінанси. – 2012. – Вип. 9(3). – С. 315–321.
7. Ясенів В. Н. Информационная безопасность в экономических системах: уч. пос. / В. Н. Ясенів. – М. Новгород : Изд-во ННДУ, 2006. – 248 с.
8. Олійник А. В. Інформаційні системи і технології у фінансових установах: навч. пос. / А. В. Олійник, В. М. Шацька. – Львів : «Новий Світ-2000», 2006 – 436 с.
9. Корягін М. В. Проблеми та перспективи розвитку бухгалтерської звітності.: монографія / М. В. Корягін, П. О. Куцик. – Київ : Інтерсервіс, 2012. – 261 с.

СРЕДСТВА ПОВЫШЕНИЯ УПРАВЛЯЕМОСТИ БЕЗОПАСНОСТЬЮ УЧЕТНОЙ
ИНФОРМАЦИИ*Н. Л. Шишкова, к. э. н., доцент, ГВУЗ «Национальный горный университет».*

Эффективная система бухгалтерского учета призвана не только обеспечить релевантной информацией пользователей, но и стать частью системы экономической безопасности предприятия, направленной на повышение качества учетной и контрольно-управленческой информации. В статье рассматриваются пути повышения управляемости безопасностью учетной информации. при условии создания механизма предупреждения, профилактики, противодействия угрозам качеству и защите учетной информации. Предложена трехуровневая система управления безопасностью учетной информации с учетом аспектов ее защиты.

Ключевые слова: экономическая безопасность, информационная безопасность, учетная информация, пользователи учетной информацией, управляемость.

MEANS TO IMPROVE THE CONTROLLABILITY OF ACCOUNTING INFORMATION
SECURITY*N. L. Shishkova, Ph. D (Econ.), Ass. Prof., SHEI «National Mining University»*

Effective system of accounting aims not only to provide relevant information to users, but also to become a part of security constituent of an enterprise directed at the improvement of the quality of accounting and controlling-managerial information. Ways of improving the effectiveness of controlling the security of accounting information by means of creating a mechanism of anticipation, prevention and countermeasure to security threats and accounting information protection are considered. Three-level system of accounting information security management is offered taking into account the aspects of its protection.

Keywords: economic security, information security, accounting information, accounting information users, controllability.

Рекомендовано до друку д. е. н., проф. Литвиненко Н. І. Надійшла до редакції 23.05.16 р.

УДК 657.375.7:334.758.6

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КОМБІНОВАНОЇ
ФІНАНСОВОЇ ЗВІТНОСТІ ГРУПИ ПІДПРИЄМСТВ*О. А. Кратт, д. е. н., професор, Кременчуцький національний університет
ім. М. Отроградського, oksanakremenchug@gmail.com*

У статті розглядаються теоретичні та методичні засади формування комбінованої фінансової звітності групи підприємств як одного із сучасних видів звітності. Досліджуються наукові та законодавчі підходи до визначення сутності комбінованої звітності та її місця у системі звітності, розглядається міжнародний досвід застосування такої звітності групами підприємств та етапи складання комбінованої фінансової звітності згідно міжнародних стандартів фінансової звітності.

Ключові слова: комбінована фінансова звітність, міжнародні стандарти фінансової звітності, групи підприємств, звітність.

Постановка проблеми. Для сучасної світової економіки характерними ознаками є максимальне розширення концентрації та

централізації капіталу в різних сферах економіки, що призводить до ускладнення організаційної структури підприємств, зрос-

тання обсягів і масштабів діяльності, появи нових форм об'єднань суб'єктів господарювання. За таких умов господарювання у груп взаємопов'язаних підприємств виникає об'єктивна необхідність формування та подання звітності, яка б достовірно розкривала результати бізнес-процесів між такими суб'єктами господарювання та була інформаційним забезпеченням процесу прийняття ефективних управлінських рішень. В економічній літературі існує багато поглядів стосовно звітності груп підприємств, при цьому у значній мірі це стосується консолідованої та зведеної звітності, такому виду звітності, як комбінована, приділено менше уваги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні сутність та співвідношення консолідованої та зведеної звітності досліджують Лучко М. Р. [1], Онищенко В. П. [2], Семчук І. В. [3], Лежненко Л. І. [4], Гурська О. М. [5], Ткаченко В. В. [6], Пантелєєв В. П. та Безверхий К. В. [7], Волкова Е. Ю. [8] Озеран А. В. [9]. За кордоном цю тему вивчали Кутер М. І. [10], Генералова Н. В. і Карельська С. М. [11], Мешков А. В. [12], Коба К. Є. [13] та інші.

Зокрема, питання проблем розвитку методології і організації процесу формування консолідованої фінансової звітності із застосуванням системного підходу досліджував Лучко М. Р. [1]. Окремі теоретико-практичні підходи щодо організаційно-методичних засад формування консолідованої фінансової звітності групи підприємств сформулювала Семчук І. В. [2]. Пантелєєв В. П. та Безверхий К. В. визначили фактори, що привели до появи інституту консолідованої фінансової звітності, теоретичні та практичні питання її застосування, послідовність консолідації фінансових звітів. Волкова Е. Ю. [8] сформулювала основні етапи формування консолідованої фінансової звітності українських підприємств. Кутер М. І. та Єпіфанов А. О. ототожнюють зведену і консолідовану звітність [10, 14]. Онищенко В. П., Семчук І. В. розглядають консолідовану та зведену звітність як самостійні, концептуально різні форми звітності, які відрізняються за користувачами, суб'єктами формування та об'єктами охоплення звітності, метою та методологією її формування [2, 3].

Питанням комбінованої фінансової

звітності присвячено менше досліджень, так Модеров С. В. розглядає питання складання комбінованої фінансової звітності згідно Загальноприйнятих принципів бухгалтерського обліку (ЗПБО, англ. GAAP) США на прикладах фінансової звітності російських компаній [15], Пономаренко І. О. [16] вважає процес складання комбінованої фінансової звітності запорукою ефективного залучення інвестицій.

У вітчизняній нормативно-правовій базі відсутнє визначення комбінованої фінансової звітності, тому, з метою розкриття цього виду звітності, більш детального дослідження потребують Міжнародні стандарти фінансової звітності (МСФЗ), які сприяють високому рівню ведення бухгалтерського обліку, складання та зіставлення фінансової звітності суб'єктів господарювання в усьому світі. На думку Касич А. О. Та Яковенко Я. Ю. [17] впровадження МСФЗ може стати інструментом підвищення прозорості й ефективності системи управління підприємства, що, у свою чергу, надасть Україні можливість залучення іноземних інвестицій і позик, а також виходу на зарубіжні ринки та вступу України до Європейського Союзу.

Формулювання мети статті. Незважаючи на наявні наукові дослідження щодо порядку формування фінансової звітності груп підприємств (консолідованої та зведеної), виникає питання складання такої звітності групою підприємств у яких не виявлено материнське підприємство.

З огляду на те, що процедура формування звітності у групах взаємопов'язаних підприємств, які не мають чітко виділеного материнського підприємства, є недостатньо розробленою, існує потреба у пошуку та розробці теоретичних та методичних засад формування комбінованої фінансової звітності групи підприємств.

Метою даної роботи є дослідження наукових та законодавчих підходів до визначення сутності комбінованої звітності та її місця у системі звітності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розвиток сучасної світової економіки відбувається під впливом трансформаційних зрушень. Особливістю цього процесу є централізація капіталу у різних сферах економіки, впровадження оновлених техно-

логій та нових методів управління, підвищена конкурентоспроможність суб'єктів господарювання, що призводить до об'єднання підприємств, створення груп, об'єднаних відносинами контролю, зростає і макроекономічна значимість ринку злиттів і поглинань.

Міжнародні злиття і поглинання стали одним з основних способів здійснення стратегії розвитку компаній у сучасних умовах, що підтверджує досвід країн Європейського Союзу [18, с.69]. Об'єднання підприємств істотно впливають на економіку країни, в якій провадять діяльність. За даними агентства Bloomberg [20] сукупний обсяг угод зі злиття та поглинання (M&A) у світі у 2015 році зріс на 26,5% порівняно з попереднім роком і досяг позначки у 4,3 трлн. дол., що стало рекордним у історії. Попередній максимум був зафіксований за підсумками 2007 року і склав 4,1 трлн. дол. У 2015 році відбулося 57 угод на суму понад 10 млрд. дол. – 37% всього ринку M&A, що також було максимальним за весь час спостережень.

В Україні значна частина операцій зі злиття та поглинання здійснюється в рамках розширення, реструктуризації або диверсифікації діяльності потужних українських холдингів. Саме тому на сьогодні в Україні поглинання є більш поширеним способом зростання промислових груп, ніж злиття на паритетних умовах.

На українському ринку кількість угод зі злиття та поглинання за 2015 рік зросла на 26,1% – до 140, але їх загальний обсяг скоротився на 39,4% – до 504,9 млн. євро. Тенденція скорочення розпочалася ще з минулих років, у 2013 році кількість угод M&A в Україні складала 249 сумарним обсягом 4,768 млрд. євро, у 2012 році – 342 сумарним обсягом 2,245 млрд. євро [22].

У таких умовах суспільство потребує інформації про фінансово-майновий стан та результати господарювання груп підприємств. Це забезпечується формуванням та оприлюдненням такими суб'єктами господарювання та групами й об'єднаннями, до складу яких вони входять, фінансової звітності.

В. В. Ткаченко [6], аналізуючи нормативно-правові акти та наукову літературу у своєму дослідженні, визначає для кожної

існуючої організаційно-правової форми об'єднання суб'єктів господарювання відповідний вид звітності. У зведеній звітності узагальнюється діяльність консорціумів, корпорацій, концернів. У консолідованій звітності – холдингів, асоційованих підприємств, концернів, корпорацій.

Сьогодні, найчастіше, діючий бізнес має складну структуру, тобто являє собою не одну компанію, а сукупність компаній, пов'язаних між собою, тобто певну групу компаній. В традиційній холдинговій структурі, зазвичай, можна виділити материнську компанію (інвестора), що прямо або опосередковано через свої дочірні компанії контролює всі компанії групи. В такому разі і українське законодавство, і міжнародне вимагають складання консолідованої фінансової звітності.

За українським законодавством консолідована звітність застосовується групою юридичних осіб, яка складається з материнського (холдингового) підприємства та дочірніх підприємств (крім групи підприємств, які відповідно до законодавства складають фінансову звітність за міжнародними стандартами фінансової звітності, або групи підприємств, у якій материнське (холдингове) підприємство складає фінансову звітність за міжнародними стандартами фінансової звітності) [24, 25].

Згідно з міжнародним законодавством (МСФЗ 10 «Консолідована фінансова звітність»), консолідована фінансова звітність – це фінансова звітність групи, в якій активи, зобов'язання, власний капітал, дохід, витрати і потоки грошових коштів материнського підприємства та його дочірніх підприємств подаються як такі, що належать єдиному суб'єкту господарювання [27].

Складання консолідованої фінансової звітності за міжнародними стандартами регламентується МСБО 1 «Подання фінансової звітності» [26], МСФЗ 10 «Консолідована фінансова звітність» [27], МСБО 27 «Консолідована та окрема фінансова звітність» [28] та передбачає включення до периметру консолідації компаній, взаємозв'язки між якими юридично оформлені.

У тих ситуаціях, коли група компаній є юридично не взаємопов'язаною, але фактично контролюється одним інвестором,

МСФЗ не передбачають складання консолідованої фінансової звітності для таких груп компаній через відсутність в їх структурі юридично оформленої материнської компанії.

Мова йде про групи компаній з непрозорою структурою, контроль в яких належить певній фізичній особі. Значна кількість бізнес-груп в Україні свідомо створювалась з непрозорою з юридичної точки зору структурою, в якій неможливо виділити або прослідкувати материнську компанію (інвестора), з метою оптимізації податкового навантаження на бізнес та зменшення ризику рейдерських атак. В таких групах компаній з непрозорою структурою неможливо виділити материнську компанію і складання консолідованої фінансової звітності щодо такої групи є неможливим.

Але рано чи пізно для таких груп компаній виникає питання ефективного залучення інвестицій в бізнес, що стає складно через неможливість генерування міжнародної фінансової звітності загального призначення, яка розкриває потенціал таких груп.

Виходом для груп компаній, у яких відсутня юридично оформлена материнська компанія, є складання комбінованої фінансової звітності, тобто фінансової звітності, в якій сукупно представляються дані щодо активів, зобов'язань та результатів фінансової діяльності всіх компаній групи.

При цьому до периметру комбінації потрапляють всі компанії групи з непрозорою структурою, хоча такі компанії не є групою (материнською компанією та її дочірніми компаніями) з точки зору МСБО 27 «Консолідована та окрема фінансова звітність» та МСФЗ 10 «Консолідована фінансова звітність», який замінив вимоги щодо консолідованої фінансової звітності, викладені в МСБО 27.

Під визначенням периметру комбінації розуміють визначення переліку компаній, інформація про які буде використана з метою формування фінансової звітності групи.

Периметр комбінації в першу чергу залежить від мети, з якою складається комбінована фінансова звітність. Під загальним контролем певного інвестора може знаходитися велика кількість компаній різноманіт-

них бізнес-напрямків, але якщо комбінована фінансова звітність складається щодо певного бізнесу, то до периметру консолідації повинні потрапити тільки компанії, які належать до такого бізнесу [16]. Інформація стосовно інших компаній повинна розкриватися у комбінованій фінансовій звітності як інформація щодо пов'язаних сторін відповідно до МСБО 24 «Розкриття інформації про зв'язані сторони».

Складання комбінованої фінансової звітності повністю відповідає принципу превалювання економічної сутності над юридичною формою, за яким операції обліковуються відповідно до їх сутності, а не лише виходячи з юридичної форми.

Можна комбінувати будь-які компанії, навіть якщо вони ніяк не пов'язані між собою. Наприклад, комбіновану звітність можна підготувати перед капітальною угодою щодо злиття двох компаній, щоб заздалегідь побачити, що буде представляти собою консолідована фінансова звітність групи цих компаній після їх злиття.

Комбіновану фінансову звітність можна піддати аудиту, тобто надати їй офіційного статусу, який буде позитивно сприйматися власниками, потенційними та поточними інвесторами, обґрунтовано сподіваючись на отримання нових привабливих інвестиційних можливостей. Після чого можливе проведення масштабної реструктуризації з метою створення зрозумілої інвесторам юридичної структури.

Серед міжнародних стандартів відсутній окремий стандарт, присвячений правилам складання комбінованої звітності. Частково такі правила висвітлені лише у спеціальному стандарті «МСФЗ для малого та середнього бізнесу» (МСФЗ для МСБ) (IFRS for SMEs) прийнятою у 2009 р. При цьому термін «комбінована фінансова звітність» у версії українського перекладу МСФЗ для МСБ перекладено як «зведені фінансові звіти». Але ці поняття не доречно ототожнювати, оскільки комбінована фінансова звітність кардинально відрізняється від зведеної. Відмінності між зведеною, консолідованою та комбінованою звітністю з метою порівняння цих видів звітності представлені в таблиці 1.

Відмінності між зведеною, консолідованою та комбінованою звітністю

Джерело: складено автором на основі [1; 11, с.16–17; 13; 15]

	Зведена звітність	Консолідована фінансова звітність	Комбінована фінансова звітність
Форма власності	Державна	Декілька власників, які спільно контролюють майно підприємства	Один власник, який здійснює контроль
Наявність одного або декількох керуючих підприємств (материнського підприємства)	Так	Так	Ні
Наявність чіткої юридичної структури	Так	Так	Ні
Визначення периметру групи	Підприємства, засновані на державній та комунальній власності за галузевим принципом	До периметру групи включаються компанії, які юридично контролюються материнською компанією (та її дочірніми підрозділами)	Периметр групи залежить від мети складання звітності та визначається укладачами звітності
Склад звітності	Складається за галузевим принципом, за відокремленими підрозділами міністерств, іншими центральними органами виконавчої влади, до сфери управління яких належать підприємства, засновані на державній та комунальній власності	Складається за результатами діяльності групи юридичних осіб, яка включає материнське (холдингове) підприємство та дочірні підприємства, пов'язані відносинами власності і контролю	Складається за результатами діяльності групи самостійних, юридично не взаємопов'язаних компаній
Призначення звітності	Контроль виконання планів та статистичне узагальнення показників галузі	Оцінка рівня фінансового та економічного стану групи, оцінка інвестиційної привабливості групи, інформаційне забезпечення з метою подальшого контролю та реалізації стратегії розвитку групи	Оцінка рівня фінансового та економічного стану групи, оцінка інвестиційної привабливості групи, інформаційне забезпечення перед процедурами злиття та об'єднання, реструктуризацією
Процедури формування	Агрегування показників способом арифметичного додавання аналогічних статей звітності, виключення залишків доходів, витрат та взаємних розрахунків між підприємствами	Агрегування способом арифметичного додавання статей активів, зобов'язань, доходів, витрат, грошових потоків; відображення лише статутного капіталу материнської компанії; елімінування статутного капіталу дочірніх компаній, інвестицій материнської компанії в дочірні	Агрегування способом арифметичного додавання статей активів, зобов'язань, доходів, витрат, грошових потоків; відображення інвестицій компаній одна в одну, внесків в статутний капітал
Нормативне регулювання	Система обов'язкових нормативних документів, які регулюють складання певної фінансової звітності	Система стандартів фінансової звітності має рекомендаційний характер, допускає основний та альтернативний підходи	Система стандартів фінансової звітності має рекомендаційний характер, відсутність чітких і регламентованих вимог до складання
Можливість маніпулювання звітністю	Ні	Ні	Так

Як видно з таблиці 1 в питаннях об'єднання статей активів, зобов'язань, до-

ходів, витрат та грошових потоків підходи до консолідованої та комбінованої звітності

співпадають. Але відсутність чітких та регламентованих вимог до складання комбінованої звітності створює умови для маніпулювання такою звітністю. Склавши комбіновану фінансову звітність і проаналізувавши її ще до дати офіційного складання звітності, можливо передбачити реакцію інвесторів та інших користувачів звітності і оцінити свої можливості та майбутні вигоди.

Згідно з International Financial Reporting Standard for Small and Medium-sized Entities (IFRS for SMEs) [30] комбінована фінансова звітність (combined financial statements) – це єдиний набір фінансових звітів двох або більше компаній, що знаходяться під загальним контролем. Комбінована фінансова звітність також може бути складена, якщо одна людина володіє контрольним пакетом декількох компаній, які пов'язані у своїй діяльності [31]. Тобто, комбінована фінансова звітність передбачає створення спільної звітності будь-яких довільно згрупованих компаній, які належать одному інвестору або групі інвесторів.

Стислий опис основних правил складання комбінованої звітності, який міститься у § 9.29 IFRS for SMEs [30], свідчить про те, що принципи підготовки комбінованої фінансової звітності в багатьох аспектах аналогічні принципам консолідації, тому при складанні комбінованої фінансової звітності слід враховувати вимоги стандартів, які регламентують процес складання консолідованої звітності: МСФЗ 3 «Об'єднання бізнесу» та МСФЗ 10 «Консолідована фінансова звітність».

Основна відмінність комбінованої фінансової звітності від консолідованої полягає у тому, що в консолідованій фінансовій звітності фігурує тільки капітал материнської компанії, а капітали дочірніх компаній виключаються у кореспонденції з інвестиціями до них материнської компанії. В комбінованій фінансовій звітності капітали всіх компаній групи складаються, так як між такими компаніями відсутні відносини «материнська компанія – дочірня компанія», а наявна приналежність одному інвестору або групі інвесторів.

Стандарт МСФЗ для МСБ не вимагає складання комбінованої фінансової звітності, але описує основні правила (рис.1).

Правила складання комбінованої звітності у всьому світі диктуються GAAP (Загальноприйнятих принципів бухгалтерського обліку) США.

Модеров С. В. [15], аналізуючи практику застосування комбінованої фінансової звітності в бухгалтерському обліку зазначає, що в бухгалтерському законодавстві більшості країн Європи, зокрема Великобританії, Німеччини, Ірландії, комбінована фінансова звітність не передбачена. У Сінгапурі національні стандарти головним чином засновані на МСФЗ, тому операції під загальним контролем виключені з FRS 103 Business Combinations (аналог IFRS 3, МСФЗ 3 «Об'єднання бізнесу»). На практиці комбінована звітність складається так, ніби компанії були частиною групи з моменту появи спільного контролю.

Італійське бухгалтерське законодавство містить поняття «комбінована фінансова звітність» (у термінології ІТА GAAP – «агрегований баланс»). Згідно з п. 17 така звітність повинна подаватися на додаток до звичайної звітності «сестринських компаній» у наступних випадках: якщо масштаб і характер операцій між «сестринськими компаніями» настільки важливі, що об'єднана фінансова звітність більш корисна, ніж індивідуальна; компанії знаходяться під загальним контролем; компанії управляються одним і тим же менеджментом; компанії розглядаються для проведення операції (застави, продажу тощо). Разом з тим на практиці комбінована звітність за італійськими стандартами GAAP ІТА зустрічається дуже рідко.

За відсутністю конкретних вимог МСФЗ ці стандарти і розробки центральних методологічних відділів аудиторських фірм «Великої четвірки» (PricewaterhouseCoopers, Deloitte, Ernst & Young, KPMG), по суті, зберігають певну послідовність і одноманітність складання комбінованої звітності. Тому, незважаючи на відсутність законодавчих вимог, в різних країнах різні компанії складають комбіновану фінансову звітність практично за єдиним принципам, хоча законодавчих вимог щодо цього немає.

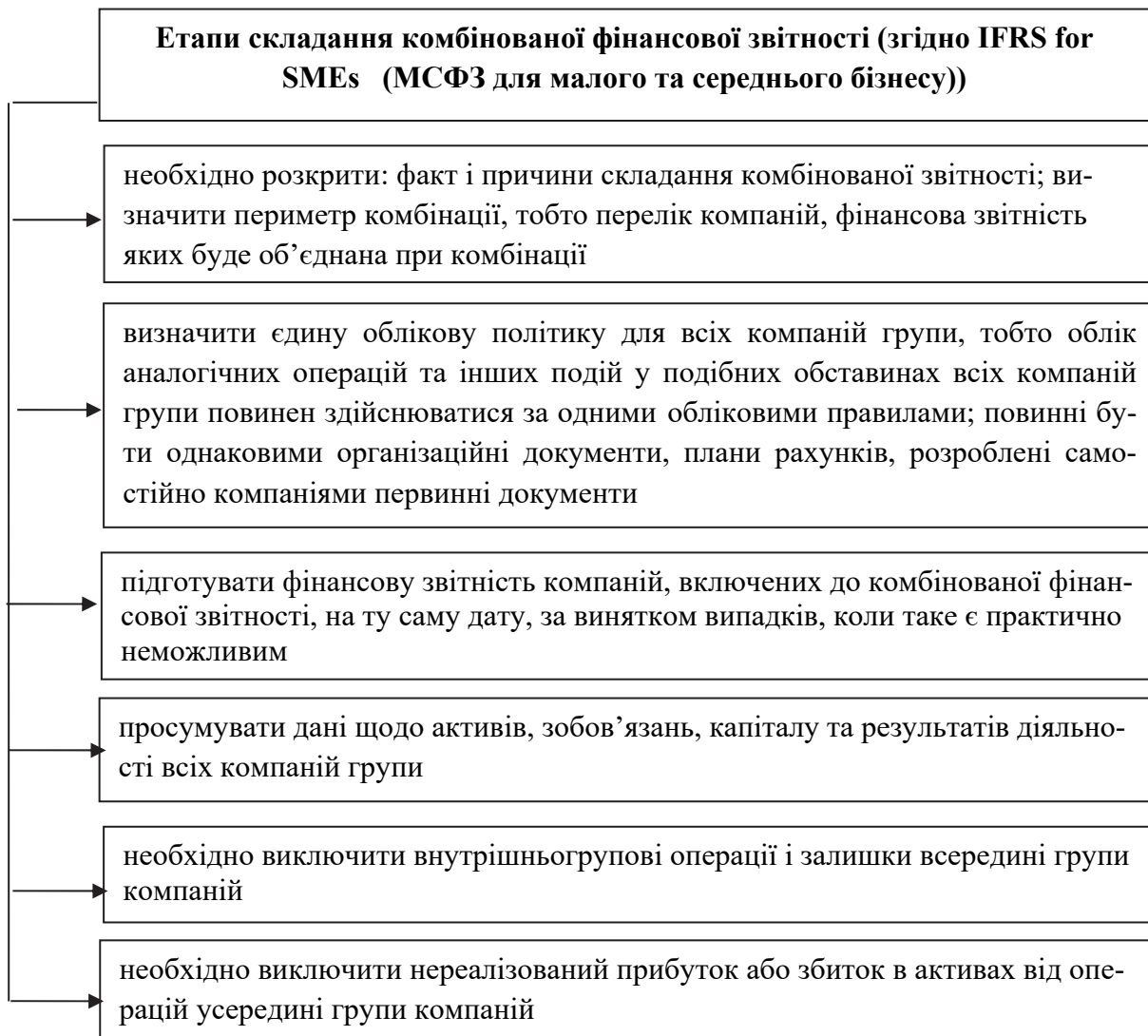

Рис.1. Вимоги IFRS for SMEs (МСФЗ для малого та середнього бізнесу) до складання комбінованої фінансової звітності (складено автором за [30])

Реалії сучасного економічного життя з кожним роком розширюють інвестиційні можливості для груп компаній, які складають комбіновану фінансову звітність. Комбінована фінансова звітність поступово набуває офіційного статусу та починає користуватися довірою у зацікавлених користувачів та інвесторів.

Складання комбінованої фінансової звітності стає звичайною міжнародною практикою. Багато бізнес-структур, які формально не можуть бути консолідовані, складають і публікують таку звітність. Так, комбіновану фінансову звітність за різні роки оприлюднювали група компаній «Сетл» (Росія), консорціум «Альфа-Груп» (Росія), холдинг New Brunswick Power Holding Corporation (Канада), ВАТ «Атоменерго-

маш» (Росія), Урановий холдинг «АРМЗ» (Росія), група компаній «Петербурзька Недвижимість» (Росія).

Висновки. Інтеграція суб'єктів господарювання як в Україні, так і у світі в цілому, сприяє удосконаленню вже існуючих, чи появи нових організаційних форм об'єднання суб'єктів господарювання. Важливе значення при цьому повинно приділятися звітності таких об'єднань. Якщо в групі компаній неможливо виділити материнське підприємство, група незалежних компаній, які мають одного інвестора, згідно з міжнародним законодавством, може скласти комбіновану фінансову звітність.

В умовах відсутності окремого Міжнародного стандарту фінансової звітності, який би регламентував складання такої звіт-

ності, у статті зроблено спробу окреслити теоретичні та методичні засади формування комбінованої фінансової звітності групи підприємств, враховуючи існуючу нормативно-законодавчу базу та наявний досвід складання такої звітності міжнародними групами компаній для подання інформації щодо активів, зобов'язань та результатів фінансової діяльності всіх компаній групи.

Виділено, що комбіновану фінансову звітність необхідно відрізнити від зведеної та консолідованої, оскільки всі ці види звітності мають принципові особливості та певні відмінності.

Враховуючи вимоги IFRS for SMEs (МСФЗ для малого та середнього бізнесу) до формування та складання комбінованої фінансової звітності, представлено основні етапи її складання. Запропоновані етапи формування комбінованої фінансової звітності підприємств уможливають підготовку якісної фінансової звітності для задоволення інформаційних потреб як внутрішніх, так і зовнішніх її користувачів. Для таких груп підприємств комбінована звітність є єдиною можливою формою міжнародної фінансової звітності, яка дозволяє отримати економічні вигоди шляхом залучення ефективного інвестування.

Враховуючи, що більшість стандартів фінансового обліку у всьому світі прагнуть до відображення економічної сутності операцій, а не лише їх юридичної форми, підготовка комбінованої та іншої звітності бізнесу поза юридичні межі окремих юридично оформлених компаній стала реальністю, і ця тенденція буде прагне посилюватися і далі.

Література

1. Лучко М. Р. Консолідована фінансова звітність: теоретична концептуалізація побудови: монографія // Київський національний університет ім. Вадима Гетьмана. – 2007.
2. Онищенко В. П. Методика та організація консолідованої фінансової звітності : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.09 / В. П. Онищенко; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2008. – 21 с.
3. Семчук І. В. Консолідована фінансова звітність групи підприємств: організаційно-методичні засади формування і контролю : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.09 / І. В. Семчук ; Житомир. держ. технол. ун-т. – Житомир, 2010. – 20 с.
4. Лежненко Л. І. Організаційно-правові аспекти складання зведеної та консолідованої фінансової звітності / Л. І. Лежненко // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2015. – № 3. – С. 350–354.
5. Гурська О. М. Консолідована та зведена фінансова звітність груп підприємств / О. М. Гурська // Вісн. Нац. ун-ту «Львів. політехніка». – 2012. – № 721. – С. 82–86.
6. Ткаченко В. В. Актуальні питання консолідованої та зведеної звітності / В. В. Ткаченко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. – 2016. – №. 6 (3). – С. 91–96.
7. Пантелеєв В. П. Консолідація фінансової звітності групи підприємств: від теорії до практики / В. П. Пантелеєв, К. В. Безверхий // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://knutd.com.ua/publications/pdf/Ukrainian_editions/Bezverhiy2015052218.pdf.
8. Волкова Е. Ю. Формирование и анализ консолидированной финансовой отчетности группы компаний : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.12 «Бухгалтерский учет, статистика» / Е. Ю. Волкова ; ГОУ ВПО «Воронежский государственный университет». – Воронеж, 2010. – 24 с.
9. Озеран А. В. Теорія та методологія формування фінансової звітності підприємств : [монографія] / А. В. Озеран. – К. : КНЕУ, 2015. – 471 с.
10. Кутер М. И. Теория бухгалтерского учета : [учебник] / М. И. Кутер ; 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Финансы и статистика, 2006. – 292 с.
11. Генералова Н. В. Эволюция регулирования консолидированной финансовой отчетности в России / Н. В. Генералова, С. Н. Карельская // Международный бухгалтерский учет. – 2014. – № 29(323). – С. 13–28.
12. Мешков А. В. Методика составления и анализа консолидированной отчетности организаций инвестиционной сферы : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.12 / А. В. Мешков ; Моск. ун-т потреб. кооп. – М., 2005. – 22 с.
13. Коба Е. Е. Проблемы формирования отчетности в агропромышленных холдингах / Е. Е. Коба // Аудит и финансовый анализ. – 2011. – № 5. – С. 39–41.
14. Спіфанов А. О. Методологічні складові ефективного розвитку банківського сектору економіки України : [монографія] / А. О. Спіфанов. – Суми : Університетська книга, 2007. – 417 с.
15. Модеров С. В. Комбинированная финансовая отчетность и проформа финансовой отчетности – практика использования российскими компаниями / С. В. Модеров // Корпоративная финансовая отчетность. Международные стандарты. – № 2. – С. 31–45.
16. Пономаренко І. Комбінована фінансова звітність: рух у майбутнє / І. Пономаренко // [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.cib-audit.com/press-center/novosti/kombinovana-finansova-zvtnist-ruh-u-maybutnie>.
17. Касич А. О. Проблеми впровадження МСФЗ в Україні та шляхи їх вирішення / А. О. Касич, Я. Ю. Яковенко // Облік і фінанси. – 2013. – №. 1. – С. 22–27.
18. Авдошева С. Б. Інтеграційні процеси в промисловості / С. Б. Авдошева // Злиття & поглинання.

– 2008. – № 1. – С. 68–71.

19. Лещин Р. Об'єднання підприємств / Р. Лещин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://leschishin.org/review/r004.ph>.

20. Сайт агенства Bloomberg [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bloomberg.com/europe>.

21. Родь Ю. В. Злиття та поглинання компаній як засіб корпоративної консолідації українського бізнесу / Ю. В. Родь, А. І. Савушик // Вісник економічної науки України. – 2009. – №. 2. – С. 122–125.

22. Сайт Слияния и поглощения в Украине M&A Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mergers.com.ua/>.

23. Закон України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» від 16.07.1999 р. № 996-XIV (зі змін. та доп.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/996-14>.

24. Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» від 07.02.2013 № 73 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13>.

25. Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку 2 «Консолідована фінансова звітність» від 27.06.2013 № 628. [Електронний ресурс]. –

Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1223-13>.

26. МСБО 1 «Подання фінансової звітності» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/929_013.

27. Міжнародний стандарт фінансової звітності 10 «Консолідована фінансова звітність» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minfin.gov.ua/file/link/364288/file/IFRS10.pdf>.

28. МСБО 27 «Консолідована та окрема фінансова звітність» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/929_045.

29. МСБО 24 «Розкриття інформації про зв'язані сторони» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/929_043.

30. International Financial Reporting Standard for Small and Medium-sized Entities (IFRS for SMEs) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ifrs.org/ifrs-for-smes/pages/ifrs-for-smes.aspx>.

31. When are specific financial statements needed? By Thomas A. Ratcliffe, Ph.D., CPA [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mlrpc.com/articles/when-are-specific-financial-statements-needed>.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОМБИНИРОВАННОЙ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ ГРУППЫ ПРЕДПРИЯТИЙ

О. А. Кратт, д. э. н., профессор, Кременчугский национальный университет им. М. Остроградского

В статье рассматриваются теоретические и методические основы формирования комбинированной финансовой отчетности групп предприятий как одного из современных видов отчетности. Исследуются научные и законодательные подходы к сути комбинированной отчетности и её место в системе отчетности, рассматривается международный опыт применения такой отчетности группами предприятий и этапы составления комбинированной финансовой отчетности согласно международных стандартов финансовой отчетности.

Ключевые слова: комбинированная отчетность, финансовая отчетность, международные стандарты финансовой отчетности, группы предприятий, отчетность.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASES OF FORMATION COMBINED FINANCIAL STATEMENTS GROUP COMPANIES

O. A. Kratt, D.E., Prof., Kremenchuk National University named by Mykhailo Ostrohradskyi

The article discusses the theoretical and methodological bases of drawing up combined financial statements of groups of companies as one of modern types of reporting. Scientific and legislative approaches to the essence of the combined reporting and the place of reporting system are studied; the international experience of such statements by the groups of companies and the stages of drawing up the combined financial statements in accordance with International Financial Reporting Standards is considered.

Keywords: combined financial statements, financial statements, International Financial Reporting Standards, a group of entities reporting.

Рекомендовано до друку д. е. н., проф. Литвиненко Н. І.

Надійшла до редакції 23.06.16 р.

**ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНА СИСТЕМА РОЗПІЗНАВАННЯ
ФІНАНСОВОГО СТАНУ ПІДПРИЄМСТВА**

Л. М. Бандоріна, к. е. н., доцент, Національна металургійна академія України, bandorinal@yandex.ua, Р. В. Савчук, асистент, Національна металургійна академія України, prepodrvs@rambler.ru, І. Г. Сокиринська, к. е. н., доцент, Національна металургійна академія України, sokirinska@rambler.ru

У статті розглядаються питання практичного використання інформаційно-аналітичних систем на вітчизняних підприємствах, визначається необхідність диференційованого підходу до потреб і запитів споживачів у процесі діагностики фінансового стану. В роботі представлено механізм реалізації та функціонування комплексної системи розпізнавання фінансового стану, який враховує сегментацію споживачів фінансової інформації та дозволяє розробити більш детальний та обґрунтований підхід до виявлення й подальшого усунення недоліків у фінансово-господарській діяльності підприємства.

Ключові слова: інформаційно-аналітична система, процес розпізнавання фінансового стану підприємства, система розпізнавання фінансового стану підприємства DP-Analiz, оцінка фінансового стану підприємства.

Постановка проблеми. Розвиток ринкових взаємозв'язків посилює відповідальність і самостійність українських підприємств у підготовці та прийнятті управлінських рішень. Доцільність цих рішень суттєво залежить від об'єктивності та своєчасності оцінювання й аналізу наявного і передбачуваного фінансового стану підприємства. Використання інформаційно-аналітичної системи розпізнавання фінансового стану забезпечує своєчасне виявлення недоліків у фінансовій діяльності підприємства та подальший пошук можливостей зміцнення його фінансового стану та платоспроможності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діагностика як процес розпізнавання фінансового стану підприємства характеризується різноманіттям аспектів і досліджується багатьма фахівцями. Є. М. Трененков та С. А. Дведенидова [1] запропонували підхід до здійснення діагностики, який пов'язує обстеження можливого стану об'єкта з побудовою моделей процесів діагностики [1, с.34]. Багату теоретико-методологічну базу з проблем реалізації діагностичної функції економічного аналізу діяльності підприємств складають праці провідних вчених, таких як: М. О. Кизим, В. А. Забродський, В. А. Зінченко, Ю. С. Копчак [2], А. П. Ковалев [3], Г. О. Швиданенко, О. І. Олексюк [4], Л. М. Савчук [5].

Питання розпізнавання та оцінки фінансового стану підприємства є актуальним, оскільки його ефективне вирішення висвітлює як результати діяльності підприємства, так і передумови його подальшого розвитку. Процеси діагностики фінансового стану на підприємствах проходять з використанням програмного забезпечення, при цьому широко розповсюджено застосування модулю «ІС Підприємство: Завдання планування і фінансового аналізу».

Серед недоліків використання даного модулю можна виділити обмеженість налаштування індивідуальних модифікацій (конфігурацій); неможливість налаштування ведення паралельного аналізу фінансового стану у порівнянні з конкурентами; використання лише інформації господарського обліку та бухгалтерської звітності. Проте планові, прогнозовані, ідеальні / антиідеальні показники, і досвід попередніх періодів даний модуль врахувати не може. Тому удосконалення механізму діагностики через використання інформаційно-аналітичної системи розпізнавання фінансового стану в практичній діяльності підприємств України забезпечить цільовий комплексний підхід до прийняття оптимальних управлінських рішень.

Формулювання мети статті. Метою статті є обґрунтування механізму функціонування інформаційно-аналітичної системи

розпізнавання фінансового стану підприємства, яка дозволяє на основі ретроспективних даних вивести достовірне судження відносно майбутнього стану і розвитку об'єкта дослідження з урахуванням різноманітності потреб користувачів інформації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фінансовий стан кожного підприємства – це комплексна характеристика його діяльності, яка демонструє ступінь забезпеченості підприємства потрібними фінансовими ресурсами і раціональність їх розміщення. [6, с.47]. Запропонована інформаційно-аналітична система розпізнавання фінансового стану підприємства призначена удосконалити управління фінансами підприємства з метою забезпечення адекватної оцінки окремих сторін його діяльності в залежності від конкретного запиту користувача.

Головним і початковим в процесі розпізнавання є формування інформаційного і методичного забезпечення. Інформаційним забезпеченням системи розпізнавання фінансового стану підприємства виступають дані управлінського обліку та основних форм фінансової звітності: бухгалтерського балансу, звіту про фінансові результати і звіту про рух грошових коштів. Методологічним забезпеченням в даній системі виступають індивідуальні налаштування, які вводить фінансист (економіст) для збільшення точності й адекватності аналізу реальним умовам функціонування підприємства.

Інформаційно-аналітична система розпізнавання фінансового стану підприємства

(DP-Analiz) – це програмний продукт, який дає можливість отримати фінансову інформацію про поточний фінансовий стан підприємства, інформацію у ретроспективі, що надає можливість фахівцям прогнозувати майбутній фінансовий стан і формувати фінансову стратегію і тактику щодо подальшого управління підприємством. Основні переваги цього програмного продукту полягають в тому, що користувач з великої кількості можливих розрахункових даних отримує тільки необхідну для його цілей інформацію у відповідності до попередньо встановленого запиту – тобто в межах запропонованої системи відбувається сегментація споживачів фінансової інформації. Система має простий і зручний для користувача інтерфейс, низьку вартість як самого продукту, так і його наступних модифікацій, а вивід інформації відбувається в залежності від типу та потреб споживача.

Результати роботи системи покликані забезпечити своєчасне реагування на зміни, що, в свою чергу, сприятиме зниженню економічних ризиків функціонування підприємства. Впровадження даної системи дозволить отримати економічний ефект та сприяти зростанню фінансових результатів через вчасне реагування на ідентифіковані «слабкі місця» та більш ефективного управління фінансовими ресурсами підприємства. Основні функції системи, перелік її користувачів і опис ситуацій використання представлені в таблицях 1–3.

Таблиця 1.

Основні функції інформаційно-аналітичної системи розпізнавання фінансового стану підприємства (DP-Analiz)

№ п/п	Функції	Категорія
1	Формування інформаційного простору. Введення фактичних даних за періоди, що аналізуються, для проведення фінансового аналізу діяльності підприємства	Очевидна
2	Визначення сфер діяльності, які підлягають аналізу в залежності від потреб користувача інформації	Очевидна
3	Вибір показників, які відповідають даному запиту користувача з урахуванням його поточних потреб	Очевидна
4	Розрахунок визначених фінансових показників та коефіцієнтів, їх розпізнавання засобами системи та оцінка	Очевидна
5	Визначення напрямів впливу обраних показників на визначену сферу діяльності та загальні результати роботи підприємства	Очевидна
6	Запис отриманих даних у файл	Прихована

Перелік користувачів системи і варіантів її використання

Користувач	Найменування прецеденту	Індикатор
Системний адміністратор	Запуск системи	StartUP
Фінансист (економіст)	Заповнення індивідуальних налаштувань Заповнення вихідних даних Індексація вихідних даних з урахуванням інфляції Формування динаміки зміни у відносних та абсолютних показниках Обчислення фінансових показників та коефіцієнтів Аналіз отриманих показників. Визначення класу кредитоспроможності підприємства Прогнозування майбутніх значень на основі існуючих, розрахунок прогнозних фінансових показників	Nalashtuvannya Vuhidni_dani Vuhidni_dani_inf Dynamika_abs_vidn Finans_pokazat Analiz.Koef Klassifikazia Proznoz

Таблиця 3.

Опис ситуацій використання системи

Ситуація	Характеристика ситуації
Ситуація запуску системи	Запуск здійснює системний адміністратор. В процесі запуску здійснюється корегування шляхів до необхідних файлів, встановлюються налаштування імпорту з інших систем для здійснення аналізу
Ситуація початку роботи	Користувач здійснює вхід до системи, вводить дані налаштування для здійснення аналізу і формування фінансових показників і коефіцієнтів
Ситуація оцінювання фінансового стану підприємства	Фінансист в налаштуваннях обирає у якості бази порівняння власне підприємство, вводить дані фінансової звітності за період, який цікавить особу, яка приймає рішення (ОПР), та визначає (за необхідності) напрям, який потребує детального розпізнавання. Після вводу інформації система виконує обчислення фінансових показників та коефіцієнтів (в залежності від запиту), побудову динаміки зміни коефіцієнтів, оцінює стан показників, і формує ряд рекомендацій. Розраховані дані виводяться для перегляду.
Ситуація оцінювання фінансового стану конкурента	Фінансист в налаштуваннях обирає у якості бази порівняння інше підприємство, вводить дані фінансової звітності підприємства-конкурента за період, що цікавить ОПР. Після вводу інформації система виконує обчислення фінансових коефіцієнтів, побудову динаміки зміни коефіцієнтів, оцінюючи їх з аналогічними показниками свого підприємства.

Після заповнення усіх даних система опрацює запити і сформує аналітичні висновки в залежності від введених налаштувань (рис. 1–2).

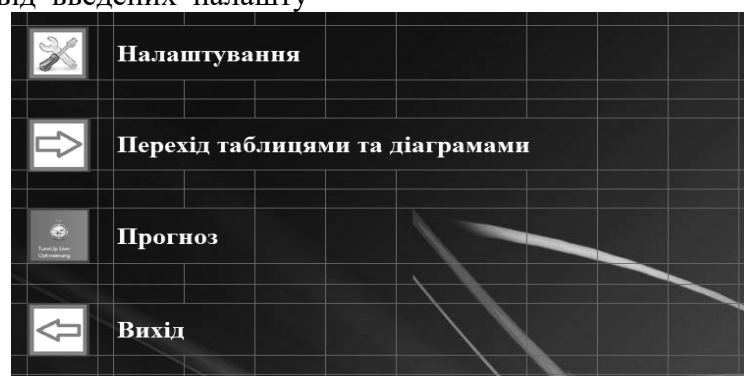

Рис. 1. Головне меню інформаційно-аналітичної системи

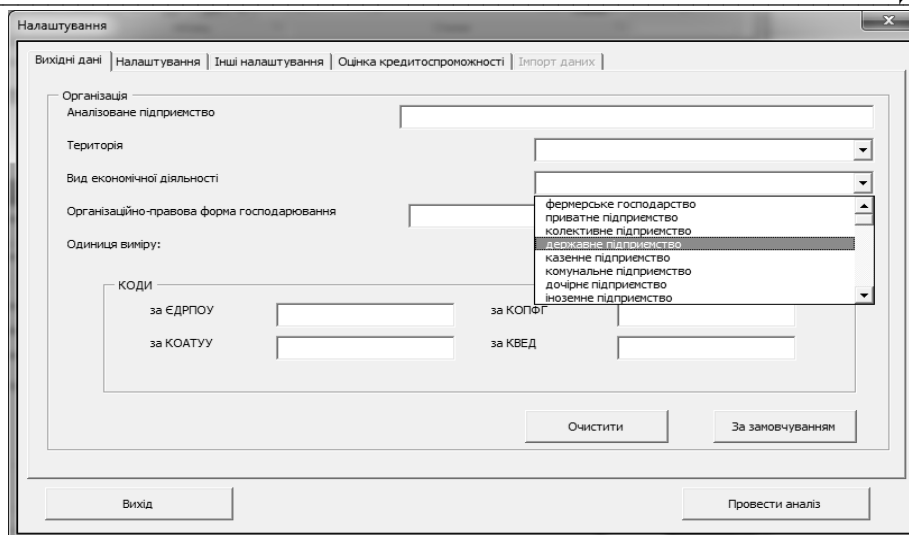

Рис. 2. Діалогове вікно форми налаштування системи

Система здійснює фінансовий аналіз за наступним алгоритмом. Етап 1. Корегування вихідних даних на інфляційні індекси, задля

отримання реального рівня фінансових та інших ресурсів (рис. 3).

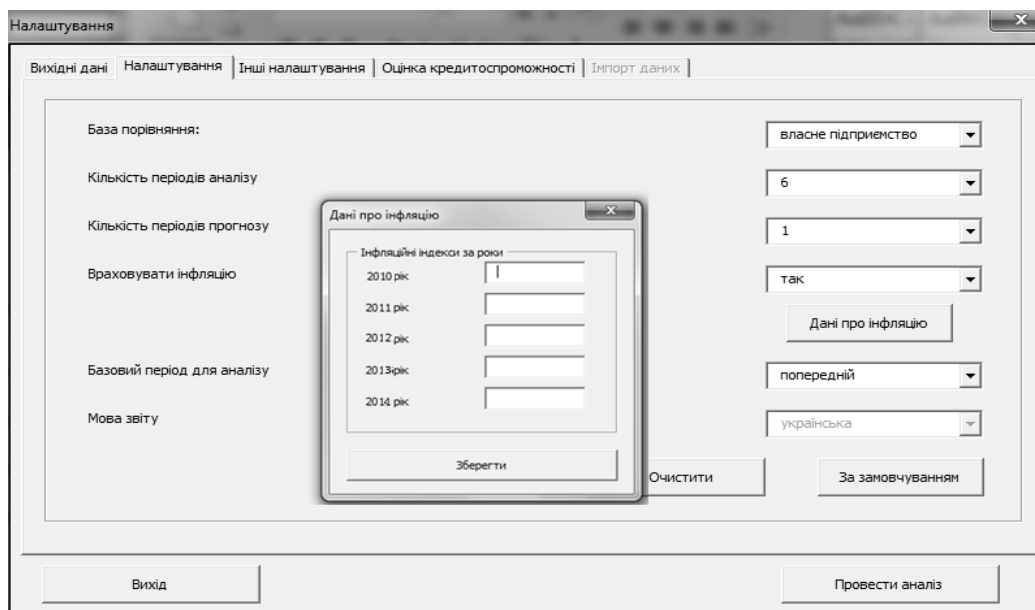

Рис. 3. Діалогове вікно вибору базового періоду для аналізу і даних про інфляцію

Етап 2. Розрахунок показників динаміки в абсолютних та відносних величинах. Аналіз на основі рядів динаміки є початковим для будь-якого аналізу через те, що характеризує розвиток підприємства, збільшення (зменшення) показників. Завдяки рядам динаміки можна охарактеризувати зміну соціально-економічних явищ у часі, виявити основні тенденції і закономірності їх розвитку, спрогнозувати їх характеристики на майбутнє. Система розпізнавання фінансового стану використовує два види рядів динаміки: показники часу і показники

рівнів рядів.

Показники рівнів рядів (відносні величини зміни показників) виявляють, на скільки відсотків зросли (зменшились) окремі значення. Вони є досить потужним інструментом для попереднього аналізу. Також серед переваг можна виділити універсальність, адже через показники рівнів рядів можна порівнювати ряди, порівняння яких в абсолютних значеннях є недоцільним.

Система розпізнавання фінансового стану передбачає побудову рядів динаміки відносно базисного або попередніх років

діяльності досліджуваного підприємства, або відносно аналогічних періодів підприємства-конкурента на основі даних його відкритої звітності.

Етап 3. Аналіз та розрахунок фінансових коефіцієнтів та показників починається з формування агрегованого балансу, в якому відображаються лише найважливіші з точки зору фінансової діяльності статті балансу (необоротні активи, оборотні активи, запаси, дебіторська заборгованість, грошові кошти і короткострокові фінансові вкладення, інші оборотні активи, власний капітал, нерозподілений прибуток, довгострокові пасиви, довгострокові забезпечення, короткострокові кредити, кредиторська заборгованість, інші короткострокові пасиви).

Етап 4. Визначення рівня фінансової стійкості за відносними показниками методики оцінки фінансової стійкості професора В. В. Ковальова [7].

Фінансова стійкість є максимальною тоді, коли підприємство здатне ефективно функціонувати і розвиватися переважно за рахунок своїх джерел фінансування. Система передбачає використання та аналіз фінансових коефіцієнтів (коефіцієнта автономії, коефіцієнта відношення позикових і власних коштів (фінансовий важіль), коефіцієнта співвідношення мобільних та іммобілізованих коштів, коефіцієнта відношення власних і позикових коштів, коефіцієнта маневреності, коефіцієнта забезпеченості запасів і витрат власними коштами, коефіцієнта тривалого залучення позикових коштів, коефіцієнта короткострокової заборгованості, коефіцієнта частки кредиторської заборгованості у зобов'язаннях), які всебічно характеризують фінансову стійкість підприємства і які можна вважати базовими для початкового аналізу.

Етап 5. Визначення рівня фінансової стійкості підприємства на основі абсолютних даних. Фінансова стійкість на основі абсолютних показників визначається раціональною забезпеченістю потреб будь-якого об'єкта дослідження фінансовими ресурсами для його продуктивної діяльності в ринкових умовах. Інформаційно-аналітична система при аналізі абсолютних показників враховує окремі статті балансу, а саме: джерела власних коштів, необоротні активи,

джерела власних оборотних коштів для створення запасів і витрат, довгострокові кредити і позики, джерела власних коштів, скореговані на величину довгострокових позикових коштів, короткострокових кредитів, загальна величина джерел коштів з урахуванням довгострокових і короткострокових позикових коштів, величина запасів і витрат, надлишок джерел власних оборотних коштів, надлишок джерел власних засобів і довгострокових позикових джерел, надлишок загальної величини всіх джерел для формування запасів і витрат. Система розраховує комплексний показник ($\bar{S}$) фінансової ситуації (1):

$$\bar{S} = [S_1(+K_{6.o.}), S_2(+K_{3.d.}), S_3(+K_{3.k.})], \quad (1)$$

де, $K_{6.o.}$ – наявність власного оборотного капіталу; $K_{3.d.}$ – довгостроковий залучений капітал; $K_{3.k.}$ – короткостроковий залучений капітал; $S_1=1$, якщо надлишок джерел власних оборотних коштів >0 ; $S_2=1$, якщо надлишок джерел власних коштів і довгострокових позикових джерел >0 ; $S_3=1$, якщо надлишок загальної величини всіх джерел для формування запасів і витрат >0 .

Етап 6. Рейтингова експрес-оцінка фінансового стану. Мета такого експрес-визначення рівня фінансового стану підприємства полягає в тому, що досить швидко на основі обраної математичної моделі буде проведено дослідження операційної, інвестиційної та фінансової діяльності об'єкта, із залученням інформації звітів про фінансові результати та про рух грошових коштів. Далі відбувається ідентифікація фактичних результатів і обґрунтування тренду розвитку фінансового стану підприємства. Висновки, зроблені на основі здійснення рейтингової експрес-оцінки фінансового стану підприємства, можуть дещо, або навіть суттєвого відрізнятися від отриманих на попередніх етапах аналітичних даних.

Для інтегрального показника рейтингової оцінки доцільно використовувати наступні п'ять показників, а саме: коефіцієнт забезпеченості запасів власними коштами, коефіцієнт поточної ліквідності, коефіцієнт інтенсивності, коефіцієнт рентабельності реалізованої продукції і коефіцієнт прибутковості. На основі значень наведених показників системою обчислюється рейтинг підп-

риємства (2):

$$Z=2 \cdot K_z + 0,1 \cdot K_{n.l.} + 0,08 K_i + 0,45 K_{p.p.n.} + K_{np} \quad (2)$$

Нормативне значення рейтингової оцінки – 1.

Порівняння значень показників рейтингової експрес-оцінки необхідно розраховувати за ряд років, що дає можливість зробити висновки про динаміку розвитку бізнесу. Зростання рейтингу свідчить про поліпшення фінансового стану підприємства, зниження – про погіршення.

Етап 7. Визначення рівня платоспроможності на базі розрахунку чистих активів та чистого робочого капіталу [5]. Чисті активи представляють собою різницю між активами підприємства та борговими зобов'язаннями, а чистий робочий капітал – різницю між поточними активами та поточними зобов'язаннями. У ефективно функціонуючих підприємств ліквідні активи значно перевищують короткострокові зобов'язання, а високий рівень чистих активів свідчить про відносну загальну незалежність від боргових зобов'язань. Таке співставлення дозволяє достатньо точно оцінити ступінь стійкості фінансового стану підприємства і його здатність в належний строк погасити зобов'язання.

Таким чином, дані про чисті активи та чистий оборотний капітал цілком об'єктивно характеризують стан власного капіталу і певною мірою – фінансову стійкість підприємства.

Етап 8. Визначення рівня фінансового стану на основі показників рентабельності. На короткострокову платоспроможність підприємства впливає його здатність створювати прибуток. У цьому зв'язку розглядається такий показник діяльності підприємства як рентабельність. В роботі системи використовуються показники загальної рентабельності, рентабельності продажів, рентабельності власного капіталу, рентабельності оборотних активів, загальної рентабельності виробничих фондів, рентабельності всіх активів, рентабельності продукції, рентабельності виробництва.

Етап 9. CVP-аналіз (Costs – Value – Profit) – визначення рівня фінансового стану в межах аналізу беззбитковості. Даний напрям є цікавим з точки зору наявності у підприємства запасу міцності в абсолютних і

відносних величинах. Крім того, він дозволяє оцінити рівень операційного левериджу, силу його впливу на операційний прибуток та пов'язані з цим операційні ризики.

Етап 10. Оцінка вірогідності банкрутства підприємства. Банкрутство – це визнана господарським судом фінансова неспроможність та нездатність підприємства відповідати по своїм зобов'язанням. Це найгірший з можливих станів для підприємства, адже за цим відбувається його ліквідація. А отже, аналіз діяльності на наявність індикаторів банкрутства є дуже важливим для успішного формування стратегічних планів управління підприємством.

Серед усіх існуючих моделей для вітчизняних підприємств найбільш адекватними є: двохфакторна модель оцінки ймовірності банкрутства Альтмана, яка скоригована на вітчизняний ринок; п'ятифакторна модель Альтмана (Z-рахунок); чотирьохфакторна модель Ліса.

Етап 11. Модель оцінки вартості підприємства. Для оцінки вартості підприємства використовується модель Ольсона [8, с.61] (модель EVO – Edwards-Bell-Ohlson), яка є однією з найбільш перспективних сучасних розробок в теорії оцінки вартості компанії (рис. 4). Згідно до цієї моделі, вартість компанії виражається через поточну вартість її чистих активів і дисконтований потік «надходів». Концепція засновується на уявленні про «залишковий прибуток» — прибуток компанії за мінусом очікуваного рівня доходності. Економічна додана вартість за період t (3):

$$EVO = PR_t - r \cdot K_{t-1}, \quad (3)$$

де PR_t – фактичний прибуток, отриманий за використання капіталу за період t ; K_{t-1} – вартість усіх активів компанії на початку періоду t ; r – вартість залучення і обслуговування капіталу (у відсотках).

Модель Ольсона володіє достатнім потенціалом для її успішного застосування в вітчизняних умовах і є потужним інструментом, який дає уявлення про те, яка частина ринкової вартості підприємства виражена її реальними активами, а яка – нематеріальним «гудвілом». Це допомагає точніше уявити ступінь ризикованості вкладень в те, чи інше підприємство.

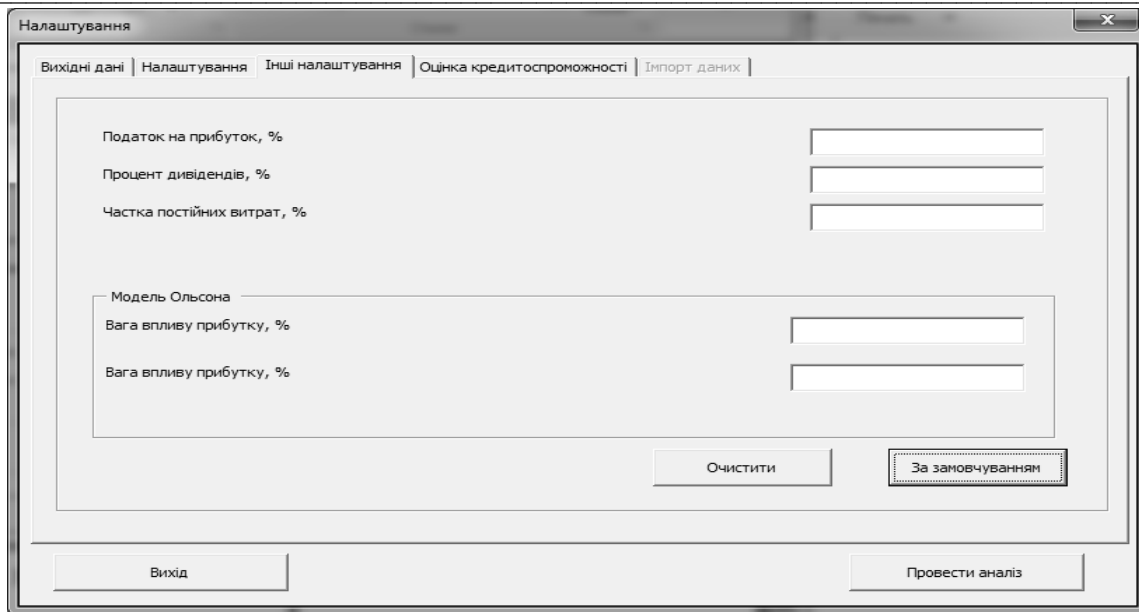

Рис. 4. Вхідні дані для моделі Ольсона

Етап 12. Визначення рівня кредитоспроможності підприємства. Для успішної діяльності підприємства воно має бути завжди забезпеченим достатнім рівнем обігових коштів, проте в реально існуючих умовах це не є завжди можливим. Саме тому підприємство взаємодіє з банками, які надають їм довгострокові або короткострокові

позики, а аналіз кредитоспроможності стає досить важливим у питаннях фінансового аналізу. Для цих цілей в інформаційно-аналітичній системі використовується модель рейтингової оцінки кредитоспроможності та методика оцінки кредитоспроможності позичальника банком (рис. 5–6).

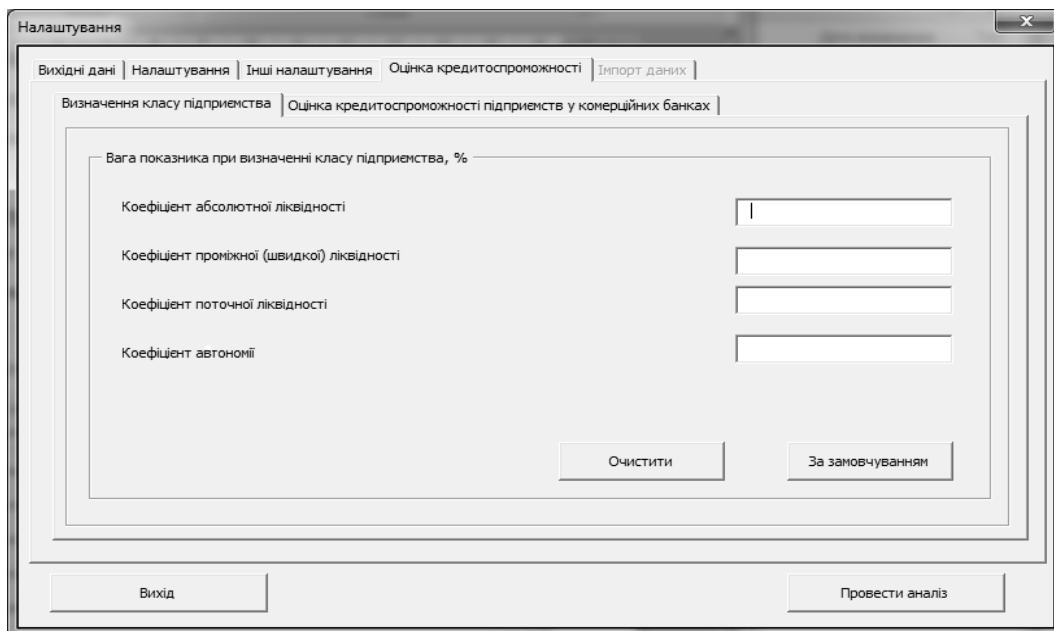

Рис. 5. Визначення класу підприємства

Для повного розпізнавання фінансового стану у систему розпізнавання включені методи прогнозування даних на основі лі-

нійного тренда, на основі попередніх даних і впливу на майбутнє, на основі експонентіального зростання.

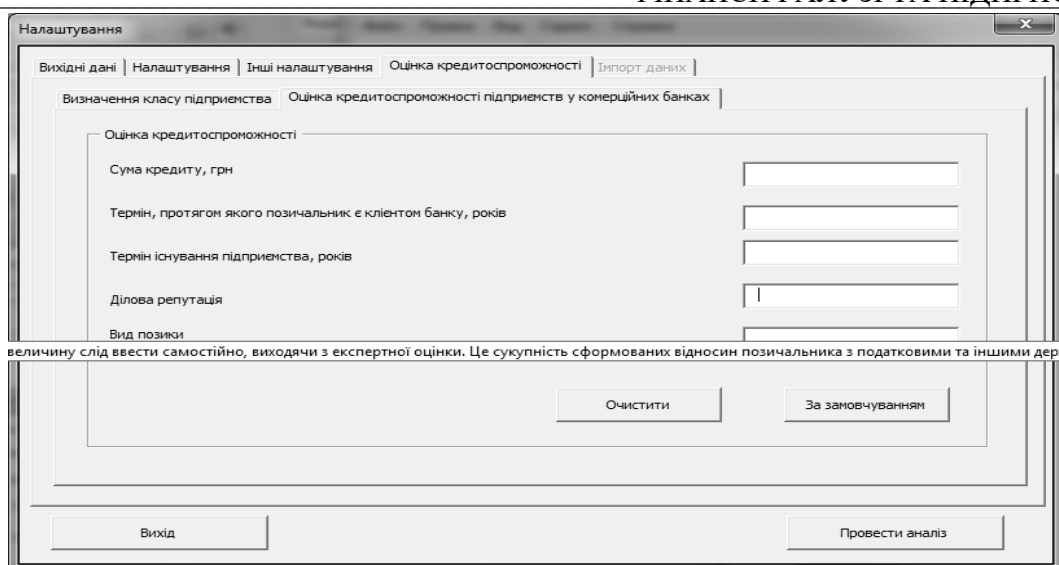

Рис. 6. Оцінка кредитоспроможності підприємств у комерційних банках

Таким чином, система розпізнавання фінансового стану підприємства DP-Analiz включає в себе понад 15 різних методик, які характеризують майже усі сторони та аспекти діяльності підприємства, дають повну його характеристику. При необхідності система може бути налаштованою та адаптованою з урахуванням новітніх методик та моделей, що з'являються в останні часи. Ме-

тодики можуть використовувати одні й ті самі показники, проте вони не дублюють висновки, тобто на основі однакових вхідних даних дають оцінку різним аспектам. Для перегляду різних видів аналізу, графічного подання даних необхідно використовувати форму «Перехід між таблицями», іконка якої є на кожному документі (рис. 7).

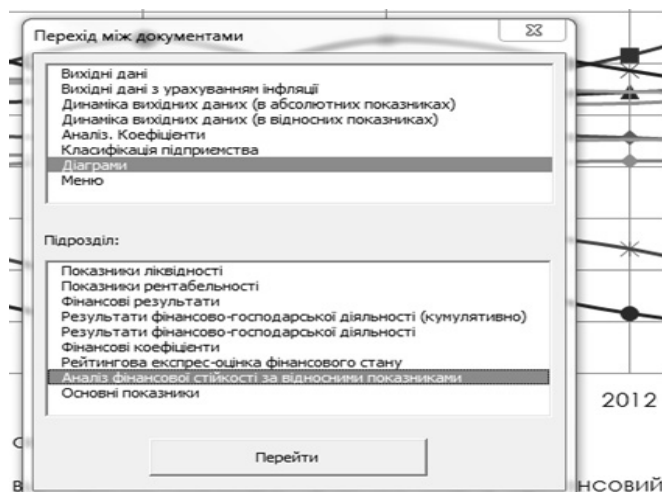

Рис. 7. Перехід між документами інформаційно-аналітичної системи

Висновки. У роботі представлено інформаційно-аналітичну систему розпізнавання фінансового стану підприємства та механізм її реалізації з елементами діалогового інтерфейсу для користувача. Дана система має особливості, які відрізняють її від інших діагностичних систем наявністю налаштувань, які дозволяють, з одного боку, отримати всебічну та комплексну оцінку фінансового стану, а з іншого – здійснити

сегментацію користувачів у відповідності до специфіки їх запитів. Перевагою даної інформаційно-аналітичної системи є можливість поряд з розрахунком та оцінкою показників отримати ряд рекомендацій щодо доцільності окремих управлінських рішень в залежності від результатів оцінки наявної ситуації. Базою порівняння для аналізу можуть виступати як дані власного підприємства за попередні періоди, так і дані інших

підприємств.

Запропонований у роботі програмний продукт DP_Analiz у перспективі може бути адаптований з урахуванням ситуації, коли підприємство в разі кризового становища отримує корпоративні дотації, що може призвести до формальної стабілізації його фінансового стану та покращення балансових показників навіть в умовах, коли реальна ситуація залишається гіршою, аніж у звітності.

Література

1. Трененков Е. М. Диагностика в антикризисном управлении / Е. М. Трененков, С. А. Двенеидова // Менеджмент в России и за рубежом. – 2012. – № 1. – С. 24–26.
2. Оцінка і діагностика фінансової стійкості підприємства: монографія / М. О. Кизим, В. А. Забродський, В. А. Зінченко, Ю. С. Копчак. – Х. : ІН-ЖЕК, 2003. – 144 с.
3. Ковалев А. П. Диагностика банкротства / А. П. Ковалев. – М. : Финстатформ, 1995. – 96 с.
4. Швиданенко Г. О. Сучасна технологія діагностики фінансово-економічної діяльності підприємства: монографія / Г. О. Швиданенко, О. І. Олексюк. – К. : КНЕУ, 2002. – 192 с.
5. Савчук Л. М. Диагностика фінансового забезпечення в процесі управління підприємством: [монографія] / Л. М. Савчук – Дніпропетровськ : ВАТ Видавництво «Зоря», 2005. – 128 с.
6. Коробов М. Я. Фінансово-економічний аналіз діяльності підприємства: навч. пос. – К. : Знання. – 2000. – 378 с.
7. Чернышева Ю. Г. Комплексный анализ хозяйственной деятельности / Ю. Г. Чернышева, А. Л. Кочергин. – Ростов н/Д : Феникс, 2007. – 443 с.
8. Рутгайзер В. М. Оценка стоимости бизнеса / В. М. Рутгайзер: уч. пос. – 2-е изд. (для подготовки специалистов по оценочной деятельности и повышения квалификации практикующих оценщиков) [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://p.120-bal.ru/ekonomika/5973/index.html>

ИНФОРМАЦИОННО-АНАЛИТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА РАСПОЗНАВАНИЯ ФИНАНСОВОГО СОСТОЯНИЯ ПРЕДПРИЯТИЯ

Л. Н. Бандорина, к. э. н., доцент, Национальная металлургическая академия Украины,

Р. В. Савчук, ассистент, Национальная металлургическая академия Украины

И. Г. Сокиринская, к. э. н., доцент, Национальная металлургическая академия Украины

В статье рассматриваются вопросы практического использования информационно-аналитических систем на отечественных предприятиях, определяется необходимость дифференцированного подхода к потребностям и запросам пользователей информации в процессе диагностики финансового состояния. В работе представлен механизм реализации и функционирования комплексной системы распознавания финансового состояния, который учитывает сегментацию пользователей финансовой информации и позволяет осуществить более детальный и обоснованный подход к выявлению и последующему устранению недостатков в финансово-хозяйственной деятельности.

Ключевые слова: информационно-аналитическая система, процесс распознавания финансового состояния предприятия, система распознавания финансового состояния предприятия DP-Analiz, оценка финансового состояния предприятия.

INFORMATION-ANALYTICAL SYSTEM OF ENTERPRISE FINANCIAL STATE RECOGNITION

L. M. Bandorina, Ph. D (Econ.), Ass. Prof., National Metallurgical Academy of Ukraine

R. V. Savchuk, Assistant Lecturer, National Metallurgical Academy of Ukraine

I. G. Sokyrynska, Ph. D (Econ.), Ass. Prof., National Metallurgical Academy of Ukraine

The issues of the information-analytical systems practical usage for domestic enterprises are considered. The necessity of differentiated approach to the consumers' needs and demands in the financial diagnostics is determined. The paper presents the mechanism of implementation and operation of the complex system of financial state recognition, which takes into account the consumers segmentation and allows implementing more detailed and reasoned approach to identify and eliminate deficiencies in financial and economic activity.

Keywords: information-analytical system, enterprise financial state recognition, system of enterprise financial state recognition DP-Analiz, assessment of the financial state of the enterprise

Рекомендовано до друку д. е. н., проф. Ковальчуком К. Ф. Надійшла до редакції 24.06.16 р.

УДК : 338.46:005.591(477)

КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ ЗЕЛЕНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ

*Г. М. Пилипенко д. е. н., професор, ДВНЗ «Національний гірничий університет»,
Е. В. Прушківська д. е. н., професор, ДВНЗ «Запорізький національний технічний
університет», Ю. О. Кусакова, к. е. н., ДВНЗ «Запорізький національний університет»,
shevchenko.yulia.1987@gmail.com*

У статті проведено компаративний аналіз розвитку зеленого туризму в Україні, США, Західній та Східній Європі, Австралії, Африці. Виявлено деякі розбіжності та особливості розвитку зеленого туризму в різних регіонах світу, а також відставання національних показників розвитку цієї галузі від загальносвітового рівня. Удосконалено визначення категорії «зелений туризм», яке на відміну від існуючих, ґрунтується на засадах теорії зеленої економіки. Встановлено різницю між сталим і зеленим туризмом, а також представлено схему зв'язків між їх підвидами (екотуризм, сільський та пригодницький туризм). Запропоновано у подальшому проводити компаративний аналіз на основі міжнародних систем індикаторів розвитку сталого туризму за такими ключовими напрямками, як: стан управління у галузі, економічна складова, соціально-культурний вплив та вплив туризму на довкілля.

Ключові слова: зелений туризм, сталий туризм, екотуризм, сільський туризм, зелена економіка.

Постановка проблеми. Актуальними питаннями сьогодення є перехід як світової так й національної економіки на засади сталого розвитку та зеленої економіки. Кожна з цих течій включає в себе окрім інших туристичну діяльність. Таке фокусування пояснюється постійним зростанням ролі туризму. Відповідно до даних UNWTO туристична сфера у 2015 р. створювала 10% світового ВВП, кожне 11 робоче місце, 7% світового експорту. Тим часом міжнародні прибуття досягли 1186 млн. осіб, а до 2030 р. цей показник досягне 1800 млн. осіб [1].

Проте, на сучасному етапі більшість видів туризму, які пропонуються відпочиваючим, не є зеленими, сталими та соціально-відповідальними. У зв'язку з цим постає ціла низка теоретичних та практичних проблем. Перші з них пов'язані з уточненням понятійно-категоріального апарату, типізацією зеленого туризму, розробкою системи індикаторів оцінювання розвитку цього виду туризму. Сутність інших полягає в розробці конкретних практичних рекомендацій щодо поширення практики соціально-відповідального та екологічно-безпечного туризму в Україні, що можна здійснити на основі вивчення досвіду розвинутих країн та

проведення компаративного аналізу розвитку зеленого туризму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічними проблемами розвитку сталого та зеленого туризму займаються різні міжнародні організації, зокрема: Всесвітня туристична організація (UNWTO), Європейський Союз (EU), Організація економічного співробітництва та розвитку (OECD). У своїх звітах, публікаціях вони висвітлюють роль, значення сталого, зеленого туризму в економіці, підбирають індикатори для оцінки його розвитку, збирають статистичну інформацію щодо сучасного стану. Проте в них залишаються не висвітленими особливості української туристичної сфери.

Українські науковці у своїх доробках намагаються розкрити особливості національного туризму. Так, класифікацію та систематизацію сучасних видів туризму з огляду на українські реалії здійснювали Дарчук В. [2], Кляп М., Шандор Ф. [3]. Проблемам запозичення та використання в Україні досвіду розвитку сільського зеленого туризму присвячують свої праці Зінько Ю. В., Опельд Л. І. [4], Рутинський М. та інші. Уточнити індикатори стійкості туризму намага-

лася Калачова І. [5] і ряд інших дослідників.

Аналіз публікацій виділених авторів продемонстрував, що до сих пір існують розбіжності у поняттях зелений туризм, сільський туризм, стійкий (сталий) туризм, індикатори розвитку туризму не узгоджені та не використовуються у вітчизняному законодавстві, так само як світовий досвід розбудови зеленого туризму не знайшов практичного застосування.

Формулювання мети статті. Метою даної статті є проведення компаративного аналізу розвитку зеленого туризму в Україні та світі, на основі чіткої теоретико-методологічної бази.

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах економічної кризи, коли реальні доходи населення постійно скорочуються, а психологічна напруга у суспільстві зростає, виникає потреба у пошуку нових методів відпочинку, оздоровлення, рекреації, нових туристичних центрів. На зміну традиційним видам пізнавального та морського туризму приходять нові види, які дозволяють якісно замінити буденну міську атмосферу на сільські заспокійливі краєвиди, долучитися до спілкування з природою, отримати нові враження та відчуття від пригод та екстриму. Крім того, через постійне погіршення екологічного стану навколишнього середовища актуальним стає поширення ідей всезагального озеленення економіки та виховання у людей ощадливого та поважного ставлення до природи.

Перш ніж перейти безпосередньо до компаративного аналізу, вважаємо за необхідне чітко визначити, що у науці розуміється під поняттям «зелена економіка», та чим воно відрізняється від сільського туризму, сталого екотуризму та інших видів.

На нашу думку, Драчук В. достатньо вдало у своїй праці [2] представив загальну схему структури екологічного туризму, проте недоліком схеми цього автора є ототожнення сільського та зеленого туризму, той самий недолік наявний і у Кирилюка Л., який виокремив сучасні нетрадиційні види туризму поширені в Україні, у тому числі сільський зелений туризм. Цей недолік частково усувається Зінько Ю., в основній праці якого одночасно використовуються поняття

«зелений туризм» та «сільський зелений туризм» [6].

Вважаємо, що сутність зеленого туризму, так само як і стійкого (сталого) туризму виходить з основних положень їх родових концепцій. Так, під зеленим туризмом у цій праці будемо розуміти будь-який вид туризму, пов'язаний з гармонійною взаємодією туриста з природою, активною участю туристів в охороні навколишнього середовища. Стійкий (сталий) туризм на відміну від зеленого більш ширше поняття, оскільки він окрім екологічного засновується ще й на соціокультурних та економічних аспектах розвитку туризму.

Сільський туризм – це є різновид зеленого туризму, що передбачає розміщення туристів у сільській садибі для відпочинку та отримання ними послуг сільського туризму; надання послуг сільського (зеленого) туризму є суспільно-корисною діяльністю, що сприяє соціально-економічному, культурному та екологічному розвитку сільської місцевості. Це визначення, викладене Драчуком В., на нашу думку, найбільш влучне. Виокремимо сутність основних понять цього дослідження та зобразимо взаємозв'язок між різновидами зеленого туризму на рис. 1.

Розглядаючи представлену схему слід зазначити, що окремі підвиди туристичної діяльності можуть одночасно відноситися до різних видів. Так, науковий туризм може відноситися не лише до пізнавального туризму, а й до екологічного, у випадках коли здійснюється спостереження за природою в польових умовах. Так само подорожі в дику природу можуть носити пригодницький характер, якщо ступінь активності туристів високий, та суто екологічний, якщо фізична активність туристів низька. Етнотуризм може також відноситися не лише до культурно-пізнавального, а й до сільського, оскільки його основною метою є пошук екзотичного культурного досвіду через взаємодію з відмінними етнічними групами, які зазвичай мешкають у сільській місцевості. Таким чином, останнім часом чітка межа між зеленим та сталим (стійким) туризмом нівелюється, тому здійснюючи компаративний аналіз розвитку будемо допускати, що ці поняття тождісні.

Рис. 1. Загальна схема структури зеленого туризму.

Джерело: побудовано авторами за [2, 3, 6, 7]

Вивченням світового та українського досвіду поширення екологічного туризму займалася ціла низка українських авторів на чолі з Вишневським В. [8], порівняння розвитку сільського туризму ще популярніше, його досліджували Чеглей В. [9], Оппельд Л. [4] та ін. Проте у цілому порівняльний аналіз розвитку зеленого туризму в Україні й світі на даний момент не здійснювався. Тому поєднаємо результати досліджень значених авторів з інформацією, яку представляє UNWTO [10] для більш наглядного та ґрунтового аналізу.

Найстарішим регіоном, в якому зародилися перші «паростки» зеленого туризму була Європа. Так, в VI ст. до н.е. давні греки та римляни здійснювали подорожі до Єгипту, де їх приваблювала історія, культура, архітектура, своєрідні природні умови. У середньовіччя пригодницьким туризмом займався відомий мандрівник Марко Поло. В епоху Просвітництва (XVII ст.) у працях Ж. Ж.Руссо, Г.Лібл вперше виокремлюється роль та значення туристичних походів як засобу патріотичного виховання, формується вчення «Про пізнання природи та праг-

нення до вироблення норм поведінки у природному середовищі». Зокрема, Ж.-Ж. Руссо вказав на важливість пішохідних подорожей для зміцнення здоров'я, обґрунтував теорію навчання та виховання молоді, де подорож є неодмінною складовою, розкрив мету та завдання подорожей та їх взаємозв'язок з іншими засобами формування особистості [11].

Проте до 70-х років XX ст. зелений туризм, як в Європі, так й у всьому світі, не мав належного розповсюдження. Русійною силою до виникнення цього напрямку було активне обговорення проблем збереження навколишнього середовища представниками міжнародної неурядової організації Римський клуб, які серед інших положень наголошували на необхідності стримувати чисельність населення та виховувати кожного громадянина планети дбайливо ставитися до природи.

Сучасна необхідність поширення зеленого туризму в Європі обумовлена зміною природного ландшафту, високим ступенем урбанізованості, забрудненням повітря й води, через намагання максимально задоволь-

нити потреби людей у комфорті, бездумну забудівлю територій, вирубку лісів, переповнення міст транспортними засобами тощо.

Усвідомлення цієї проблеми призвело до виникнення ініціативних груп туристів-любителів природи, які почали активно впроваджувати зелені технології у життя. В Європі це – Альпійські союзи в Австрії, Німеччині й Швейцарії, яким належить розгалужена мережа гірських притулків, невеликих кафе і ресторанів, що збудовані й функціонують у відповідності до екологічних вимог. Вони підтримують також мережу туристських стежок і забезпечують безпеку туристів у пішохідних, кінських, велосипедних та інших гірських подорожах. Окрім цього, ці союзи готують професійних гідів, видають велику кількість інформаційних матеріалів еколого-туристичної орієнтації, фінансують школи з підготовки інструкторів гірського туризму і просто туристів.

Крім того, існує ціла мережа Natura 2000, яка основним своїм покликанням вбачає захист біорозмаїття в Європі, а програма LIFE фінансує наукові дослідження і проекти в галузі біорозмаїття. Так, з 1994 р. бюджет LIFE складає понад 144 млн €, з яких внесок ЄС становить майже 73 млн €, а решта фінансується з національних фондів [10].

Загалом європейський регіон є багатогранним і кожна країна зеленому туризму надає власного колориту. Так, Франція спеціалізується на виноградарстві та гастрономії, Італія та Іспанія окрім звичного спостереження за мальовничими краєвидами пропонують оздоровчі послуги та місцеві спа-курорти.

Окремо слід розглянути сільський туризм, який дедалі стає популярнішим, а зараз приносить 1 млрд. дол. прибутку до держбюджету Франції і 3 млрд. доларів – до бюджетів її регіонів. Сільський туризм поширений також в Австрії, Англії, Німеччині, Італії і Іспанії. У 1992 році ЄС провів реформу своєї загальної сільськогосподарської політики і став цілеспрямовано виділяти гроші на його розвиток, зокрема, на будівництво сільських доріг. Адже, за підрахунками експертів, облаштування вихідця з села в місті обходиться в 20 разів дорожче, ніж створення умов для його життя і роботи

в селі. Також підраховано, що дохід від одного ліжко-місця еквівалентний доходу, який за рік приносить фермеру одна корова [9].

У цілому зелений туризм у Західній Європі передбачає досягнення стійкості розвитку, збереження тих природних ресурсів, які ще існують, та долучення до цих процесів і самих відпочиваючих.

Другим за величиною туристичним регіоном у світі є Сполучені Штати Америки. Саме тут вперше отримали масове поширення подорожі в місця дикої природи, чому сприяло створення системи національних парків. Перший національний парк був заснований на території Північної Америки в 1872 р. в місцевості Yellowstone. Основні завдання, які ставили перед собою національні парки, – це охорона природи заради задоволення потреб людей у відпочинку. Парки активно рекламувалися, в них прокладалися пішохідні алеї, дороги для механічного транспорту, організовувалися місця відпочинку, оглядові площадки, будувалися готелі, пункти харчування, бази прокату туристського спорядження, підприємства зв'язку. Всі ці заходи сприяли зростанню інтересу до національних парків. Наприклад, щорічне відвідування Йеллоустонського національного парку збільшувалося так: в 1895 р. воно складало 5,5 тис. осіб, в 50-х рр. ХХ ст. зросло до 1,5 млн. осіб., в 60-х рр. перевищило 2 млн. осіб, в 70-х рр. досягло 3 млн. осіб. У наш час найбільші національні парки США, такі як Гранд-Титон, Йосеміте, Гранд-Каньон, приймають від 3 до 5 млн. відвідувачів у рік [12].

У США, за аналогією до Європи, у 1892 р. було створено перший екотуристичний клуб – Sierra Club, чиєю місією стало «Створення умов для дослідження, насолоди та захисту диких місць на Землі; виховувати відповідальне використання земних екосистем і ресурсів; навчати і залучати людство до захисту й відновлення якості природного та навколишнього середовища ...», який діє і донині. Діяльність клубу традиційно асоціюється з прогресивним рухом. Він став одним з перших великих організацій охорони навколишнього середовища в світі, і в даний час займається лобістською політикою з метою сприяння становлення зеленої

політики. На додаток до політичного лобювання, Сьєрра-клуб організовує заходи відпочинку на відкритому повітрі, а також курси з виживання у дикій природі, походи, гірські підйоми й альпійські експедиції для членів.

Пізніше у США було створено Міжнародне товариство екотуризму та Товариство пригодницького туризму. Обидва щорічно проводять світові екотуристичні конгреси.

Слід зазначити, що на сучасному етапі розвитку в США всі суб'єкти туристичної сфери вирішують свої проблеми самостійно, оскільки в країні відсутнє централізоване управління цією галуззю. Проте, останнім часом суспільство все частіше долучається до вирішення проблем сталості в туризмі. Так, існує багато урядових та неурядових програм, які покликані прорахувати екологічний та економічний вплив зеленого туризму на країну у цілому.

Одночасно У Сполучених Штатах Америки, 172 мерами з усієї країни було підписано Меморандум про взаєморозуміння та прийняття критеріїв GSTC (Global Sustainable Tourism Council) в своїх містах, які слугують базовими глобальними стандартами сталості у подорожах та туризмі. Крім того, державні землі стають домівкою для розміщення туристичних об'єктів. Крім того, активно розробляються та імплементуються державні програми сертифікації зеленого туризму.

В якості узагальнення можна підкреслити, що зелений туризм у США зорієнтований на пізнання природи, ознайомлення з її особливостями, відпочинок на природі з естетичними, емоційними цілями.

Такі ж цілі зеленого туризму стають ключовими в Австралійському регіоні, який характеризується значними лісовими масивами, різноманітною флорою й фауною. Проте, на відміну від США в Австралії екотуризм перетворився в один із пріоритетніших напрямків державної туристичної і природоохоронної політики. Так, тут на початку 1990-х рр. було створено спеціальне урядове відомство в ранзі міністерства, яке активно долучається до підтримки екотуризму та збереження природного середовища.

Зелений туризм в Африці здебільшого

представлений екотуризмом. Потреба його виділення пов'язана з легалізацією полювання та створення заповідників, національних парків, мисливських угідь.

Східна Європа на відміну від Західної має свої особливості розвитку зеленого туризму. Цей регіон характеризується історичним розвитком сільського господарства та відповідно збереженням значної кількості фермерських садиб, які стають можливим використовувати у сільському туризмі. Інші види туризму тут представлені не настільки широко, як в інших частинах світу. Для більш прицільного порівняння охарактеризуємо особливості сільського й екотуризму Литви, Білорусі та України, використовуючи напрацювання Ящинської Г. [13].

У Білорусі громадськість активно долучається до регулювання розвитку туризму. Ще у 2002 р. в Білорусі було створено громадське об'єднання «Агро та екотуризм», яке почало займатися розвитком зеленого туризму. На даний час профільна організація з туризму в сільській місцевості називається Білоруське громадське об'єднання «Відпочинок в селі». Це союз жителів сільської місцевості Білорусі, які хочуть освоїти нову професію й організувати в своїх садибах міні готелі типу «В&В». Об'єднання є членом трьох профільних міжнародних організацій: EuroGites, ECE-AT, International Ecotourism Society.

Основні напрямки діяльності цієї організації полягають у підготовці навчальних програм, проведенні семінарів, тренінгів, розробці стандартів для класифікації садиб, сертифікація садиб відповідно до стандарту організації, просуванні туристичного продукту «Відпочинок в білоруському селі» на міжнародному та внутрішньому ринках, взаємодії з іншими організаціями в галузі розвитку агроекотуризму, вдосконаленні та розробці нових туристичних продуктів.

З метою просування туристичного продукту, обміну інформацією та популяризації відпочинку в білоруському селі, в тому числі на міжнародному рівні, були розроблені профільні сайти: www.ruralbelarus.by, www.greenbelarus.com, www.greenways.by.

Необхідність розвитку агроекотуризму прописана в Програмі діяльності Уряду Республіки Білорусь. Згідно з Програмою, мета

розвитку туризму в Білорусі – створення конкурентоспроможного туристського комплексу, що забезпечує задоволення потреб вітчизняних і зарубіжних туристів в різноманітних і якісних туристичних послугах.

Згідно Основних напрямів соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь до 2020 р. екотуризм, так як і сільський агротуризм займають гідні місця на базі існуючих сільських поселень з традиційною народною дерев'яною архітектурою, розташованих в мальовничій місцевості. Намічається створення агротуристичних комплексів на базі сільськогосподарських виробничих кооперативів.

Добре сформульоване правове поле в галузі агротуризму і екотуризму Республіки Білорусь, які дозволяють галузям активно розвиватися і працювати на легальному рівні. Незважаючи на початковий слабкий туристичний потенціал (відсутність гір, морського узбережжя), країна активно розвиває саме туристичний напрям.

Згідно з даними Ради Міністрів Республіки Білорусь ще у 2009 р. агросадіб нараховувалось – 974 одиниці. Діють 16 агросадібних комплексів. При цьому в 14 районах республіки досі не здійснюється жодна туристична діяльність.

Аналогом білоруського об'єднання «Відпочинок в селі» є Асоціація Сільського Туризму Литви, заснована у 1996 р. Асоціація просуває послуги сільського туризму, і надає технічну допомогу сільським жителям, які бажають працювати у сфері сільського туризму. На даний момент Асоціація налічує понад 710 членів.

Вже в кінці 90-х рр. в Литві працювало 194 ферми сільського туризму в південно-східних і західних областях. Це найсприятливіші для розвитку сільського туризму області, відомі своїми багатими природними та культурними ресурсами.

Основним пріоритетом роботи Асоціації є маркетинг у сфері сільського туризму. З 1997 р. Асоціація представляє сільський туризм Литви на національних та міжнародних виставках. Асоціація друкує чотири спеціалізованих видання, спрямовані на популяризацію та інформування з питань сільського туризму. Варто відзначити, що Литовська асоціація сільського туризму прово-

дить стандартизацію об'єктів сільського туризму. Була введена система знаків, за якими споживач може вибрати місця відпочинку. Знак «Лелека» позначає, що фермер – член асоціації, а кількість лелек – рівень розміщення і послуг, що надаються.

Підвищенню якості життя в сільських місцевостях і різноманітності сільської економіки присвячена Програма розвитку села Литви. Дана програма акцентує увагу на заохоченні та підтримці сільського туризму, відродженні та розвитку народних ремесел; пріоритетна увага приділяється традиційному характеру об'єктів сільського туризму, традиційним центрам народних ремесел.

Джерела фінансування програми – державний бюджет Литви, Європейський сільськогосподарський фонд розвитку сільських районів, а також інші ресурси.

Сільська місцевості Литви займає 97,4% всієї території, а сільські жителі складають 33,4% всього населення. Власників садіб сільського туризму спонукають поєднувати традиційні види сільськогосподарської діяльності з послугами для туристів. Наприклад, пропонуючи екологічно чисті продукти, послуги цікавого дозвілля – таким чином вони зможуть не тільки отримувати більше доходів, але і створювати більше робочих місць для жителів села [5].

Серйозна державна програма підтримки, а також фінансова підтримка Євросоюзу допомогли в прискоренні процесів становлення та розвитку сільського туризму Литви. Сільський туризм розглядався як складова частина комплексу розвитку сільських територій. Фінансова підтримка, плановий підхід до виділення фінансової допомоги і безліч правил і вимог з боку грантодавців забезпечили високий рівень новостворених об'єктів сільського туризму. Так, наприклад, заборона будівництва об'єктів на охоронюваних природних територіях, суворе дотримання архітектурного стилю і стимулювання заняття землеробством і тваринництвом, а також розвиток традиційних ремесел поряд з наданням послуг проживання в сільській місцевості допомагає створювати комплексний продукт сільського туризму.

Увага уряду та фінансова підтримка Євросоюзу в розвитку сільського туризму принесли свої плоди. У Литві функціонує

вже більше 500 об'єктів сільського туризму (засобів розміщення), одночасно вони можуть надати 2160 номерів на 4000 осіб.

Перші започаткування зеленого туризму в Україні можна побачити у другій половині XIX ст. на західноукраїнських землях. пріоритетними напрямками були природознавчий та етнографічно-природознавчий туризм: здійснювалися численні туристсько-краєзнавчі пішохідні подорожі, збиралися етнографічні та фольклорні матеріали, вивчалася життя автохтонних мешканців Українських Карпат, проводилися археологічні дослідження. У 1883 році І.Франко організував «Гурток етнографічно-статистичний для студіювання життя і світогляду народу», згодом у 1884 р. – «Гурток для облаштування мандрівок по нашій краю» при «Академічній братстві». Активними учасниками численних туристських мандрівок були студенти університетів Львова, Відня, Кракова, Чернівців і члени різних туристських товариств.

Паралельно Крим перетворюється на елітний курортний регіон, значний осередок гірського туризму, один із провідних екскурсійних центрів тодішньої Російської імперії. Наприкінці 80-х рр. в Ялті виник «Гурток шанувальників природи, гірського спорту і Кримських гір». А в 1890 р. в Одесі організовується Кримський гірський клуб, пізніше – Кримсько-Кавказький гірський клуб, стратегічним спрямуванням якого весь час існування була популяризація природи та туризму в Криму, а згодом і Кавказу.

Порівнюючи стан сучасного розвитку зеленого туризму України з іншими країнами світу, можна стверджувати, що наявне певне відставання від загальносвітових тенденцій. Так, в Україні діє Спілка сприяння розвитку сільського зеленого туризму, яка розробила систему екологічної сертифікації та добровільної категоризації «Зелена садиба». Схема сертифікації побудована на принципах зменшення шкідливого впливу агротуристичного об'єкту на екологію, підтримка народних традицій та ремесел, підтримка місцевої економіки, розвиток екологічно-сприятливих видів розваг і відпочинку. Проте кількість зелених садиб в Україні поки що зовсім невелика і складає 91 одиницю, які розміщені нерівномірно по тери-

торії нашої країни, концентруючись загалом поблизу Карпат. Офіційно зареєстровані садиби відсутні у наступних областях: у Волинській, Житомирській, Запорізькій, Кіровоградській, Рівненській, Тернопільській, Херсонській і в Києві.

Що стосується екотуризму, пригонницького туризму, то в Україні на сьогодні відсутнє централізоване управління цими видами. Існують окремі організації мандрівників, створені в соціальних мережах, які пропонують різноманітні послуги, проте зазвичай такі послуги не сертифіковані та не ліцензовані, тому існує загроза в порушенні правил техніки безпеки, санітарних норм, а відповідно і загроза життю та здоров'ю мандрівників.

Здійснений компаративний аналіз розвитку зеленого туризму в Україні та світі продемонстрував, що вітчизняна туристична галузь має цілу низку об'єктивних передумов (вигідне геополітичне розташування України в центрі Європи, наявність значного туристично-рекреаційного потенціалу, сприятливий клімат, багаті флора і фауна, чисельні культурно-історичні пам'ятки світового рівня), які мають сприяти поширенню процесів озеленення в туризмі. Проте досі що цей вид туризму не розвинутий в Україні на належному рівні.

У подальшому вважаємо за необхідне вдосконалити методику проведення компаративного аналізу розвитку зеленого туризму в Україні та світі за допомогою чіткого окреслення критеріїв та індикаторів.

Найбільш повним документом, в якому міститься інформація про індикатори оцінки розвитку сталого туризму є Програма ЄС «Європейський туризм: система індикаторів сталого розвитку територій» (European Tourism Indicators System Toolkit for Sustainable Destination) 2013 р. публікації. Вона містить 27 основних (базових, найважливіших) та 40 додаткових індикаторів, які більше відносяться до тих регіонів, які мають потужну систему моніторингу сфери туризму. Індикатори розподілені на чотири секції: управління, економіка, соціально-культурний вплив, вплив на довкілля [14]. При цьому слід зазначити, що індикатори характеризуються глибокою деталізацією усіх процесів, що відбуваються у туристич-

ній дестинації.

Розглядаючи міжнародний досвід у сфері розробки індикаторів сталого розвитку туризму, слід відзначити і діяльність Глобальної Ради зі сталого туризму (GSTC) при UNWTO. У 2013 році цією організацією було також представлено власну систему індикаторів сталого розвитку туризму для дестинацій (Global Sustainable Tourism Criteria for Destinations). Індикатори та відповідні показники ефективності були розроблені на основі вже визнаних критеріїв та підходів, включаючи, зокрема, індикатори UNWTO, критерії для готелів та туроператорів та майже 40 інших критеріїв сертифікації та показників [5]. Ця система індикаторів складається з чотирьох частин: 1) стале управління; 2) максимізація соціальної та економічної вигоди для приймаючої території при мінімізації негативних впливів; 3) максимізація вигід для регіону та його культурної спадщини при мінімізації негативно-го впливу; 4) максимізація вигід для довкілля при мінімізації негативного впливу.

Погоджуючись з думкою Калачової І. [5], вважаємо, що аналіз міжнародних програм дозволяє сформулювати основні критерії відбору індикаторів, а саме: актуальність, практичність та можливість застосування для різних територій. Система індикаторів повинна внести відповідний внесок у поліпшення сталого управління туризмом шляхом надання суб'єктам туристичної діяльності зручного та корисного інструменту. Це допоможе зацікавленим особам вимірювати та моніторити свої процеси, управляти стійкістю з метою обміну й зіставлення показників прогресу та ефективності.

Висновки. У результаті проведення компаративного аналізу розвитку зеленого туризму в Україні тасвітлі виявлено, що Україна має значний потенціал для розвитку саме цього виду туризму, проте цей потенціал поки що не використовується в повній мірі. Кількість зелених садіб в Україні значно відстає від показників Білорусі та Литви. Немає достатнього рівня державної підтримки цієї галузі. У подальшому запропоновано проводити подібний аналіз на основі системи показників розвитку зеленого туризму, яка має бути адаптована до реалій української економіки та обов'язково розк-

ривати чотири основні напрями: стан управління у галузі, економічна складова, соціально-культурний вплив та вплив туризму на довкілля.

Література

1. UNWTO Tourism Highlights [Electronic resource] / UNWTO. – 2016. Access mode : <http://www.unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284418145>
2. Дарчук В. Г. Фналіз розвитку сільського (зеленого) туризму в Україні / В. Г. Драчук // Економіка Крйма. – 2013. – №1(42). – С. 281 – 286.
3. Шандор Ф. Ф. Сучасні різновиди туризму : підручник / Ф. Ф. Шандор, М. П. Кляп. – К. : Знання, 2013. – 334 с.
4. Оппельд Л. І. Міжнародний досвід зеленого туризму в Україні: проблеми та перспективи [Електронний ресурс] / Л. І. Оппельд А. О. Гордіян // Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка». – 2014. – №1. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2667>
5. Калачова І. В. Міжнародні індикатори стійкості туризму як інструмент для ефективного управління туристичними дестинаціями / І. В. Калачова // Туризм: реалії та перспективи сталого розвитку : [електронне видання] : матеріали доп. Міжнар. наук.практ. конф. (Київ, 23–24 жовт. 2014 р.) / голова редкол. С. В. Мельниченко. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2014. – 418 с. <https://www.knteu.kiev.ua/file/MTc=/344519a49a74e01ba891b5467f7c2bc7.PDF>.
6. Сільський зелений туризм: організація надання послуг гостинності / Горішевський П., Васильєв В., Зінко Ю. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2003. – 148с.
7. Збереження і сталий розвиток Карпат : навчальний посібник зі сталого туризму [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.heifer.org.ua/heifer/files/Staly_rozvytok_Karpat.pdf.
8. Вишневський В. І. Екологічний туризм : навч. пос. / В. І. Вишневський. – К. : Інтерпрес ЛТД, 2015. – 140 с.
9. Чеглей В. М. Світовий досвід розвитку сільського зеленого туризму / В. М. Чеглей // Науковий вісник Ужгородського університету. – 2011. – Спецвипуск 33. – С. 203 – 207.
10. Tourism in the Green Economy – Background Report World Tourism Organization (UNWTO) and the United Nations Environment Programme (UNEP) Printed by the World Tourism Organization, Madrid, Spain. First printing: 2012 167 p. Access mode : http://web.unep.org/greeneconomy/sites/unep.org/greeneconomy/files/field/image/tourism_in_the_green_economy_unwto_unep.pdf
11. Розвиток туристичного бізнесу регіону: Навчальний посібник [Електронний ресурс] / За ред. доктора економічних наук, професора Школи І. М. – Чернівці : Книги – XXI, 2007. – Режим доступу : http://tourlib.net/books_ukr/shkola6-1.htm
12. Экологический туризм на пути в Россию. Принципы, рекомендации, российский и зарубежный

опыт. – Тула : Гриф и К, 2002. – 284 с.

13. Ящинська Г. Л. Особливості розвитку сільсько-зеленого туризму в країнах Східної Європи [Електронний ресурс] / Г. Л. Ящинська // «Актуальні проблеми країнознавчої науки». Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція. – 09.10.2014. – Режим доступу : <https://internationalconference2014.wordpress.com/2014/10/09/%D0%>

wordpress.com/2014/10/09/%D0%

14. European Tourism Indicators System Toolkit for Sustainable Destination. European Union, DG Enterprise and Industry, February 2013, 66 p. 2. Global Sustainable Tourism Criteria for Destinations (GSTC-D) / Version 1.0., 1 November 2013. – 17 p.

КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ РАЗВИТИЯ ЗЕЛЕНОГО ТУРИЗМА В УКРАИНЕ И МИРЕ

*А. Н. Пилипенко д. э. н., профессор, ГВУЗ «Национальный горный университет»,
Э. В. Прушковская, д. э. н., профессор, ГВУЗ «Запорожский национальный технический университет»,
Ю. А. Кусакова, к. э. н., ГВУЗ «Запорожский национальный университет».*

В статье проведен компаративный анализ развития зеленого туризма в Украине, США, Западной и Восточной Европе, Австралии, Африке. Выявлены некоторые расхождения и особенности развития зеленого туризма в разных регионах мира, а также отставание национальных показателей от общемирового уровня. Усовершенствовано определение категории «зеленый туризм», которое, в отличие от существующих, основано на теории зеленой экономики. Установлены различия между устойчивым и зеленым туризмом, а также представлена схема связей между их подвидами (экотуризм, сельский и приключенческий туризм). Предложено в дальнейшем проводить компаративный анализ на основе международных систем индикаторов развития устойчивого туризма по таким ключевым направлениям, как: состояние управления в отрасли, экономическая составляющая, социально-культурное влияние и влияние туризма на окружающую среду.

Ключевые слова: зеленый туризм, устойчивый туризм, экотуризм, сельский туризм, зеленая экономика.

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT OF GREEN TOURISM IN UKRAINE AND ABROAD

*H. M. Pylypenko, D.E., Prof., SHEI «National Mining University»,
E. V. Prushkivska, D.E., Prof., SHEI «Zaporizhzhya National Technical University»,
Yu. A. Kusakova, Ph. D (Econ.), SHEI «Zaporizhzhia National University».*

The article gives a comparative analysis of the green tourism development in Ukraine, the United States, Western and Eastern Europe, Australia, and Africa. Some differences and specific features of the green tourism development in different regions of the world are pointed out, and the backlog of national indicators of the world is revealed. The green tourism definition is improved, which, unlike others, is based on the theory of a green economy theory. The differences between sustainable and green tourism are presented, as well as the scheme of connections between their subtypes (ecotourism, rural and adventure tourism). It is proposed to conduct comparative analysis in the future on the basis of a sustainable international tourism development indicator system in the following key areas: state control in the field, the economic component of social and cultural influence and the impact of tourism on the environment.

Keywords: green tourism, sustainable tourism, eco-tourism, rural tourism, green economy.

Рекомендовано до друку д. е. н., проф. Кузьміновим С. В. Надійшла до редакції 10.08.16 р.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ АДМІНІСТРУВАННЯ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В УКРАЇНІ

*Р. М. Курильців, к. е. н., доцент, Львівський національний аграрний університет,
kuryltsiv@ukr.net*

У статті розглядаються основні принципи та функціональні складові системи адміністрування землекористування. Обґрунтовано, що ця система є тріадою оптимальних взаємозв'язків права, відповідальності та обмежень, що забезпечує управління приватними, громадськими та державними інтересами у землекористуванні. Визначено концептуальні засади реалізації системи адміністрування землекористування в Україні.

Ключові слова: адміністрування землекористування, земельні інтереси, функції земельного адміністрування, національна інфраструктура просторових даних, геопросторові дані.

Постановка проблеми. В умовах проведення децентралізації державного управління, виникає необхідність передачі значних повноважень від державних органів влади органам місцевого самоврядування та громад наділення правом розпоряджатися наявними земельними ресурсами. Цілком очевидно, що проведення зазначеного напрямку реформ неможливе без зміни традиційного управлінського підходу до землекористування, а саме посилення функції адміністрування як на державному та регіональному, так і локальному рівнях використання земель.

Що ж це означає для України? В її Конституції зазначається: для розвитку та зміцнення демократичного, соціально справедливого суспільства, яке будується на законах, право приватної власності, включаючи приватну власність на землю, має бути недоторканим. Проте «захист права власності» охоплює багато соціальних груп, кожна з яких має в цьому процесі свої інтереси. У результаті виникають конфлікти вже в підході до розуміння «захисту прав власності», оскільки дуже часто захист таких прав по відношенню до однієї соціальної групи означає обмеження прав іншої [1, с.192].

Розглядаючи систему економічних інтересів у сфері землекористування, зустрічаємося з доволі широким діапазоном їх видів. Відповідно, існують і різні підходи до їх класифікації. Так, групування економічних інтересів може здійснюватися відповідно до різних критеріїв:

– ступеня загальності: індивідуальні

(особисті), групові, корпоративні, суспільні (загальні), національні та загальнолюдські;

– суб'єктів (носіїв інтересів): інтереси особистості, суспільства, регіону, держави, коаліції держав, світової спільноти;

– ступеня соціальної значущості: життєво важливі, важливі, мало важливі;

– сфер життєдіяльності: економічні, зовнішньополітичні, воєнні, соціальні, інформаційні, екологічні тощо;

– тривалості дії: постійні, довготривалі, короткотривалі;

– характеру взаємодії: такі, що збігаються; такі, що не збігаються, паралельні, конфронтаційні [2, с. 34–35].

Виходячи з триєдиної функції землі: просторового операційного базису; інтегрального природного ресурсу – джерела продовольства і засобу виробництва; носія соціальних інтересів (земельних відносин) і екологічних умов життя населення, у системі суспільних інтересів і відносин, земельні інтереси, які виникають у суспільстві, А. М. Третяк пропонує поділяти їх на дві групи:

1) еколого-технологічні інтереси – інтереси з приводу еколого-збалансованого освоєння природних властивостей земельного ресурсу;

2) соціально-економічні інтереси – інтереси з приводу товарно-грошових параметрів земельної власності [3, с.27].

Широкий діапазон підходів до класифікації інтересів підкреслює той факт, що сьогодні вкрай важливим є підпорядкування їх потребам усього суспільства. Тому, розвиток системи адміністрування землекорис-

тування як основи для концептуалізації прав, обмежень, відповідальності та управління земельними інтересами є вкрай необхідним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та методичні аспекти формування систем адміністрування землекористування за кордоном розглядалися у спільних наукових працях П. Дейла, Д. Маклафліна [4], С. Енемарка, А. Раджабіфарда, Я. Вільямсона, Д. Воласа [5], Я. Зевенберга Р. Бенета, [6] та інших авторів.

Ця концепція була підтримана та частково висвітлена у працях вітчизняних вчених, а саме А. М. Третяка [7] та В. М. Другак [8]. Однак, даний науковий напрям в Україні розкритий досить фрагментарно, що вимагає розгляду та обґрунтування його концептуальних засад для підвищення ефективності системи управління землекористуванням в Україні.

Формулювання мети статті. Метою даної роботи є з'ясування основних принципів та функціональних складових системи адміністрування у сфері землекористування, а також визначення концептуальних засад її реалізації в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. У найбільш загальному трактуванні право власності на землю визначає стаття 78 Земельного кодексу України як право володіти, користуватися і розпоряджатися земельними ділянками [9].

Правом власності закріплюється і охороняється приналежність земельних благ конкретним особам. Отже, традиційно право власності на землю включає тріаду прав: право володіння, користування та розпорядження власником своєю земельною ділянкою.

Залежно від прав власності, які існують у суб'єкта господарювання на певний вид земельних благ, зокрема, на землекористування, яке може бути сформоване на різних правах, формуються підстави та межі відповідальності суб'єктів цього права.

Таким чином, контроль за дотриманням земельного законодавства щодо раціонального використання та охорони земель виступатиме центральним елементом системи адміністрування землекористування.

Разом з тим, ефективність економічних

відносин прав власності на землю залежить від набору видів прав, тобто можливості реалізовувати не тільки права володіння, розпорядження, користування або ж сукупності певних норм (юридичних/правових) які встановлюють і охороняють приналежність матеріальних земельних благ конкретним суб'єктам, а і визначають підстави та умови виникнення і припинення у них інших права щодо цих благ.

Право власності на землю на сучасному етапі розвитку суспільства не є абсолютним. В більшості країн світу воно обмежується в законодавчому порядку в інтересах суспільства [10].

Обмеження права власності на землю в Україні передбачено статтею 41 Конституції України, в якій зазначається, що використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі [11].

Таким чином, система адміністрування землекористування – це «тріада» оптимальних взаємозв'язків «права», «відповідальності» та «обмеження» (рис. 1), яка повинна забезпечити управління приватних, громадських та державних інтересів землекористування як об'єкта права, надання земельним відносинам соціального, еколого-орієнтованого розвитку, землевпорядно-організаційного та економіко-правового регулювання використання та охорони землі в ринкових умовах.

Процесуально-правові норми в галузі адміністрування землекористування повинні бути застосовані за допомогою оперативних систем і процесів щодо володіння, вартості та використанні землі. Вони повинні включати в себе:

- розподіл прав на землю, визначення меж земельних ділянок, перехід прав від однієї сторони до іншої через продаж, оренду, позику, дарування та успадкування, а також вирішення спорів, що виникають з цього приводу;

- контроль за використанням земель, планування землекористування та забезпечення його виконання, вирішення конфліктних ситуацій;

- оцінку земель, шляхом збору надходжень від оцінки вартості й оподатковуван-

ня землі, а також вирішення суперечок з цього приводу [13, с.12].

Рис. 1. Система адміністрування землекористування як «тріада» оптимальних взаємозв'язків «права», «відповідальності» та «обмеження»*

*створено автором на основі [12].

Виходячи з цього, земельно-кадастрові складові (грошова оцінка, реєстрація земель та інші) слід розглядати як основоположні компоненти оперативного рівня системи адміністрування землекористування, на основі яких проводиться розподіл прав на землю та визначається земельний податок. Іншим, не менш важливим компонентом виступатиме землеустрій, адже на основі технічної документації вносяться відомості про межі земельних ділянок до державного земельного кадастру.

Ще однією формою адміністрування являтиметься також підготовка та прийняття планів зонування земель, розробка схем та проектів землеустрою, що регламентуватимуть дозволене землекористування.

Для створення ефективної системи адміністрування землекористування необхідно керуватися наступними десятьма принципами [5, с. 34–35], які дозволять імплементувати сучасний підхід до теорії адміністрування землекористування.

1. Система адміністрування землекористування забезпечує інфраструктуру для здійснення земельної політики й стратегії управління земельними ресурсами в під-

тримку сталого розвитку. Інфраструктура містить у собі інституціональні механізми, правові основи, процеси, стандарти, інформацію про землю, системи управління й поширення даних, технології необхідні для виділення землі, ринку нерухомості, оцінки нерухомості, контролю над використанням земель та розвитку інтересів в сфері землекористування.

2. Парадигма земельного управління забезпечує концептуальну основу для розуміння й застосування інновацій в системі адміністрування землекористування. Чотири функції системи адміністрування землекористування лежать в основі функціонування ефективного ринку землі й ефективного управління землекористуванням. «Земля» охоплює природне й антропогенне середовища, включаючи земельні та водні ресурси.

3. Система адміністрування землекористування поєднує користувачів в унікальне соціально-інституціональне середовище. Вона включає ефективне управління, нарощування потенціалу, інституціональний розвиток, соціальну взаємодію, націленість на інтереси користувачів, а не провайдерів.

Система адміністрування землекористування повинна реорганізуватися для кращого задоволення потреб користувачів (громадян, держави, бізнесу). Її сутністю є співпраця з суспільством та шляхи взаємодії людей та землі. Воно повинно бути досягнуто шляхом ефективного управління через прийняття рішень та їх реалізацію. Це вимагає наділення необхідними повноваженнями осіб, організацій та широкої участі громадськості для виконання своїх функцій ефективно, результативно та на сталій основі.

4. Система адміністрування землекористування є основою для концептуалізації прав, обмежень і обов'язків пов'язаних із земельною політикою, місцем розташування й людиною. Права й обмеження прав пов'язані із правовим режимом території, а обов'язки більшою мірою пов'язані із соціальними, етичними зобов'язаннями або ставляться до вимог екологічного характеру. Вони повинні бути розроблені з урахуванням індивідуальних потреб кожної країни й збалансовані між різними рівнями влади, від місцевого до національного.

5. Кадастр є основою будь-якої системи адміністрування землекористування, забезпечуючи просторову цілісність і ідентифікацію кожної земельної ділянки. Кадастр – це великомасштабне представлення того, як суспільство розділяє свої землі на земельні ділянки. Більшість кадастрових систем забезпечують гарантії землекористування й облік прав на нерухомість у відповідних реєстрах. Просторова цілісність у кадастрі звичайно забезпечується кадастровою картою, яка обновляється в результаті відповідних кадастрових вимірів. Зв'язок між кадастровою картою й реєстрами, а також з будь-якими інформаційними шарами системи адміністрування землекористування здійснюється через кадастровий номер. Кадастр повинен містити в собі всі землі, розташовані в межах певної юрисдикції, включаючи земельні ділянки державної й приватної форми власності, інші землі.

6. Динамізм системи адміністрування землекористування має чотири напрямки. Перший пов'язаний з постійною еволюцією земельних відносин, яка обумовлюється соціально-економічними й екологічними факторами. Другим фактором, що впливають на

архітектуру системи, є вплив глобалізації та інформаційних технологій. Третій напрямок пов'язаний з динамічним характером інформації усередині самої системи адміністрування землекористування (зміна форм власності, меж земельних ділянок, цільового призначення, даних про оцінку землі й ін). У четвертих, зміни стосуються напрямків використання інформації про землю.

7. Система адміністрування землекористування включає набори процесів по управлінню (менеджменту) змінами. Ключовими є процеси передачі земель, їх поділу, створення і поширення інтересів, оцінка та освоєння земель. Дані процеси розкривають роботу системи і є основою для її порівняння та удосконалювання. В той час як окремі установи, закони, технології або окрема діяльність в рамках системи, наприклад формування об'єкта нерухомого майна, реєстр земель, застосування норм спеціальних законів або технології кадастрової зйомки є вкрай важливими за своєю суттю, однак процеси займають центральне місце в розумінні того як система повинна працювати.

8. Технології відкривають можливості для підвищення ефективності системи адміністрування землекористування і просторового забезпечення вирішення земельних питань. Потенціал технологій набагато ширший можливостей дій сучасних інституцій. Технології надають можливість поліпшення процесів збору, зберігання, обробки й поширення інформації про землю. У той же час, розвиток інформаційно-комунікаційних технологій дає можливість вирішення земельних питань у просторовому аспекті через фіксованість меж земельної ділянки як об'єкту організації людської діяльності.

9. Ефективна система адміністрування землекористування підтримує концепцію сталого розвитку, що вимагає інфраструктури просторових даних (ІПД). ІПД уможливає платформу взаємозв'язку людини та інформації. ІПД підтримує інтеграцію природних (перш за все топографічних) та сформованих (перш за все кадастрових) даних про навколишнє середовище в якості попередньої умови для сталого розвитку. ІПД також дозволяє агрегування інформації від місцевого до національного рівня.

10. Успішність системи адміністру-

вання землекористування оцінюється за здатністю менеджменту та адміністрування землі у ефективний, результативний та не затратний спосіб. Це успіх не визначається складністю правових норм або технологічних рішень. Успіх полягає у впровадженні відповідних законів, інститутів, процесів і технологій, призначених для задоволення конкретних потреб країни або юрисдикції.

В умовах, коли принципи застосовуються у повній мірі, система адміністрування землекористування здатна забезпечити ефективне управління землекористуванням та підтримку сталого розвитку [6, с.8].

Операційним компонентом системи адміністрування землекористування є набір її функцій, що взаємодіють для досягнення цілей комплексної політики та базуються на відповідній земельно-інформаційній інфраструктурі, що включає кадастрові та топографічні набори даних, які взаємозв'язані із штучним середовищем (юридичні аспекти права на землю) та природнім середовищем (охорони навколишнього середовища та природних ресурсів) [14, с.4].

Так, Дейл та Маклафлін виділяють наступні функції: юридичну, регуляторну, фіскальну та інформаційно-управлінську [4, с. 10–11].

Юридична функція полягає у визначенні та реєстрації прав на землю. Вона включає в себе ряд процесів, пов'язаних з початковим встановленням або в судовому порядку існуючих прав на землю, виділення земельних ділянок, наприклад, за допомогою спеціальних програм від державної влади; перехід прав, набуття прав за давністю, відчуження власності (експропріація). Інші процеси спрямовані на встановлення меж земельних ділянок, визначення їх меж на місцевості, опис їх у графічній, цифровій або в письмовій формі.

Фіскальна функція орієнтована на отримання економічної вигоди від використання землі. Ці процеси можуть бути використані для збільшення сукупного доходу, а також виступати в якості стимулів для консолідації або перерозподілу землі або її використання в специфічних цілях.

Регуляторна функція головним чином пов'язана з розвитком та використанням землі. Вона включає в себе освоєння земель

та встановлення обмежень її використання через механізми зонування та визначення територій, що становлять особливий інтерес, починаючи від історичних районів до вразливих екосистем.

Функція управління інформацією є невід'ємною складовою всіх трьох вищеперахованих функцій, адже юридичний кадастр забезпечує реєстрацію землі; фіскальний кадастр підтримує оцінку й оподаткування, а зонування та інші інформаційні системи забезпечують планування й дотримання законодавства.

Відмінність між функціями системи адміністрування землекористування та принципами її імплементації полягає в наступному. Функції – це обов'язковий елемент управлінського процесу і випадання одного з таких елементів веде до порушення всієї системи адміністрування. Принципи, навпаки, втілюють новий управлінський досвід, вони не жорстко пов'язані між собою та можуть змінюватися, доповнюватися або суттєво трансформуватися в залежності від стадії розвитку суспільства.

Важливість формування та функціонування системи адміністрування землекористування полягає у реалізації її функцій через процеси, що тісно пов'язані з ринковою економікою та сталим розвитком (рис 2).

Так, юридична функція забезпечує взаємозв'язок з ринковою економікою через створення правових, економічних та організаційних умов розвитку ринку земель та його інфраструктури, спрямованих на забезпечення гарантованого Конституцією України права власності на землю громадян, юридичних осіб та держави, ефективного і раціонального використання земель. Функціонування ринку землі має здійснюватись на засадах соціальної справедливості, забезпечення державних, суспільних і приватних інтересів, законності, ефективності, прозорості, відкритості, забезпечення раціонального використання та охорони землі.

Суть регуляторної функції полягає в тому, що концепція адміністрування землекористування тісно пов'язана з концепцією сталого розвитку, а саме досягненням сталого землекористування. Адже, стимулювання впровадження екологічно безпечних технологій, особливо у сфері сільськогосподар

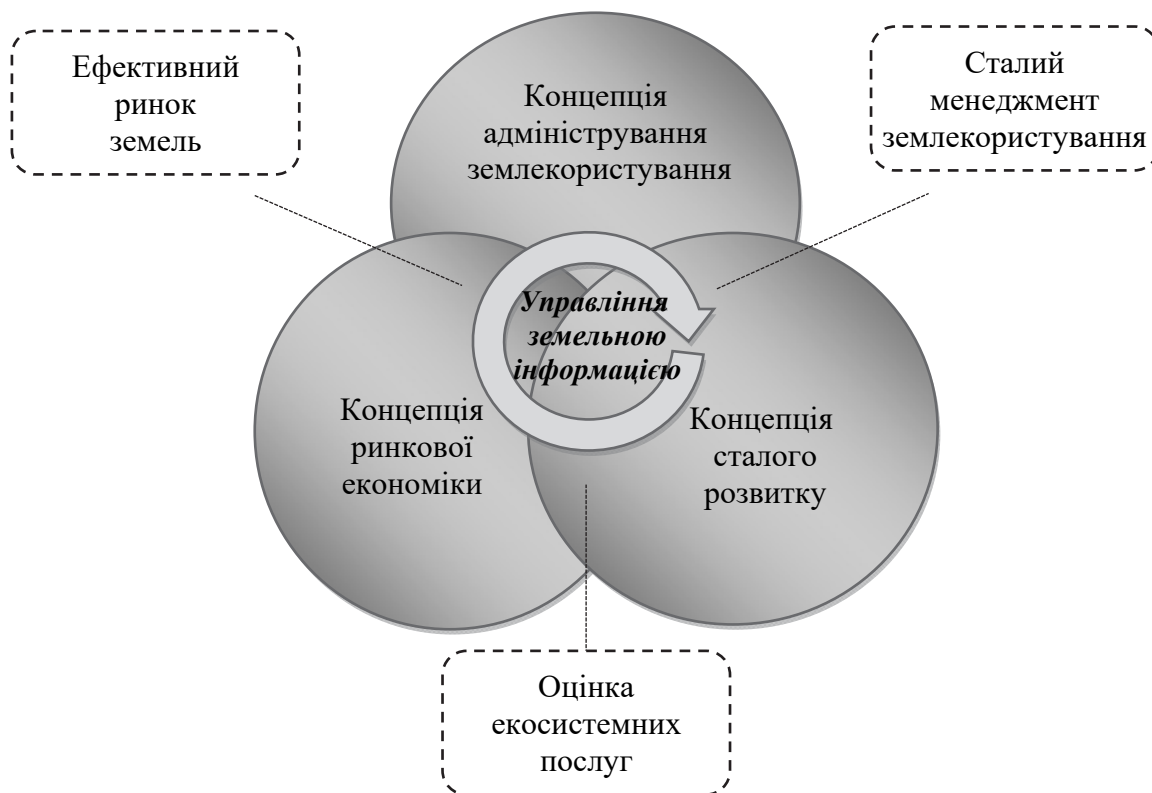

Рис. 2. Взаємозв'язок концепції адміністрування землекористування з концепціями ринкової економіки та сталого розвитку (розроблено автором)

ського землекористування, дозволить підвищити ефективність використання землі та зберегти її корисні властивості для наступних поколінь.

В свою чергу, фіскальна функція повинна бути реалізована для визначення цінності екосистемних послуг як економічних вигод, які отримують економічні суб'єкти від використання існуючих функцій екосистем. В цьому випадку важливість адміністрування землекористування полягає в економічній оцінці екосистемних послуг та їх обліку в самій системі, що дозволить вирішити значну частину проблем пов'язаних з деградацією екосистеми.

Функція управління інформацією є ключовою ланкою всієї системи адміністрування землекористування, що забезпечує функціонування всіх трьох вищеперерахованих функцій. Адже, в системі адміністрування землекористування міститься просторова інформація, яка включає в себе інформацію про земельні ділянки, права власності, обов'язки власника та обмеження його прав, а також іншу інформацію, отриману через взаємозв'язок з іншими інформаційними системами.

Тому, одним із основних пріоритетів формування системи адміністрування землекористування являтиметься розвиток функції інформаційного управління, що полягатиме у застосуванні нових методів адміністрування просторової інформації про земельні інтереси, адже вони визначають параметри дозволеного землекористування, а також геопросторової інформації про землю як інтегрованого ресурсу.

Сьогодні, для створення економічних благ, соціальної стабільності та охорони навколишнього середовища, також важливим є створення умов для двосторонньої взаємодії в процесі використання просторової інформації про землю та земельні інтереси пов'язані з нею, а також проведення трансакцій із землею тощо. Тут, система адміністрування землекористування повинна відігравати ключову роль у переході від пасивного інформаційного доступу громадян до активної їх участі в управлінні земельними процесами в просторовому аспекті.

Для цього у більшості країн світу розроблені та реалізуються програми створення національних інфраструктур геопросторових даних (НІГД), які об'єднують усі ланки і

види забезпечення виробництва, постачання та використання геоінформаційних ресурсів на базі Державного земельного кадастру як основи цілісної системи геопросторових даних [17, с. 34].

НІГД спрямована на удосконалення системи забезпечення потреб суспільства у всіх видах географічної інформації, підвищення ефективності використання геопросторових даних та геоінформаційних технологій в системах підтримки управлінських рішень органів державної влади, місцевого самоврядування, в економічній, соціальній, екологічній, оборонній, науковій сферах в інтересах держави, суб'єктів господарювання і громадян на основі створення і сталого розвитку національної інфраструктури геопросторових даних України як складової єдиного інформаційного простору.

Очевидні і соціальні переваги запровадження національної інфраструктури геопросторових даних, яка дозволить значно покращити моніторинг екологічних та природних ресурсів, сприятиме запобіганню та ліквідації наслідків стихійних лих та катастроф, позитивно впливатиме на розвиток та управління інфраструктурою, освітою, охороною здоров'я, культурними процесами [15].

Висновки. Підводячи підсумок, слід зазначити, що сучасна система адміністрування землекористування забезпечує необхідну інфраструктуру та сприяє інтеграції процесів пов'язаних із земельною власністю (гарантування та передача прав на землю і природні ресурси), вартістю землі (оцінка та оподаткування землі та нерухомості), використанню землі (планування та контроль за використанням землі і природних ресурсів) та землеустрою (схеми та проекти використання земель) [16, с. 6–7].

Виходячи з цього, система адміністрування землекористування гарантуватиме право власності і його захист, підтримуватиме оподаткування землі й нерухомості, забезпечуватиме гарантії кредиту, розвиватиме земельні ринки й здійснюватиме їхній моніторинг, захищатиме земельні ресурси й підтримуватиме моніторинг навколишнього середовища, сприятиме землеустрою державних земель, зменшуватиме кількість земельних спорів, сприятиме земельній ре-

формі в сільській місцевості, поліпшуватиме міське планування й розвиток інфраструктури, а також забезпечуватиме статистичні дані, що допомагають здійснювати ефективне управління на найвищому рівні [15].

Ефективне функціонування системи адміністрування землекористування вимагає створення НІГД з метою забезпечення її здатності формувати геопросторові знання про землю, а також слугувати основою для створення інтегрованого геоінформаційного простору про права, обов'язки та обмеження щодо використання земель. Вона відіграватиме ключову роль у забезпеченні дієздатності системи адміністрування землекористування, яка в свою чергу повинна забезпечити надання геоінформаційних послуг органам державної влади, органам місцевого самоврядування, організаціям і громадянам.

Це дасть можливість знизити трансакційні витрати з пошуку інформації та підвищити ефективність прийняття управлінських рішень у режимі реального часу, що, безперечно, буде сприяти гармонійному розвитку нашої держави у напрямку сталого розвитку, який є неможливим без повного розуміння динамічного природного середовища та відстеження моніторингу впливу діяльності людини на це середовище шляхом інтеграції віртуального відтворення антропогенного та природного середовищ [18, с.12].

Література

1. Шеремет А. П., Земельне право України: навч. пос. [для студ. вищ. навч. закл.] / А. П. Шеремет – [2-ге вид.]. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 632 с.
2. Горбулін В. П. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський: монографія. – К. : НІСД, 2010. – 288 с.
3. Третяк А. М. Економіка землекористування та землевпорядкування : навч. пос./ А. М. Третяк. – К. : ТОВ ЦЗРУ, 2004. – 542 с.
4. Dale P. F. Land Administration / P. F. Dale, J. D. McLaughlin. – Oxford : Oxford University Press. – 1999. – 184 p.
5. Enemark S. Sustainable land governance: Spatially enabled, fit for purpose, and supporting the global agenda. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.landandpoverty.com/agenda/pdfs/paper/enemark_full_paper.pdf.
6. Zevenbergen J. A. Advances in responsible land administration / J. A. Zevenbergen, W. T. de Vries

and R. M. Bennett. – Boca Raton : CRC Press. – 2015. – 305 p.

7. Третяк А. М. Екологія землекористування: теоретико-методологічні основи формування та адміністрування: Монографія / А. М. Третяк. – Херсон : Грінь Д. С., 2012. – 440 с.

8. Другак В. М. Земельна політика щодо створення системи еколого-економічного адміністрування землекористування в Україні / В. М. Другак // Землевпорядний вісник. – 2013. – № 6. – С. 29–32.

9. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 2768, зі змінами [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>

10. Земельне право України: Підручник / М. В. Шульга, Г. В. Анісімова, Н. О. Багай, А. П. Гетьман та ін.: За ред. М. В. Шульги. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 368 с.

11. Конституція України. Верховна Рада України; Конституція, Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

12. Enemark S. Property Rights, Restrictions and Responsibilities – A Global Land Management Perspective. Geoconference, Quebec, 2-5– October 2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.fig.net/council/enemark_papers/Quebec.Ene

mark.October2007.Handouts.pdf.

13. Marrakech Declaration on improving Urban-Rural Interrelationship. / FIG publication № 33. – FIG, 2004. – 34 p.

14. Williamson I. Land administration for sustainable development / I. Williamson, S. Enemark, J. Wallace, A. Rajabifard. – Esri Press, 2010, – 487 p.

15. Тимченко С. Державний земельний кадастр слугуватиме основою цілісної системи геопросторових даних. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/kmu/control/ru/publish/article?art_id=246688260&cat_id=244276429.

16. Enemark S. Towards a Global Partnership for Capacity Building in Land Administration. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://siteresources.worldbank.org/INTIE/Resources/WB-PaperEnemarkApril2011Final.pdf>

17. Третяк А. М. Управління земельними ресурсами і земельний кадастр: взаємозалежність і ефективність / А. М. Третяк, Р. М. Курильців, Н. А. Третяк // Землевпорядний вісник. – 2014. – № 10. – С. 34–38.

18. Williamson I. Using Cadastres to Support Sustainable Development. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.fig.net/pub/monthly_articles/april_2008/april_2008_williamson.pdf

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ АДМИНИСТРИРОВАНИЯ ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ

Р. М. Курьльцев, к. э. н., доцент, Львовский национальный аграрный университет

В статье рассматриваются основные принципы и функциональные составляющие системы администрирования землепользования. Обосновано, что эта система является триадой оптимальных взаимосвязей права, ответственности и ограничение, что обеспечивает управление частными, общественными и государственными интересами в землепользовании. Определены концептуальные основы реализации системы администрирования землепользования в Украине.

Ключевые слова: администрирование землепользования, земельные интересы, функции земельного администрирование, национальная инфраструктура пространственных данных, геопространственные данные.

FORMATION OF CONCEPTUAL FRAMEWORK OF LAND ADMINISTRATION SYSTEMS IN UKRAINE

R. M. Kuryltsiv, Ph. D (Econ.), Ass. Prof., Lviv National Agrarian University

The article deals with the basic principles and functional components of the system of land administration. It is proved that this system is optimal triad relationship of rights, responsibilities and restrictions that manages the private, public and state interests in land use. Conceptual bases of implementing of land administration system in Ukraine are defined.

Keywords: land administration, land interests, land administration functions, national spatial data infrastructure, georeferenced data.

Рекомендовано до друку д. е. н., проф. Ступенем М. Г.

Надійшла до редакції 12.08.16 р.

**SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF URBAN SYSTEMS:
THEORETICAL ASPECTS**

*A. V. Dudnyk, Ass. Prof., DudnykA@nmu.org.ua,
SHEI «National Mining University»*

The article deals with developing a hypothesis about correlation between a set of factors that determine the attractiveness of a territory of a city and the sustainable development of its urban system. Main trends of current development of urban systems have been analyzed. Special attention is paid to external effects estimation of worsening the environmental situation both in Ukraine and worldwide and to analysis of consequences of such deterioration. It is suggested that availability of land sites in urban areas directly proportional to their price and depends on social and economic factors as well as pollution levels and existence of pollution sources there. A methodological approach has been proposed to evaluate the availability of an urban territory for different kinds of human activities, which is based on analysis of geographical, economic, ecological, demographic, cultural and social factors and the territory's natural resources potential estimation.

Keywords: sustainable development, environmental policy, urban systems, urbanization.

Statement of problem. Since the mid of the 20th century rapid urbanization has been transforming our society in more technological but more unstable and depending on reliability of social, economic and technological subsystems functioning. Big corporations have been investing more money in purchasing of real estates in cities and agglomerations. Since the middle of 2013 to the middle of 2014 corporations spent over US\$600 bln for this purpose [1]. It is caused by the continuing increase of urban population and changes in technologies due to which less people are needed to get the same volumes of products, especially in rural regions. Modern urban settlements concentrate both people and industrial enterprises on comparatively small areas and affects land, atmosphere and water resources. While 54 per cent of the world's population residing in urban areas in 2014 [2], the unsustainable way of urban system development often makes them so-called "demographic black holes" in which death rates are higher than new births. According to The Rio +20 Conference outcome, «The future we want», our cities should lead the way towards economically, socially and environmentally sustainable societies. Such a society must be based on a holistic approach to urban planning and management which are to improve living standards of urban and rural dwellers. Sustainable urbanization requires that cities generate better income and employment opportunities, expand the necessary infrastructure for water

and sanitation, energy, transportation, information and communications; ensure equal access to services; reduce the number of people living in slums; and preserve the natural assets within the city and surrounding areas [2].

The study of recent urbanization trends unveils some significant distinctions between previous and current development of urban systems, in particular, it demonstrates new logics and character of real estate investment by national and multinational corporations. The most important trends are [1]:

– The sharp scale-up of buildings' purchases in megalopolises, including such as London and New York. By now there are about hundred cities in the world, which are the most attractive for investors and developers, though not all of them can be considered as sustainable ones. Foreign corporate real estate acquisitions increased on 248% in Amsterdam, on 180% in Madrid, on 475% in Nanking since 2013 till 2014. At the same time, the pace of growth in other cities was relatively lower – for instance, 68.5% in New York, 37.6% in London, 160.8% in Beijing.

– The extent of new constructions. Since 2008 we can see the extension of acquisitions of dead industrial blocks or underutilized land for site development. In many cases, the former industrial sites are transformed into luxurious corporate buildings or luxury apartments.

– The spread of megaprojects with vast footprints on urban and natural environment.

– The spread of megaprojects with vast footprints on urban and natural environment. These megaprojects raise the density of urban settlements but kill last reservoirs of nature (for instance, forests, lakes and small rivers) and much urban tissue: little streets and squares, density of street-level shops and modest offices, and so on. Sometimes site development occurs in places where the dangerous industrial objects have been located. It demands a methodological approach to evaluate potential sites for urban development, which must be based on a number of social, economic, environmental, demographics and other factors that can be important to make a habitat attractive for people who live there.

Analysis of recent papers. The problems of sustainable development of industrial and urban systems have been studied in many publications of Ukrainian and foreign scholars. In the article written by K. Bogach and A. Bardas, special attention is paid to development of scientific and technical principles of environmentally friendly geotechnologies as a prerequisite of sustainable development of a society [3]. It points up that sustainable projects often cause the imaginary conflict between profitability and additional expenditures on preserving the natural environment in line with a sustainable model of society. According to the authors the most important principle of project objectification is generalized study of complex interactions between economic, ecological and social factors, which helps us to find some comparative criteria for scenario selection. A scenario depends on correlation between multiple economic and ecological goals: sometimes there is much more important to save the natural ecosystems, while in other situations the higher profit may help us to reach the high ecological and social standards. Unfortunately, the work itself does not concretize the

The article of O. Parshak and A. Bardas deals with the main stages of ecological management implementation on industrial enterprise for coastal cities sustainable development. It includes the formalization of criteria which must be considered by business units' administration to provide the sustainability of urban and industrial systems [4]. At the same time, main attention here is concentrated on the interests of industrial enterprises, while local com-

munities are stayed aside.

Marina Alberti's publication deals with the problem of adapting a city to natural environment and underlines the fact that we still don't completely understand the subtle relationship between local and global stability in complex systems: she points out several scientists' hypothesize that the increasing complexity and interdependence of socio-economic networks can produce 'tipping cascades' and 'domino dynamics' in the Earth's system, leading to unexpected regime shifts [5].

Sharon Beder's article is devoted to present sustainable development policies which rest on the assumption that the quest for profit is socially beneficial, that those who are best able to make money should be the ones who decide what technology is used and what is produced and that corporate efforts to satisfy their self-interest in the market place can be utilized to protect the environment [6]. In cities it results in destruction of nature's ecosystems that are crucially important for local inhabitants and ignoring both social and ecological aspects in urban planning.

The problem of Environment Impact Statement (EIS) is considered in other paper in which discussed how stakeholders' values and judgments enter at every stage of the preparation of an EIS and how they may influence the estimation of a project in positive or negative side [7]

In the paper by Karen C. Seto, Michail Fragkias, Burak Güneralp, Michael K. Reilly [8] it is emphasized that often urbanization occurs near lands that are environmentally sensitive and in some cases, protected by law. According to their study, urban areas are growing faster than urban populations, and by 2030 urbanized land worldwide will grow by 590,000 square miles (or 944,000 square kilometers) that decreases the environmental safety of urban lands.

In our recent article "On The Estimation Of The Natural Resources Potential And Environment Quality Of Urban Settlement" we considered city's natural resource potential and capacity of natural ecosystems for self-renewal [9]

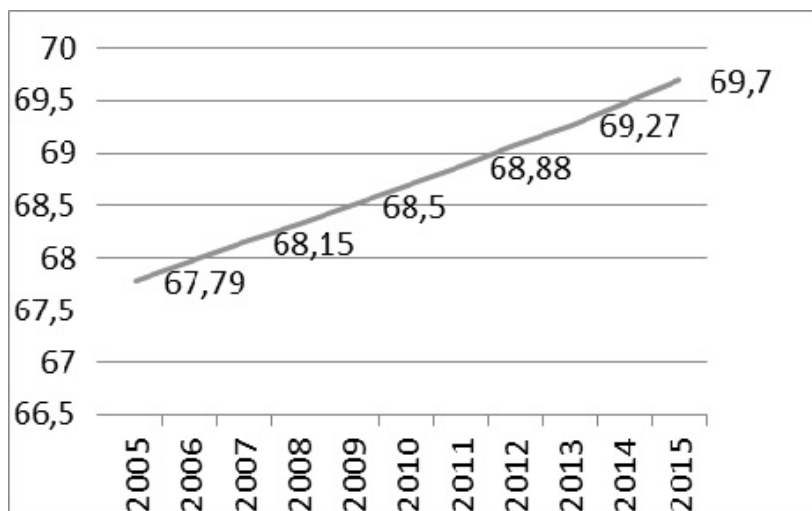
Obviously, there are many papers, which deal with environmental aspects of anthropogenic systems evolution. However, there is a

strong need in developing a theoretical hypothesis about selection of factors that determine the attractiveness of a territory of a city and influence its sustainable development. We are going to do it in our article.

Aim of the paper. Aim of the paper is to develop a hypothesis about correlation between a set of factors that determine the attractiveness of a territory of a city and the sustainable development of its urban system.

Materials and methods. Understanding the co-evolution of urban and natural systems is key to build a resilient society and transform

our habitat. Cities mainly are going to be developed in places that are the most biologically diverse, but the urbanization affects negatively not only landscapes, but pollutes water sources and air, destroys greenery. While concentrating huge amounts of people on comparatively small areas, most of the cities are known as so-called “demographic black holes”. [10] For instance, in Ukraine has been a strong trend of increasing the number of urban population since 1960; however, the trend become always linear since 2005 as it shown the Figure 1.

Source: UNESCO

Fig. 1. Level of urbanization in Ukraine, % of urban population

Ukraine's demographic outlook has changed from a country with a modestly high birth rate to one with more rapid aging and a smaller number of young people [11]

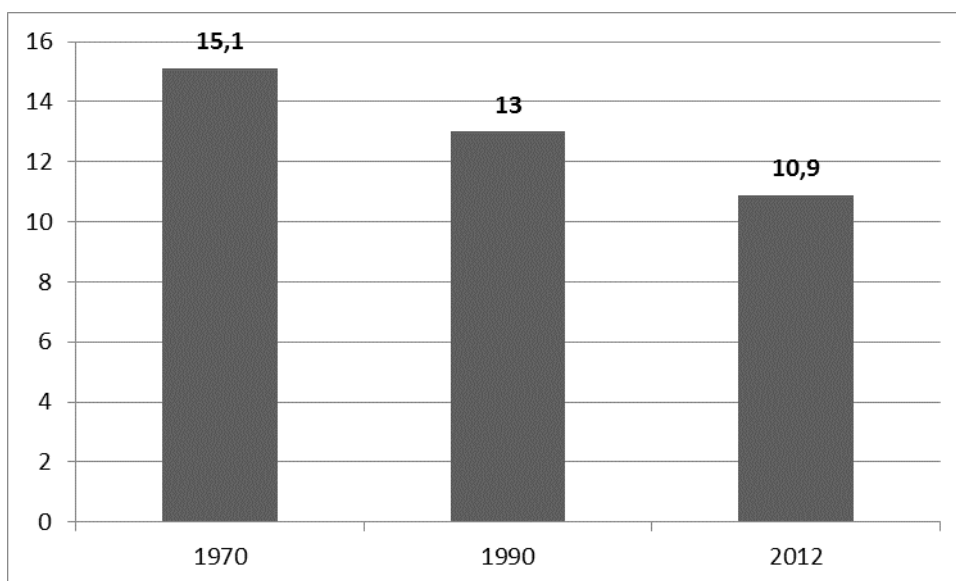
During more than three decades, until the middle of 1980, Ukraine's total fertility rate (TFR) was two children or more per woman. This indicator has been shrinking in cities since 1970th and now remains one of the world lowest – 1.5 TFR in 2013. The changes in crude birth rates, since 1970 until 2012, are shown in Figure 2.

Concurrently with decline of crude birth rate the crude death rate has been growing in Ukraine as it shown at Figure 3.

Such a situation has been caused by not only social and economic factors. The birth rates are higher in rural regions and are lower in big cities and urbanized areas. These indicators seem to be worse in the industrialized southern and eastern regions of our country with the highest technogenic impacts on natural envi-

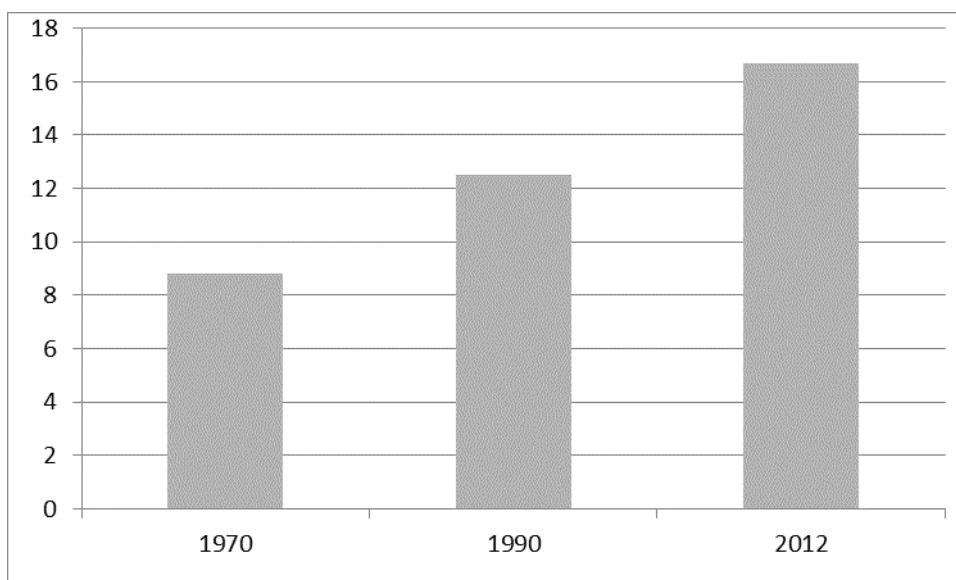
ronment. This situation is not unique - many industrialized and developed nations have the same negative trends in demography. The specific of Ukraine is rather in a combination of a number of negative factors which are typical both for developed (low birth rate, the social model of consumerism) and developing countries (high levels of pollution of the natural environment, multi-faceted predatory attitude to natural resources, high crude death rate).

Overcoming of the current trends is a matter of survival for contemporary Ukrainian society, a necessary condition to maintain its global competitiveness and adapt itself for different challenges. Considering the fact that most of the environmental risks are generated in urban areas - in megalopolises or industrial agglomerations - we need to improve our urban planning and design, enhance the quality of local governments and manage environmental pressures in a better way.

Source: UNESCO

Fig. 2. Crude birth rate in Ukraine, per 1000 people

Source: UNESCO

Fig. 3. Crude death rate dynamics in Ukraine, 1970-2012, per 1000 people

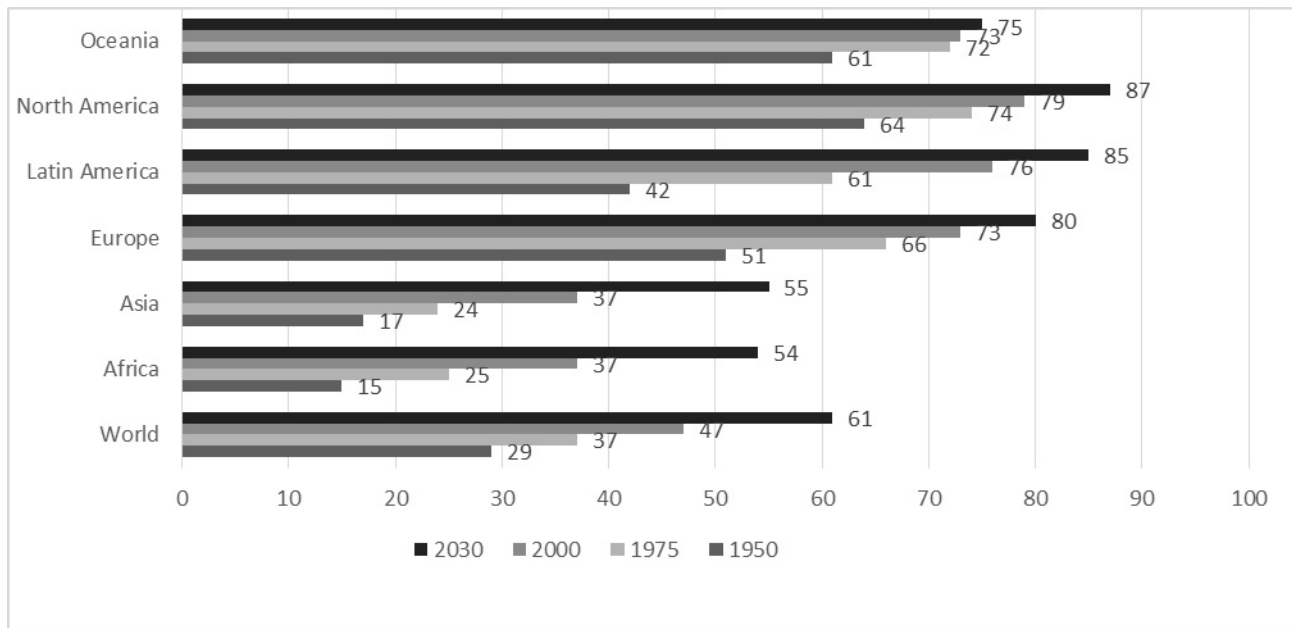
Reforms of urban planning need to separate industrial zones from residential areas develop flexible zoning. Dangerous productions must be removed from urban areas with high density of population and relocated to industrial zones, where risks of technological accidents would be lesser. It would improve the ecological safety of urban systems.

Linking transport infrastructure to residential areas, business and production centers, promotion coordination among metropolitan cities and their satellites would encourage better management of pollution.

The problems described above are not on-

ly inherent for Ukraine but have the global scale. As we can see in Figure 4, developing countries in Africa and Asia have the highest increasing rates of urbanization, as there in 2030 urban population expected to increase up to 54% (in 1.45 times to 2000) and 55% (in 1.49 times to 2000) respectively.

According to a recent study published in *Nature*, written by Johannes Lelieveld, director of the Max Planck Institute for chemistry in Germany, «more people now die from air pollution than malaria and HIV combined. They include 1.4 million people a year in China and 650.000 in India. This compares with about

UN, *World Urbanization Prospects: The 2003 Revision* (2004).

Fig. 4. World urbanization prospects till 2030

180,000 a year in Europe.» [12].

World Health Organization has been monitoring on 2,000 cities and based on the gathered figures it affirms that pollution worsening in many countries. As it shown on Figure 5, 15 out of the 20 most polluted places were in India and China. The others were in Pakistan, Iran and Bangladesh. Of the worst 100, nearly 70 were in Asia and only a handful in Europe or the US. Unfortunately, the study did not cover those cities located in the Eastern Europe, like Kam'ianske, Dnipro, Kryvyi Rih and others, where pollution levels are extremely high and very dangerous for population. According to a recent WHO study, the cost of disease and the premature deaths caused in Europe every year by air pollution was more than \$1.6trillion in 2010, nearly 10% of the gross domestic product of the EU in 2013, while the UK was estimated to have suffered \$83bn (£54bn) in costs associated with air pollution [12]. Elsewhere in Europe, the figures were Germany \$145bn, and France \$53bn. The highest was in Bulgaria, which spent an estimated 29.5% of its GDP on the costs of air pollution fatalities.

If traditional concept of city development explained the worsening of urban environment by necessity of economic growth then modern theories of city's sustainable development pay more attention to creation of safety and resilient urban system, which satisfies economic, social

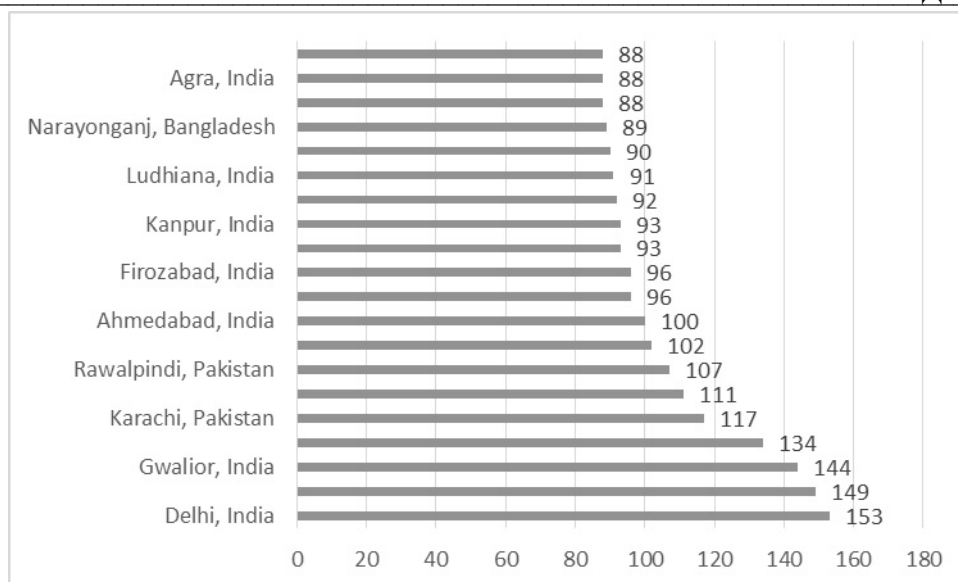
and ecological demands of local inhabitants. It is possible to do it under condition that local societies must find a consensus over main prospects of city development and create conditions for sustainable economic development of urban systems. The prestige and international status of cities, prosperity of their citizens, as well as quality of infrastructure and services, depends on this ability to develop sustainably.

Based on the study of rapid economic growth manifestations in many US cities, Harvey Molotch built a theory of "city growth machine", which explains the essence of its economic and social development processes.

A city growth machine it is not a city itself, but a complex combination of different factors which include [13]

1. Coalition of local elites;
2. Lobbying of city economic growth by the local elites;
3. Lobbying of disparity in incomes distribution by the local elites.

According to Harvey [13], in modern urbanism space of a city transforms permanently. This process is determined by large firms' selection where to locate their own production, research and development centers. It is also regulated by local and central government bodies responsible for control over industrial and agricultural production; the process is also realized through the business activity of private and

Source: WHO

Fig. 5. The most polluted cities in the world (fine particulate matter (PM 2.5), micrograms per cubic metre) [12]

corporate investors, which sells and purchases real estates – plots of land and buildings. Business, for instance, always evaluates the relative advantages of the new location compared to the existing one. As some products in one district become cheaper than in another or as a result of a company's transition from the older type of products to a new one, administrative buildings and production facilities are closing in less attractive places and moving to the new locations. This congruence of business activity to changes of social and economic conditions at a certain territory needs to be modified in order to administrate the public spaces in the better way, to achieve the consistency with environmental factors and guarantee safe and sustainable development of public, private and plural sector there. It means that city public administration needs a set of criteria to evaluate suitability of certain spaces for certain purposes.

In a study of Ukrainian scientist L. Melnyk it has been proposed to determine indicators of sustainable development respectively to the hierarchy of territories: from the smallest plot of land in the city up to the region in a whole [14]. It means that output data of main indicators on the micro-level must be transformed into inputs on meso-level, eventually the obtained values of indicators become inputs for macro-level. As an example of such indicator can be considered an ecological balance model proposed by these authors. It is also known as INSERD model which considers Im-

pacts, Burden, Conditions, Exposition, Results, Actions. Below we describe these indicators as it has been explained by Melnyk and Kubatko [14]. *Impacts* are interpreted as motives which induce people to be engaged in different kinds of activities (such as agriculture or industry). *Burden* emerges as a result of “impacts” influence and is accompanied by pressure on other systems – both natural and anthropogenic. Such pressures may be divided into three types: overutilization of natural resources, transformation of land use, harmful chemical emissions, radioactive, noise and waste pollutions.

Conditions here are understood as a complex of physical, chemical and biological properties of natural ingredients. They defined by quality of air, fresh water, landscapes and ecosystems.

Exposition is a kind of link between the levels of environmental pollution and public health.

It means that negative impacts as usual result in higher morbidity levels. *Result* reflects the dynamic changes in natural environment, which can violate a homeostasis of ecosystems.

Actions are analytical conclusions on possible social, economic and ecological defensive measures on different hierarchical levels.

A scheme of INSERD model is given below, in the Figure 6.

The proposed theory is mainly concentrated on correlation between indicators of environmental pressure caused by anthropogenic

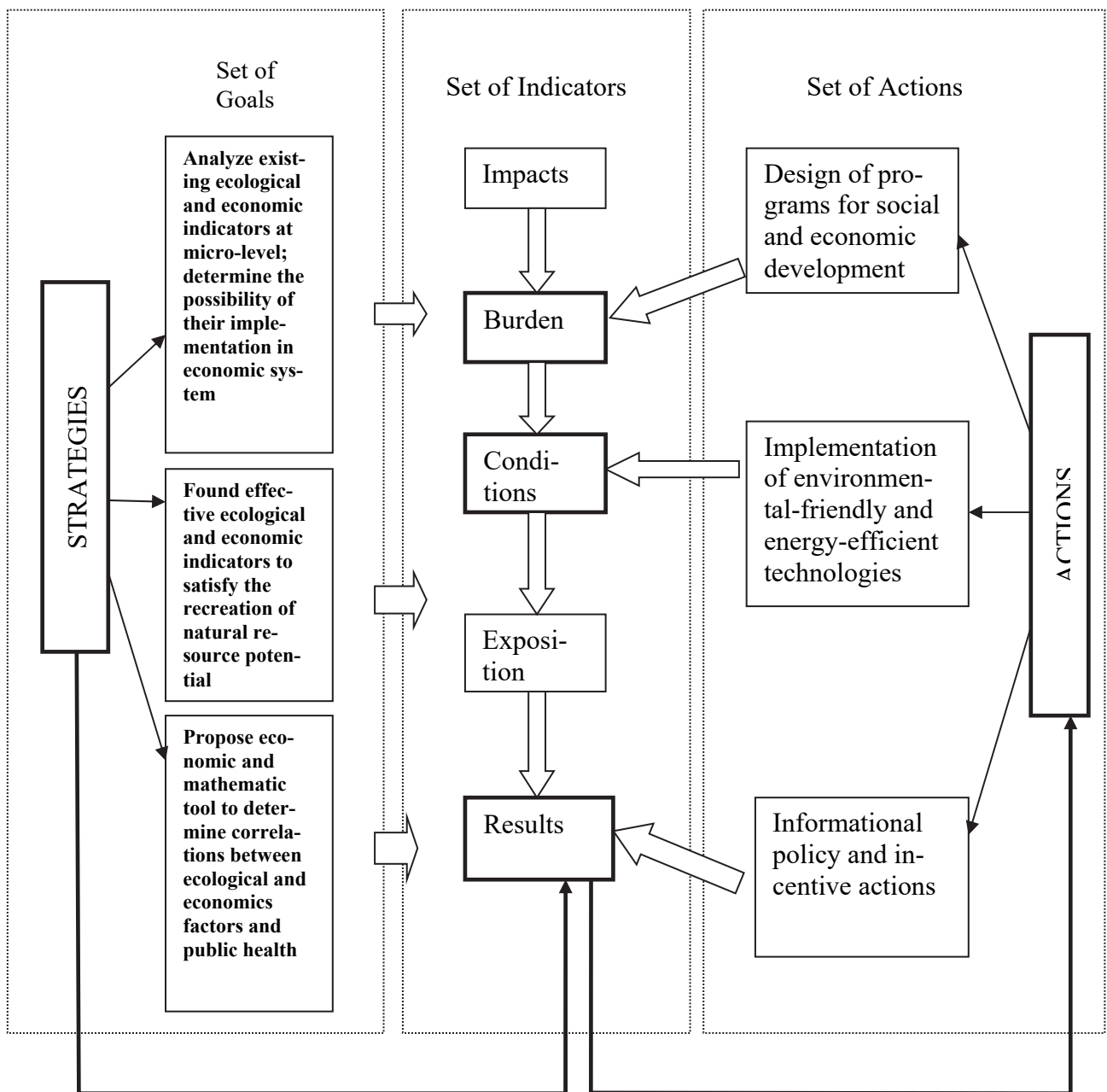

Fig. 6. The INSERD model structure [14]

factors and public health. To understand influence of ecological, social, economic, geographical and other factors on the attractiveness of an urban territory and the sustainable development of its urban system in a whole, we need to formulate a list of the mentioned factors and study their correlation on the main variable. In general, we may assume that the attractiveness of a city space related to the price of land there. In its turn, this price would be a result of conjuncture of demand and proposition. Availability of jobs, infrastructure (motorways and railroads, rapid transit network, administrative buildings, stores, schools and hospitals), sources of pollu-

tion existence (production facilities, transport conjunctions, landfill sites) or unfavourable natural conditions (swamps, unstable soils etc.) may or may not be the factors which determine the attractiveness of land plots for investors. It allows us to formulate two hypotheses.

Hypothesis 1. Attractiveness of land plots in urban areas depends on pollution levels and existence of pollution sources there. Its prices reflect subjective judgments on environmental quality and ecological safety in comparison with estimation of economic prospects.

There is a tendency that people with higher incomes prefer to live in more safety and

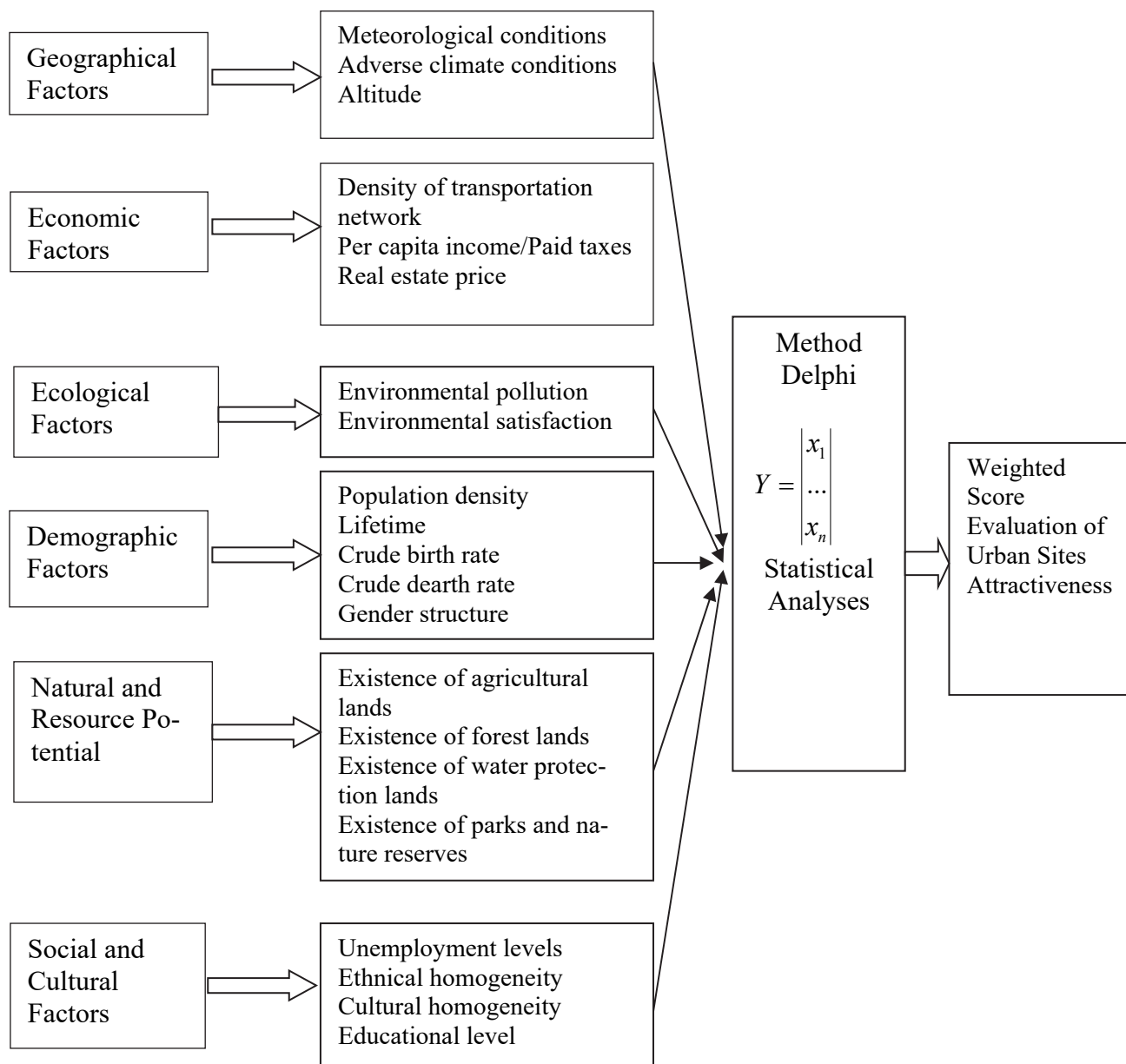

Fig. 7. Methodological Approach for Evaluation the Attractiveness of Urban Territory

sustainable districts. As "sustainable districts" we understand here urban locations with favourable economic, social and natural environment. It means that urban districts where the mentioned conditions will be congruent have the higher demand on land sites and real estate, and consequently - lower level of unemployment, better indicators of a lifetime, the higher level of paid taxes.

In this case, people may judge about the environmental safety based on their own subjective opinion, information from open sources or general estimation of urban site attractiveness which considers the ecological situation there.

Hypothesis 2. Attractiveness of land plots

depends only on economic prospects of a certain urban territory and its prices are function of population density and incomes of local inhabitants while ecological factors are almost ignored.

It is caused by the fact that most of the people who live in a city do not have enough information about ecological risks and pollution levels. Another reason may be the fact that under conditions when economic needs are unsatisfied people are attracted by economic reasons alone while other conditions (including ecological) are underestimated or totally ignored by them.

To estimate reliability of proposed hypotheses we have to measure a number of an-

thropogenic, natural, social and economic factors as it is given on Figure 7.

Conclusion. Our study will be based on gathering and analysis of available statistical data, and will also include designing and dissemination of questionnaires among our potential experts. We are going to invite professional ecologists, inhabitants of different districts of our city and scientists specializing in environmental economics as experts. A precise description of our research methods and results of this study will be presented in further publications.

Literature

1. Сассен С. Кому належать наші міста – і чому це привласнення має турбувати нас усіх / С. Сассен // Містосайт. – 04.06.2016. – Електронний документ. – Режим доступу: <http://mistosite.org.ua/uk/articles/komu-nalezhat-nash%D1%96-m%D1%96sta-%D1%96-chomu-ce-pryvlasnennya-maye-turbuvaty-nas-us%D1%96x> World Urbanization Prospects. - Електронний документ. – Режим доступу: <https://esa.un.org/unpd/wup/Publications/Files/WUP2014-Highlights.pdf>
2. Бардась А. В. Вплив гірничих робіт на техногенне руйнування ґрунтового покриву та екологічне використання земельних ресурсів / А. В. Бардась, К. С. Богач // Економічний простір. – № 71. – 2013. – С. 277–286.
2. A. Bardas, O. Parshak, Chapter 18. Formation principles of the scientific system of ecological management at the industrial enterprises. Mining of Mineral Deposits. Edited by Genadiy Pivnyak, Volodymyr Bondarenko, Iryna Kovalevska and Mykhaylo Illiashov. CRC Press. Pages 99–104.
3. Alberti M. Building Cities That Think Like Planet. - Електронний документ. – Режим доступу: <http://www.thenatureofcities.com/2013/09/27/building-cities-that-think-like-planets/>
4. Sharon Beder, Hijacking Sustainable Development: A Critique of Corporate Environmentalism. - Електронний документ. – Режим доступу: <https://www.uow.edu.au/~sharonb/esd/chainreaction.htm>
5. Sharon Beder, Environmental Impact Assessment. - Електронний документ. – Режим доступу: <http://www.herinst.org/sbeder/engineers/eis2.html#.V6njpPmLSt->
6. Karen C. Seto, Michail Fragkias, Burak Güneralp, Michael K. Reilly. A Meta-Analysis of Global Urban Land Expansion. - Електронний документ. – Режим доступу: <https://www.sciencedaily.com/releases/2011/09/110915163955.htm>
7. Бардась А. В. До питання оцінки природно-ресурсного потенціалу та якості довкілля міських поселень / А. В. Бардась // Економічний вісник НГУ. – 2016, №1 – С. 148–155. Федій О. А. Науковий контекст демографічних понять у методиці навчання економічної і соціальної географії – Електронний документ. – Режим доступу: <http://dSPACE.pnp.u.edu.ua/bitstream/123456789/3385/1/Fediy%20O.A.%20S-3%20.pdf>
8. Haub C. Ukraine's Demographic Reality. – Електронний документ. – Режим доступу: <http://www.prb.org/Publications/Articles/2014/ukraine-population.aspx>
9. John Vidal. Air Pollution: a Dark Cloud of Filth poisons the World's Cities. TheGuardian. – Електронний документ. – Режим доступу: <https://www.theguardian.com/global-development/2016/jan/16/winter-smog-hits-worlds-cities-air-pollution-soars>
10. Тищенко І. «Путінські ігри»: спортивні мегапроекти та їхній вплив на міста.– Режим доступу: <http://mistosite.org.ua/uk/articles/o%D1%96mp%D1%96jsk%D1%96-%D1%96gry-yak-sportyv%D1%96-megaproekty-vplyvayut-na-m%D1%96sta>
11. Мельник Л. Динамічне моделювання системи еколого-економічних показників для обґрунтування сталого розвитку територій / Л. Мельник, О. Кубатко // Механізм регулювання економіки. – 2009, № 4, Т. 1 – С. 245–249.

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ СТІЙКОГО РОЗВИТКУ УРБОСИСТЕМ

А. В. Дудник, доцент, ДВНЗ «Національний гірничий університет»

У статті розглянуто питання щодо формулювання гіпотези стосовно існування взаємозв'язку між набором чинників, які визначають привабливість територій міста для інвесторів та сталим розвитком урбосистеми в цілому. Проаналізовано основні тенденції сучасного розвитку систем міських поселень. Особливу увагу приділено оцінці екстернальних ефектів погіршення екологічної ситуації в Україні та у світі, а також аналізу наслідків такого погіршення. Зроблено припущення, що привабливість земельних ділянок міських поселень прямо пропорційна їхній ціні та залежить від соціальних та екологічних факторів, а також від рівня забруднення та наявності джерел забруднення довкілля. Запропоновано методологічний підхід до оцінювання такої привабливості, який базується на аналізі географічних, економічних, екологічних, демографічних, культурних та соціальних факторів, а також оцінюванні природно-ресурсного потенціалу території.

Ключові слова: сталий розвиток, екологічна політика, урбосистема, урбанізація.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ УРБОСИСТЕМ

А. В. Дудник, доцент, ГВУЗ «Национальный горный университет»

В статье рассмотрены вопросы формирования гипотезы относительно существования связи между набором факторов, определяющих привлекательность территорий города для инвесторов и устойчивого развития урбосистемы в целом. Проанализированы основные тенденции современного развития систем городских поселений. Особое внимание уделено оценке экстернальных эффектов ухудшения экологической ситуации в Украине и в мире, а также анализу последствий такого ухудшения. Сделано предположение, что привлекательность земельных участков городских поселений прямо пропорциональна их цене и зависит от социальных и экологических факторов, а также от степени загрязнения и наличия источников загрязнения окружающей среды. Предложен методологический подход к оценке такой привлекательности, основанный на анализе географических, экономических, экологических, демографических, культурных и социальных факторов, а также природно-ресурсного потенциала территории.

Ключевые слова: устойчивое развитие, экологическая политика, урбосистема, урбанизация.

Рекомендовано до друку д. е. н., проф. Бардасем А. В.

Надійшла до редакції 19.08.16 р.

УДК 330:504:620.92

ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ВІДНОВЛЮВАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ ЕНЕРГІЇ НА МУНІЦИПАЛЬНИХ ОБ'ЄКТАХ

Л. В. Тимошенко, к. е. н., доцент, timoshenkoly@ukr.net
Н. В. Дементьева, ДВНЗ «Національний гірничий університет»

Проаналізовано та систематизовано фактори, що визначають розвиток нетрадиційної та поновлювальної енергетики. Доведено доцільність використання відновлювальних джерел енергії на муніципальному рівні. Удосконалено методичний підхід до обґрунтування вибору відновлювального джерела енергії для локальних муніципальних об'єктів за визначеними критеріями. Встановлено соціально-екологічні наслідки використання чистої енергетики на муніципальних об'єктах.

Ключові слова: чиста енергетика, муніципальні об'єкти, відновлювальні джерела енергії, фактори, еколого-економічне обґрунтування, критерії, наслідки.

Постановка проблеми. Внаслідок обмеження власних енергоресурсів та значного зростання цін на енергоносії досягнення Україною енергетичної незалежності можливе шляхом підвищення енергоефективності економіки, широкого використання альтернативних джерел енергії та функціонування стійкого економічного механізму енергозбереження. Окрім того, використання чистої енергетики сприятиме охороні навколишнього природного середовища та

створенню умов для входження України до європейської спільноти.

Основні принципи державної політики щодо ефективного використання енергоресурсів визначено відповідною законодавчою базою. Так Національним планом дій з відновлюваної енергетики [1] поставлено за мету досягти 11% відновлювальних джерел енергії (ВДЕ) у валовому кінцевому енергоспоживанні у 2020 році, що відповідає зобов'язанням України, прийнятим перед

Енергетичним Співтовариством.

Диверсифікація джерел енергії у муніципальному секторі за рахунок розширення використання поновлюваних джерел енергії обумовлює необхідність вдосконалення існуючих методичних підходів до їх обґрунтування з урахуванням економічних переваг та екологічних і соціальних наслідків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нетрадиційні і поновлювані джерела енергії є практично невичерпними. Костецький В. В. [2] зазначає, що їх потенціал майже незмінний в часі, вони не потребують спеціального видобутку і транспортування, практично не забруднюють навколишнє середовище. Тому, незважаючи на окремі коливання показників використання нетрадиційних і поновлюваних джерел енергії за видами, загальні результати протягом останніх років свідчать про тенденцію до збільшення використання нетрадиційної енергетики й альтернативного палива.

Окрім того, позитивним моментом є те, що Україна володіє значними відновлювальними енергетичними ресурсами та істотним потенціалом для підвищення енергоефективності [3]

Відзначаючи об'єктивну необхідність пошуку напрямів зростання енергетичної незалежності країни, А. В. Прокіп, В. С. Дудюк та Р. Б. Колісник [4] акцентують увагу на організаційних та еколого-економічних засадах освоєння потенціалу відновлюваних джерел енергії.

Л. Ю. Матвійчик та Б. П. Герасимчук [5] зазначають, що невідкладним кроком у напрямку покращення енергетичної ситуації, зменшення енергозалежності України, а також подальшої інтеграції в Європейську співдружність, повинна стати усебічна підтримка держави розвитку та впровадження альтернативних енергетичних установок у регіонах з найвищими показниками економічної доцільності. Подальший розвиток альтернативної енергетики в Україні потребує гармонізації інтересів бізнесу, держави і регіонів та врахування ефектів у сфері охорони довкілля [6].

Разом з тим, питання використання нетрадиційних джерел енергії з урахуванням специфіки функціонування об'єктів муніципальної сфери розкриті ще далеко не у пов-

ному обсязі.

Формулювання мети статті. Метою даної статті є аналіз і систематизація факторів, що визначають розвиток нетрадиційної і поновлювальної енергетики, а також виокремлення чинників, які впливають на використання даних енергоресурсів на муніципальному рівні. На основі цього ставиться завдання удосконалити методичний підхід до обґрунтування вибору відновлювального джерела енергії для муніципальних об'єктів за еколого-економічними критеріями, що сприятиме поширенню використання відновлюваних енергоресурсів в муніципальному секторі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно Закону України «Про альтернативні джерела енергії» до таких джерел віднесені сонячна, вітрова, геотермальна енергія, енергія хвиль та припливів, гідроенергія, енергія біомаси, газу з органічних відходів, газу каналізаційно-очисних станцій, біогазів, а також вторинні енергетичні ресурси, до яких належать доменний та коксівний газ, газ метан дегазації вугільних родовищ, перетворення скидного енергетичного потенціалу технологічних процесів [7].

Потребує уточнення використання термінології «джерело енергії» та «енергетичний ресурс». В науковій літературі або отожднюють ці поняття [8], або визначають їх особливості шляхом трактування у широкому та вузькому розумінні [4]. Не можемо не погодитись з думкою Клопова І. О., що доцільніше використовувати саме термін «енергетичний ресурс», який поєднує економічну категорію «ресурс» та характерну його ознаку, пропонуючи визначити енергетичний ресурс як «речовину, внутрішня енергія якої може бути корисно використаною шляхом застосування конкретної технології для задоволення виробничих або споживчих потреб» [9, с.13].

Потенційна потреба в залученні альтернативних енергетичних ресурсів зумовлена рядом факторів, серед яких можна виокремити такі основні.

Насамперед, це еволюційно-історичні та глобально-екологічні фактори. Розвиток світової енергетичної системи характеризується закінченням ери дешевих паливних

ресурсів (вугілля, нафти і природного газу) та різким скороченням їх запасів. Через інтенсивне використання традиційних видів палива відбувається швидка зміна клімату і порушення природного балансу довкілля, тобто з'являється реальна загроза для існування людської цивілізації. Виникає нагальна необхідність переходу до сталого розвитку, «сутність якого полягає в задоволенні потреб сучасного покоління у природних ресурсах і не ставить під загрозу життя майбутніх поколінь» [3, с.15].

Економіка розвинених країн ґрунтується на засадах інноваційного розвитку, використання науково-технічного потенціалу для розроблення та активного впровадження інновацій з метою підвищення енергоефективності та переходу до чистої енергетики.

Загострення енергетичного питання у ХХІ ст. змушує шукати альтернативи традиційним енергоносіям, використання яких у національних економічних системах обу-

мовлено політичними, економічними та соціальними факторами.

Зокрема, економічний розвиток України в кризових умовах та дефіциту власних енергоносіїв значною мірою залежить від забезпечення дешевими енергетичними ресурсами. Орієнтація на альтернативні енергетичні ресурси дозволить забезпечити енергетичну незалежність та підвищити енергетичну безпеку країни; сприяти її економічному розвитку та поліпшувати екологічні умови життєдіяльності населення (рис.1). Фактори, представлені на рис.1, безпосередньо або опосередковано впливають на стан та тенденції використання альтернативних енергоресурсів на національному та регіональному рівнях, але потребують уточнення та деталізації стосовно муніципальної сфери. Насамперед, слід виокремити державно-політичні чинники, які визначають пріоритети розвитку та використання відновлювальної енергетики на муніципальному рівні.

<i>Фактори, що визначають розвиток нетрадиційної та поновлювальної енергетики</i>					
<i>Світові макроекономічні</i>			<i>Національні</i>		
<i>Еволюційно-історичні</i>	<i>Глобально-екологічні</i>	<i>Науково-технічні</i>	<i>Політичні</i>	<i>Економічні</i>	<i>Соціальні</i>
– обмеженість та вичерпність паливних ресурсів на Землі; – наростання катастрофічних змін в атмосфері і біосфері планети	– згубний вплив на довкілля традиційних енерговидобувних технологій; – тенденції до зміни клімату від використання традиційних джерел енергії; – зниження ризику техногенних катастроф	– використання світового науково-технічного потенціалу; – впровадження ефективних механізмів інноваційного розвитку	– досягнення енергетичної незалежності країни; – підвищення енергетичної безпеки	– тенденції до зниження вартості альтернативної енергетики та зростання традиційної; – збереження паливних ресурсів для їх використання в хімічній та інших галузях промисловості	– погіршення умов життєдіяльності населення; – зростання онкологічних і інших важких захворювань в районах розташування підприємств паливно-енергетичного комплексу, АЕС, великих ГРЕС

Джерело: авторська розробка

Рис. 1. Фактори, що визначають розвиток нетрадиційної та поновлювальної енергетики на глобальному та національному рівнях

Розвиток чистої енергетики передбачає значні капіталовкладення. Це свідчить про необхідність державної підтримки масштабних енергетичних проєктів. Перспективність розвитку альтернативних джерел енергії знайшла відображення в цілому ряді міжнародних і національних документів (стратегіях, ініціативах, проєктах), на яких необхідно

більш докладно зупинитися.

Стратегія «20-20-20» була розроблена в ЄС та спрямована на досягнення у 2020 р. наступних цілей: зменшити на 20% споживання енергії, на 20% підвищити частку відновлювальних джерел енергії та на 20% скоротити викиди CO₂. Поєднання цілей щодо використання відновлювальної енергії

і зниження споживання вугілля, дають співрозмірні результати для збільшення інвестицій у відновлювальну енергію і одночасно зменшують обсяги викидів від використання традиційного палива. Розроблено фінальний варіант проекту Енергетичної стратегії України на період до 2035 р., яка формує цільову траєкторію розвитку енергетичного сектору, забезпечуючи узгодженість його пріоритетів з більш широкими цілями суспільства, як складової сталого соціально-економічного розвитку та спрямована на забезпечення частки відновлюваної енергетики на рівні 20% [10].

Основною метою Проекту USAID «Муніципальна енергетична реформа в Україні» (Проект USAID) визначено підвищення енергетичної безпеки України через удосконалення енергетичної політики; розвиток енергоефективності; збільшення інвестицій в енергетичний сектор. Збільшена енергоефективність кінцевого споживання у поєднанні зі збільшеним виробництвом чистої енергії у середніх та великих містах допоможуть: скоротити споживання традиційної енергії в Україні; знизити витрати на енергоносії та скоротити імпорту енергоресурсів; зменшити викиди парникових газів. Проект підтримує діяльність у сфері енергоефективності для досягнення загальних цілей та завдань енергетичного сектору України, в тому числі інтеграції з енергетичним законодавством Європейського Союзу (ЄС). Крім того, важливим завданням Проекту USAID є значне скорочення викидів парникових газів, які є результатом неналежного використання енергетичних ресурсів на місцевому рівні. Бюджет 4-річного Проекту USAID, що триватиме до 29.09.2017 р., складає 16,5 млн. дол. США [11].

У 2008 р. започаткована Євросоюзом Угода мерів «Схід», що об'єднує міські, регіональні та національні органи влади у їхньому прагненні досягти на своїх територіях цілей ЄС, спрямованих на зменшення обсягів шкідливих викидів в атмосферу (на 40% до 2030 р.) за рахунок підвищення енергоефективності та більш широкого використання поновлюваних джерел енергії. Фінансований Євросоюзом проект допомагає країнам Східного партнерства: Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Грузії, Молдові та Украї-

ні. До Угоди залучено понад 7 тисяч міст ЄС та країн-партнерів, серед них близько 100 – українські. Слід зауважити, що під час першої фази протягом 2012–2014 рр. 11 малих і середніх міст України реалізували подібні проекти на загальну суму 8 млн. євро. Крім консультативної підтримки та підвищення спроможності муніципалітетів, в рамках другого етапу Угоди мерів-Схід передбачено 10 млн. євро на фінансування так званих демонстраційних проектів, які повинні стати прикладами успішної діяльності, спрямованої на енергоефективність та зменшення шкідливих викидів в атмосферу.

За підтримки Фонду Східна Європа, Агентства США з міжнародного розвитку в Дніпропетровській області реалізовано проєкт «Чиста енергія: партнерство для майбутнього Дніпропетровщини» (2011–2013 рр.), метою якого було визначено посилення потенціалу місцевих органів влади та бізнесу в сфері розробки, оцінки та впровадження стратегій і проєктів в галузі енергозбереження та використання альтернативних джерел енергії, зменшення викидів парникових газів. За три роки реалізації проєкту в області впроваджено 25 мікропроєктів з енергоефективності на суму близько 12 млн. грн. в Дніпропетровському, Павлоградському, Петриківському, Криворізькому, Нікопольському, Магдалинівському та Софіївському районах, містах Павлоград, Зеленодольськ та Верхньодніпровськ. В їх реалізації використані такі енергозберігаючі технології, як сонячні колектори, піролізні котли, світлодіодне освітлення з використанням енергії вітру. На об'єктах соціальної інфраструктури, де введені енергозберігаючі технології, зекономлено 40–60% енергоносіїв, а викиди вуглецю зменшилися більш ніж на 60%. Дієві результати проєкту відчули на собі 310 тисяч жителів області.

Позитивним міжнародним досвідом забезпечення стратегічних цілей державної політики щодо використання чистої енергії на місцевому рівні є те, що в США вже існує три міста, які повністю перейшли на відновлювану енергетику (Аспен, Бурлінгтон, Вермонт) [12].

Досить вагомий вплив на використання відновлювальної енергетики в муніципальній сфері здійснюють природно-географічні

фактори, які характеризують як забезпеченість регіону, де розташовані муніципальні утворення, власними традиційними енергоресурсами, що може виступати як перешкода у залученні ВДЕ, так і визначають можливості формування потенціалу відновлюваних енергоресурсів шляхом врахування географічних особливостей регіону. При цьому визначаються: валовий (теоретичний) потенціал ВДЕ, тобто річний обсяг енергії, що міститься в даному виді ВДЕ при повному її перетворенні на корисно використовувану енергію; технічний ресурс (потенціал) ВДЕ, як частина валового потенціалу, перетворення якого в корисну енергію можлива при існуючому рівні розвитку технічних засобів і дотриманні вимог з охорони природного середовища; економічний потенціал ВДЕ, як частина технічного потенціалу, перетворення якого в корисну використовувану енергію економічно доцільно при даному рівні цін на викопне паливо, теплову та електричну енергію, обладнання, матеріали, транспортні послуги, оплату праці і т. п. [13].

Аналіз технічних можливостей, досягнень науки і техніки свідчить про те, що регіони надають перевагу різним видам ВДЕ, адаптуючи їх використання до місцевих умов. В техніко-технологічному плані найбільш динамічно розвиваються такі види енергоресурсів як: вітроенергетика, біоенергетика, сонячна енергетика та використання низькопотенційної енергії із застосуванням теплових насосів.

Науковці наголошують, що не впроваджуючи нові види ВДЕ, не вкладаючи коштів у технології, не розвиваючи виробництво на базі нових технологій, країна консервує технологічну відсталість і може втратити свій шанс ввійти у європейську спільноту [14].

Великого значення набуває створення умов для активної інноваційної й інвестиційної діяльності в сфері ВДЕ, а також розробка відповідного нормативно-правового поля її реалізації. В умовах економічної кризи техніко-технологічні інновації, що виступають універсальним інструментом розвитку чистої енергетики, виявились в стані крайнього занепаду. Це обумовлено, головним чином, дефіцитом фінансових ресурсів, окрім того, відсутні фінансові стимули для

реалізації проектів ВДЕ. Тому дослідження можливостей використання джерел та інструментів фінансування інвестиційних проектів із ВДЕ в муніципальній сфері є вкрай необхідним.

Інвестування за рахунок власних коштів підприємств, тобто амортизаційних відрахувань та прибутку, як найбільш надійне та доступне джерело фінансування короткострокових інвестиційних проектів в сфері ВДЕ є вкрай низьким в сучасних кризових умовах. Механізми державного фінансування інвестиційних проектів з відновлювальної енергетики на муніципальному рівні постійно змінюються та характеризуються значною залежністю від політичної ситуації в країні. Органи місцевого самоврядування мають дуже обмежені можливості для фінансування інвестиційних проектів з ВДЕ. В умовах економічної кризи міські бюджети приймаються із значним запізненням та з дефіцитом в частині бюджетів розвитку, кошти з яких і можуть бути спрямовані на фінансування інвестиційних потреб. Досить поширеною формою фінансування середньострокових і довгострокових інвестиційних проектів є кредити міжнародних фінансових інститутів і іноземних державних установ, але їх залучення вимагає врахування високих кредитних ризиків. Найбільш надійним законодавчо регламентованим інструментом фінансування середньострокових інвестиційних проектів виступає фінансовий лізинг, а довгострокових – публічно-приватне партнерство у формі концесії. Для фінансування пілотних і демонстраційних проектів, а також проведення передпроектних досліджень у коротко- і середньостроковому періоді можуть залучатися грантові кошти міжнародної допомоги.

На сьогоднішній день в Україні налічується досить великий перелік донорських та інвестиційних ресурсів в сфері енергозбереження, енергоефективності та охорони навколишнього природного середовища. Асоціацією «Енергоефективні міста України» в рамках проекту «Практична модель розбудови спроможності органів місцевого самоврядування ефективно управляти енергією» підготовлено каталог донорських та інвестиційних ресурсів. Реалізація проекту стала можливою завдяки фінансуванню

«International Resources Group» (IRG) за підтримки USAID [15].

Серед основних факторів широкого використання відновлюваних енергоресурсів у розвинених країнах особливої уваги потребує система стимулювання їх впровадження та обмеження використання викопних ресурсів. Серед інструментів стимулювання прямої дії у країнах ЄС широко застосовуються: економічні та екологічні податки, інвестиції в обладнання та субсидії виробникам відновлюваної енергії, система екологічних сертифікатів. Інструментами непрямої дії виступають: інвестування в науково-технічний розвиток відновлюваних енергоресурсів, проведення навчань та популяризація відновлюваної енергетики серед громадськості.

В сучасних умовах все більшої вагомості щодо впливу на розвиток та поширення використання відновлювальної енергетики саме в муніципальній сфері набувають соціальні та екологічні фактори, які характеризуються високою ступінню взаємозв'язку. Так, викиди в атмосферу парникових газів при використанні традиційних видів палива викликають певний дискомфорт для якісного життя і впливають на зростання захворюваності населення міста. Окрім цього соціальні наслідки використан-

ня різних енергоресурсів можуть бути прямими, що визначаються кількістю смертельних випадків при добуванні, обробці, транспортуванні, використанні палива, при експлуатації енергоустановок, та віддаленими, що характеризуються сповільненою дією продуктів спалювання на здоров'я населення. Екологічні наслідки можуть мати як позитивний, так і негативний характер. Для муніципальної сфери більшості міст України серед відновлювальних ресурсів найбільш поширеними є енергії сонця та вітру. Позитивними екологічними наслідками сонячної енергії є загальнодоступність, невичерпність та повна безпека для довкілля при експлуатації, а негативними – землеємність, нагрівання повітря, забруднення повітря кремнієвим пилом при виготовленні кремнієвих, кадмієвих фотоелектричних елементів. Позитивними екологічними наслідками вітряної енергетики є поновлюваність й невичерпність, а також екологічна безпечність, а негативними – відчуження земельних ділянок, шумові дії, електро-, радіо- і телевізійні перешкоди, локальні кліматичні зміни тощо.

Отже, проведено аналіз чинників, що впливають на використання відновлювальної енергетики в муніципальній сфері. У систематизованому вигляді їх представлено на рис. 2.

<i>Групи чинників</i>				
<i>Державно-політичні</i>	<i>Природно-географічні</i>	<i>Техніко-технологічні</i>	<i>Фінансово-економічні</i>	<i>Соціально-екологічні</i>
– імплементація європейської стратегії «20-20-20», – розробка Енергетичної стратегії України до 2035 року, – долучення до загальноєвропейської ініціативи «Угода мерів-Схід», Проекту USAID «Муніципальна енергетична реформа в Україні»	– потенціал відновлювальних джерел в окремих регіонах, містах, – забезпеченість власними традиційними енергоресурсами	– технічні та технологічні можливості, досягнення науки і техніки, інноваційні розробки; – технічні обмеження на національному та місцевому рівні; – комплексний підхід до енергоефективності системи в цілому (генерація, транспортування)	– обмеження та специфіка використання джерел та інструментів фінансування інвестиційних проєктів із чистої енергії; – розвиток економічного механізму стимулювання споживання «зеленої» електроенергії	– прямі і віддалені соціальні наслідки; – позитивні і негативні екологічні наслідки; – рівень екологічної свідомості населення; – інформованість громадськості щодо соціально-екологічних переваг використання «зеленої» електроенергії; – організація співучасті громадян у розробці та впровадженні проєктів

Джерело: авторська розробка

Рис. 2. Чинники, що впливають на використання відновлювальної енергетики в муніципальній сфері

1. При обґрунтуванні вибору відновлюваного енергоресурсу для муніципального

об'єкту доцільно враховувати різноспрямовані наслідки їх впливу.

Процедура обґрунтування вибору відновлюваного енергоресурсу для енергопостачання об'єктів муніципальної сфери повинна включати наступні етапи.

2. Встановлення мети використання ВДЕ муніципальним об'єктом. Відновлювані енергоресурси можуть бути використані як: основне джерело енергопостачання, при якому енергозабезпечення об'єкта буде повністю автономним; джерело резервного живлення, при якому забезпечується аварійне або гібридне безперебійне енергозабезпечення; джерело для мережевого, комерційного вироблення електроенергії з метою продажу за «зеленим тарифом».

Використання даних моніторингу енергетичного потенціалу регіону, де розташоване муніципальне утворення. Моніторинг представляє собою щорічну оцінку, аналіз та уточнення кількісних параметрів валового, технічного та економічного потенціалу кожного з видів відновлюваних джерел енергії по всій території країни у рамках Програми державної підтримки розвитку нетрадиційних та відновлюваних джерел енергії та малої гідро- і теплоенергетики України. Створення єдиної Інформаційно-аналітичної системи з розширеними функціями у вигляді картографічної та атрибутивної бази даних дозволяє оперативно отримувати необхідну інформацію для вирішення питання ефективності впровадження енергетичного обладнання в конкретній місцевості.

3. Визначення очікуваної потужності споживача відновлюваного енергоресурсу (муніципального об'єкта). В залежності від мети використання ВДЕ та врахування наявних обмежень (технологічних, правових, екологічних і т.д.) і територіальної прив'язки визначається очікувана потужність муніципального об'єкту, яка може варіюватися в широких межах (від двох-трьох до сотень кіловат).

4. Конкретизація виду енергозабезпечення муніципального об'єкту. Зазвичай у муніципальній сфері виділяють наступні сектори, на яких можуть впроваджуватися проекти з ВДЕ: сектор житлових і громадських будинків, водопровідно-каналізаційний сектор, сектор міського електро транспорту та сектор вуличного освітлення. Об'єкти будь-якого сектору міського госпо-

дарства у відповідності до свого призначення потребують теплової, електричної або енергії обох видів з переважанням, у більшості, теплового забезпечення. В умовах економічної кризи при дефіциті фінансових ресурсів доцільно здійснювати енергозабезпечення за рахунок ВДЕ саме локальних об'єктів муніципальної інфраструктури, тобто технічних споруд або будівель, які потребують тільки електричної енергії і мають невисоку очікувану потужність.

5. Врахування технічних, технологічних та конструктивних особливостей використання ВДЕ. Технічні та технологічні характеристики ВДЕ визначаються умовою забезпечення необхідного рівня потужності і особливостями перетворення природного джерела енергії та обумовлюють конструктивні властивості ВДЕ. Так у вітроенергетиці – це тип ротора, висота щогли, вид та надійність її кріплення, розмах лопатей вітряка, вага конструкції; для сонячної енергетики – це можливість орієнтації колектора або фотоелемента відносно горизонту, вага каркасу, загальна площа поверхні сонячних елементів, можливість зміни кількості фотоелементів, методи установки (на даху, на фасаді, на землі), надійність кріплення. Саме вибір конкретного обладнання з набором елементів визначає, в основному, обсяг інвестиційних (капітальних) витрат. Це вимагає ретельного аналізу та підбору оптимальної конфігурації елементів обладнання (конструкції).

6. Визначення екологічних ефектів та їх економічна оцінка. В процесі використання відновлюваних енергоресурсів у муніципальній сфері виникають екологічні ефекти, які характеризуються безпосередністю виникнення або опосередкованою дією, тривалістю, впливом на зміну стану екосистеми міста, можливістю зворотності змін, що ускладнює їх економічну оцінку. Для уникнення труднощів, які мають місце при економічній оцінці екологічних ефектів / збитків науковцями пропонуються різні підходи і, зокрема, використовувати концепцію економічної оцінки запобігання забрудненню [4].

Однією з головних екологічних передумов упровадження ВДЕ є запобігання змінам клімату та мінімізація потенційних не-

гативних наслідків для довкілля і здоров'я населення. При цьому необхідно враховувати і екологічні загрози з боку самих відновлюваних джерел. Слід зазначити, що загальний екологічний ефект від упровадження ВДЕ вважається досягнутим за рахунок зниження рівня викиду шкідливих речовин у приземні шари атмосфери та скорочення викидів парникових газів. Отже, в якості індикатора забруднення атмосфери можна обрати кількість діоксиду вуглецю (CO_2), що утворюється під час згорання палива, а екологічним критерієм підвищення енергоефективності – величину скорочення викидів CO_2 , яка розраховується на основі даних національних кадастрів парникових газів та стандартних коефіцієнтів викидів (приймається за величиною спожитої/виробленої електроенергії) [16]. Економічна оцінка передбачає визначення величини вартості еквіваленту викидів CO_2 отриманого за рахунок використання ВДЕ.

7. Вибір економічних критеріїв. Оцінка ефективності інвестування проектів з ВДЕ базується на концепції часової вартості грошей, що передбачає дотримання наступних принципів:

- оцінка ефективності використання інвестиції здійснюється шляхом зіставлення грошового потоку, який формується в процесі реалізації інвестиційного проекту, і вихідної інвестиції;

- процес дисконтування капітальних вкладень і грошових потоків виконується за ставками дисконту, які визначаються залежно від особливостей інвестиційних проектів з ВДЕ та умов їх здійснення;

- конкретизація вхідного грошового потоку здійснюється з врахуванням мети використання ВДЕ (прибуток від реалізації виробленої електроенергії за зеленим тарифом, економія за рахунок зниження споживання електроенергії централізованого постачання і т.п.)

Існують інвестиційні проекти з ВДЕ, в яких важко або неможливо обчислити грошовий дохід. В цьому випадку як критерій для ухвалення рішення про доцільність інвестицій виступає дисконтована вартість експлуатації проекту.

Кінцеве рішення щодо вибору відновлюваного енергоресурсу для енергопос

тачання об'єкту муніципальної сфери приймається шляхом врахування економічної оцінки екологічних ефектів/збитків та обраних економічних критеріїв ефективності.

За запропонованою процедурою здійснено обґрунтування вибору відновлюваного енергетичного ресурсу для електропостачання надземного переходу у м. Дніпро.

Надземний перехід є локальним муніципальним об'єктом. Це спорудження закритого типу, покрите надміцним склом для захисту від дії атмосферних опадів і негоди, призначене для цілодобового забезпечення безпечного переходу проїжджої частини просп. Слобожанський з інтенсивним рухом. Пересування пасажирів по переходу здійснюється за рахунок наявності двох гілок ескалаторів з обох боків переходу. Освітлення здійснюється за допомогою світлодіодних світильників. Загальне споживання енергії об'єктом протягом року складає 3095 кВт/год.

Для забезпечення надземного переходу електроенергією запропоновано два варіанти системи з використанням сонячних перетворювачів (фотоелементів). Перший варіант передбачає використання 72 сонячних панелей, для забезпечення потреб переходу з врахуванням днів з найменшою кількістю сонячної інсоляції, що поступає на Землю (ВДЕ як джерело гібридного живлення). Другий варіант розрахований для середнього значення сонячної інсоляції, тому для надійної роботи об'єкту в даних умовах необхідна сонячна батарея, що складається з 24 панелей і акумуляторні батареї (ВДЕ як джерело автономного електропостачання). Для обох варіантів установка сонячних панелей здійснюватиметься на даху переходу.

При виборі відновлюваного енергетичного ресурсу для електропостачання надземного переходу використані еколого-економічні критерії, а саме мінімальне значення дисконтованих витрат, необхідних для здійснення запропонованого проекту при його експлуатації, та максимальна величина зниження вартості еквіваленту викидів CO_2 отриманого за рахунок використання ВДЕ (табл.1).

Отже, виконання умов максимуму еквіваленту зниження викидів парникових газів та мінімуму дисконтованих витрат гово

рять на користь першого варіанту використання ВДЕ як джерела гібридного живлення

муніципального об'єкту.

Таблиця 1

Порівняльна оцінка варіантів електропостачання надземного переходу у м. Дніпро з використанням сонячних перетворювачів (фотоелементів), тис. грн.

Показники	1 варіант	2 варіант
Капітальні інвестиції	853,5	2 118,3
Експлуатаційні витрати	445,6	1 035,9
Вартість еквіваленту зниження викидів CO ₂	27,2	26,0
Дисконтовані витрати	1 215,5	2 248,7

Наостанок слід зазначити, що впроваджуючи проекти з використанням відновлювальних енергоресурсів на об'єктах муніципального сектору, потрібно застосовувати як зарубіжний досвід, так і розповсюджувати позитивний досвід енергоефективності окремих міст України на інші міста, що сприятиме вирішенню соціальних і екологічних проблем, а також розширенню міжнародної співпраці в даній галузі.

Висновки

1. Проаналізовано і систематизовано фактори, що визначають розвиток нетрадиційної і поновлювальної енергетики. Виокремлено світові макроекономічні фактори, які конкретизовано як еволюційно-історичні, глобально-екологічні і науково-технічні, що зумовлюють необхідність переходу до сталого розвитку. Визначено фактори національного рівня, а саме політичні, економічні та соціальні.

2. Проведено аналіз та деталізовано чинники, які впливають на використання відновлювальної енергетики в муніципальній сфері. Їх систематизовано у такі групи: державно-політичні, природно-географічні, техніко-технологічні, фінансово-економічні та соціально-екологічні.

3. Удосконалено методичний підхід до обґрунтування вибору відновлювального енергоресурсу для муніципальних об'єктів, який ґрунтується на запропонованій процедурі вибору ВДЕ за окремими етапами та передбачає визначення еколого-економічних критеріїв.

4. За запропонованою процедурою здійснено обґрунтування вибору відновлюваного енергетичного ресурсу для електропостачання надземного переходу у

м. Дніпро. Виконання умов максимуму еквіваленту зниження викидів парникових газів та мінімуму дисконтованих витрат свідчить про переваги першого варіанту використання ВДЕ як джерела гібридного живлення муніципального об'єкту.

Література

1. Постанова КМУ № 902-р від 01.10.2014 «Про Національний план дій з відновлюваної енергетики на період до 2020 року» [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/902-2014-%D1%80> – Загол з екрана
2. Костецький В. В. Перспективи інвестиційно-інноваційного розвитку житлово-комунального господарства України / В. В. Костецький // Вісник соціально-економічних досліджень, 2014 рік, випуск 2 (53) – С. 82–91
3. Калетнік Г. М. Екологічна енергетика — основа розвитку економіки держави / Г. М. Калетнік, О. В. Климчук // Збалансоване природокористування, № 2–3 – 2013. – С. 14–17.
4. Прокіп А. В. Організаційні та еколого-економічні засади використання відновлюваних енергоресурсів : монографія / А. В. Прокіп, В. С. Дудюк, Р. Б. Колісник; [за заг. ред. А. В. Прокіпа]. – Львів : ЗУКЦ, 2015. – 337 с.
5. Матвійчук Л. Ю. Економічна доцільність використання альтернативних джерел енергії / Л. Ю. Матвійчук, Б. П. Герасимчук // [Електронний ресурс] – Режим доступу : irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/ecfor_2013_4_5.pdf – Загол з екрана
6. Башинська Ю. І. Загальносвітові та регіональні аспекти розвитку потужностей альтернативної енергетики / Ю. І. Башинська // [Електронний ресурс] – Режим доступу : [http://ird.gov.ua/sep/sep20135\(103\)/sep20135\(103\)_21_1_BashynskaYuI.pdf](http://ird.gov.ua/sep/sep20135(103)/sep20135(103)_21_1_BashynskaYuI.pdf). – Загол з екрана
7. Закон України «Про альтернативні джерела енергії» [Електронний ресурс] . – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/555-15> – Загол з екрана
8. Мусієнко Т. До питання законодавчого за-

кріплення основних термінів у сфері альтернативної енергетики України / Т. Мусієнко // Вісник НТУУ «КПІ». Серія «Політологія. Соціологія. Право». – 2012. – № 2 (14). – С. 162–165.

9. Клопов І. О. Теоретичні аспекти класифікації енергетичних ресурсів / І. О. Клопов // Науковий вісник Ужгородського національного університету – Випуск 7, частина 2 – 2016. – С. 10–14.

10. Офіційний сайт Міністерства енергетики та вугільної промисловості України [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://mpe.kmu.gov.ua/minugol/control/uk/doccatalog/list?currDir=50358> – Загол з екрана.

11. Проект USAID «Муниципальная энергетическая реформа в Украине» [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.merp.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=71&Itemid=1046&lang=uk – Загол з екрана

12. Гелетуша Г. Г. Аналіз енергетичних стратегій країн ЄС та світу і ролі в них відновлюваних джерел енергії / Г. Г. Гелетуша, Т. А. Железна, А. К. Праховнік // Аналітична записка БАУ №131 грудня

2015 р. [Електронний ресурс] . – Режим доступу : <http://uabio.org/img/files/docs/uabio-position-paper-13-ua.pdf>- Загол з екрана

13. Альтернативна енергетика в Україні: монографія / Г. Г. Півняк, Ф. П. Шкрабець; Нац. гірн. ун-т. Д. : НГУ, 2013. – 109 с.

14. Нетрадиційні та відновлювані джерела енергії в Україні у світлі нових європейських ініціатив / А. Шевцов, М. Земляний, Т. Рязова [Електронний ресурс] . – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/monitor/november08/2.htm> – Загол з екрана

15. Доступ до донорських та інвестиційних ресурсів в сфері енергозбереження та енергоефективності і охорони навколишнього природного середовища, представлених в Україні [Електронний ресурс] . – Режим доступу : <http://enecities.org.ua/finansuvannya/donorski-resursy/> – Загол з екрана

16. Підготовка проектних пропозицій із чистої енергії: практ. пос. / Під загальною редакцією Тормосова Р. Ю., Романюк О. П., Сафіуліної К. Р. – К. : ТОВ «Поліграф плюс», 2015. – 176 с.

ЭКОЛОГО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ОБОСНОВАНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВОЗОБНОВЛЯЕМЫХ ИСТОЧНИКОВ ЭНЕРГИИ НА МУНИЦИПАЛЬНЫХ ОБЪЕКТАХ

*Л. В. Тимошенко, к. э. н., доцент, Н. В. Дементьева,
ГВУЗ «Национальный горный университет»*

Проанализированы и систематизированы факторы, определяющие развитие нетрадиционной и возобновляемой энергетики. Доказана целесообразность использования возобновляемых источников энергии на муниципальном уровне. Усовершенствовано методический подход к обоснованию выбора возобновляемого источника энергии для локальных муниципальных объектов по определенным критериям. Установлены социально-экологические последствия использования чистой энергетики на муниципальных объектах.

Ключевые слова: чистая энергетика, муниципальные объекты, возобновляемые источники энергии, факторы, эколого-экономическое обоснование, критерии, последствия.

ENVIRONMENTAL AND ECONOMIC SUBSTANTIATION OF USAGE OF RENEWABLE SOURCES OF ENERGY FOR MUNICIPAL FACILITIES

*L. V. Tymoshenko, Ph. D (Econ), Ass. Prof., N. V. Dementieva,
SHEI «National Mining University»*

The factors which define the development of nontraditional and renewable sources of energy are analyzed and systematized. The expediency of using renewable sources of energy for municipal facilities is proved. The methodical approach to the justification of renewable sources substantiation of the selection of energy for municipal facilities by certain criteria is improved. Social and ecological effects of application of clean energy for electricity of municipal facilities are determined.

Keywords: clean energy, municipal facilities, renewable sources of energy, factors, environmental and economic justification, criterion, effects.

Рекомендовано до друку д. т. н., проф. Прокопенко В. І. Надійшла до редакції 12.09.16 р.